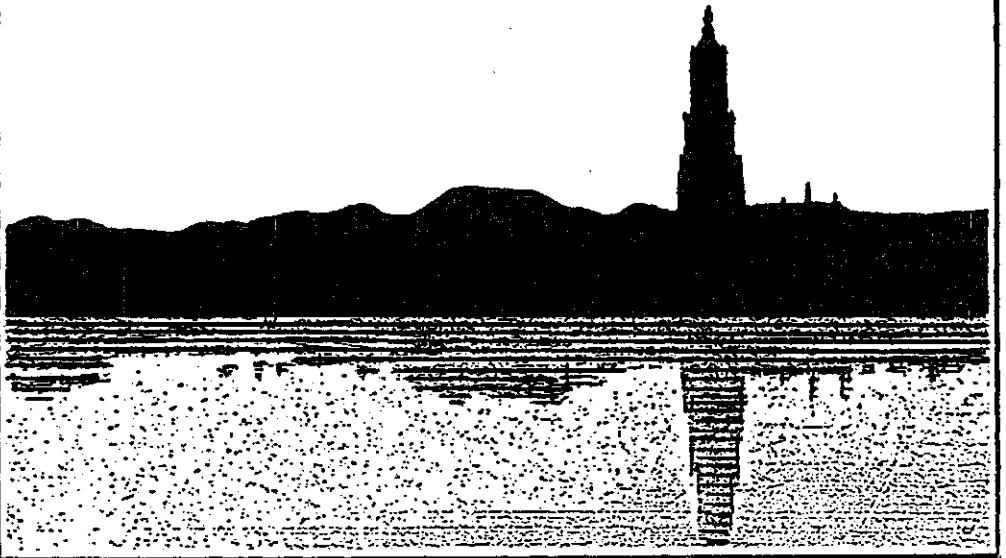

OLD RHENEN

**Bestuur van de
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken**

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
2e Secretaris : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067
ABN-Amrobank 41.98.73.708, Postbank 1211163
Leden : Mw Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman,
Veenendaal, tel. 0318-526839
Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke voorafgaande toestemming van de redactie.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

Uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Zestiende jaargang

Januari 1997

No. 1

INHOUD

Jacob van Campen, predikant te Rhenen	3
Het prille begin van de Joodse gemeenschap in Rhenen	22
Archeologie in Achterberg	28
De straten- en wegennamen van Rhenen, deel V: T-V	33
Registers op 'Oud Rhenen' en 'De Stad Rhenen' van Prof. Dr. W. van Iterson	51
Liber Sigillorum - De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811	52
Jaarverslag 1996, Stichting Vrienden van Gemeentemuseum 'Het Rondeel'	53
Jaarverslag 1996, Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.	54
Financiële Jaarverslagen 1996	56

JACOB VAN CAMPEN, PREDIKANT TE RHENEN

H.P. Deys

In het voorjaar van 1995 kon het Rhenense gemeentemuseum het Rondeel een voor onze stad belangrijke aankoop doen van het Museum Flehite te Amersfoort. Het betrof hier een drietal pasteltekeningen op papier, die respectievelijk de oud-Rhenense predikant Ds. Jacob van Campen, zijn echtgenote Agatha Bloemendaal en hun zoon Med. Dr. Michael Johan van Campen voorstellen. Deze portretjes werden vervaardigd door de reizende Friese kunstenaar R. Jelgerhuis¹. Deze aankoop² gaf mij aanleiding een onderzoek in het Rhenens Oud-archief en in het archief van de Ned. Herv. Gemeente te Rhenen in te stellen naar de antecedenten van de predikant en zijn zoon en hun wederwaardigheden in het Rhenen van vlak vóór en ná 1800. Hierbij zijn enkele interessante aspecten tevoorschijn gekomen, die een publicatie in Oud-Rhenen zeker waard zijn. Onder meer is gebleken, dat er zich in die periode een machtsstrijd ontwikkelde tussen het burgerlijke en kerkelijk gezag. Maar vooral ook komt de mens Jacob van Campen hier wat meer uit de verf, dan uit de opsomming van enkele luttele jaartallen, waar vaak in korte beschrijvingen mee wordt volstaan.

Toen de Rhenense predikant Zeno Bachiene³ in april 1774 een beroeping kreeg uit Tiel deed zich voor de Rhenense Kerkeraad het eeuwige probleem voor, weer een opvolger te moeten kiezen. De eerste stap was dan ook om de Vroedschap te vragen, of men een nieuwe herder en leraar mocht aanstellen. In die tijd was de Vroedschap (het stadsbestuur) van de stad Rhenen zeer nauw betrokken bij benoemingen van predikanten en wel in die zin, dat zij min of meer het veto konden uitspreken, wanneer zij het oneens waren met een door de Kerkeraad gedane keuze. Dit was de procedure van de 'handopening', waarbij dus bij benoemingen van predikanten toestemming van de Stad vereist was. Dit lijkt wellicht wat vreemd, maar het was gebruikelijk dat de tweede predikant, en ook enkele andere daarmee verband houdende kosten, door de stad werden betaald, vandaar dat deze inspraak in de benoemingen wenste.

Behalve de Kerkeraad zag ook de Vroedschap kennelijk problemen opdoemen. Bachiene had 14 dagen bedenktijd bedongen, en van deze tijd maakte de Vroedschap gebruik door te trachten Bachiene voor Rhenen te behouden. Men besloot om het tractement van D^r. Bachiene 'uit geneegentheid voor zijn persoon' met 100 gulden (20 %) te verhogen. Het mocht niet baten, want Bachiene vertrok. Het besluit van de 100 gulden werd meteen weer ingetrokken.

Jacob van Campen
door R. Jelgerhuis

Agatha Petronella Bloemendaal
door R. Jelgerhuis

Rhene heeft sinds 1637 steeds twee predikanten gehad, en het was eigenlijk vanzelfsprekend, dat men 'appointment' zou verkrijgen, hetgeen ook inderdaad geschiedde. De Kerkeraad stelde voor de nominatie een lijst van vier personen op. Hierop kwamen de namen voor van: Menso Johannes Menso⁴, predikant te Slijk-Ewijk, Nicolaas van Egteren, predikant te Hattem, Jacob van Kampen⁵, predikant te Oudewater en Johan Hendrik Schaddé, predikant te Sandvoort. Omdat men toen in de knoop kwam met de wekelijkse predikbeurten, die om de 14 dagen door D°. Bachiene werden waargenomen, werd besloten deze gedurende de vacature van het predikantsambt op te schorten. In juni 1774 werd uit het 'viertal' (kandidaat-predikanten) met eenparige stemming verkozen de 'Wel Eerw. Godsaligen en Seer Geleerden Heer' Menso Johannes Menso en een request werd opgesteld aan 'haar Edel Agtbaren' om de beroeping goed te keuren. Het verzoek werd aan burgemeester Mr. Scato Muntinghe ter hand gesteld, maar het antwoord viel tegen. Men kreeg toestemming uit de drie overgebleven kandidaten er een te kiezen, met andere woorden: Menso was afgekeurd. Na ontvangst van de toestemming van de Vroedschap bleek overigens, dat zij verwachtte dat de Kerkeraad eenparig zou besluiten, dominé Van Egteren te beroepen. Op grond van welke argumenten de Vroedschap deze, en ook allerlei andere voorkeuren in het verleden, uitsprak, blijft in de nevelen van de historie verborgen. In elk geval zat de Kerkeraad met een probleem, want, hoe zij de waardigheid van de Magistraat ook respecteerde, zij had geen vrijheid hierin te berusten, vond zij. Dit appointment⁶ was strijdig met de voorgaande appointmenten en voorts constateerde de Kerkeraad 'dat zij geen vrijhijt durfden neemen om van het oude gebruik der kerke af te gaan en hoopten bewaart te worden dat men hare nakomelingschap sou verwijten dat hare vaders voor het regt der kerke niet hadden gewaakt'. Men deed dus geen beroeping uit het overgebleven drietal en won advies in bij de Classis, de regionale overkoepeling van de kerken in zuid-oost Utrecht. Zo ver kwam het echter vooralsnog niet, want er verscheen een besluit van de stad, waarin stond dat de Vroedschap bij haar besluit bleef, en de Kerkeraad zelfs tot spoed maande, want de plaats van leraar had al lang genoeg open gestaan en het werd meer dan tijd om een nieuwe predikant te beroepen. De schout Hendrik Smissaert en de schepenen Adrianus Roghair werden als Commissarissen Politique aangewezen om de Kerkeraad te assisteren en deel te nemen in de besluitvorming. Na deze uitbreiding werd alsnog besloten, voorlopig nog geen keuze te maken en de Classis om advies te vragen. We zijn dan inmiddels tegen eind augustus aangeland.

De Classis koos kennelijk de wijste partij, want over de kwestie 'of zij uijt het drietal eene beroeping zullen doen, dan wel uijt een viertal' werd eenparig geadviseerd, om voor deze ene keer een beroeping uit het drietal te doen, zonder enig voorbehoud. Aldus geschiedde, en uit het drietal werd toen Joh. Hendr. Schaddé verkozen. Op 1 september ontving men echter bericht van Schaddé, dat deze het beroep afwees, omdat hij even te voren naar Lochem beroepen was. Besloten werd om de Magistraat opnieuw om handopening te verzoeken.

De Rhenense Vroedschap verleende de gevraagde handopening, met dien verstande dat voor deze keer ter aanvulling van de twee overgebleven candidaten er nog twee nieuwe aan mochten worden toegevoegd. Intern werd tot een uitgebreide nominatie overgegaan, waarbij uit twaalf met name genoemde candidaten er twee overbleven, waarmee de candidatenlijst de volgende predikantsnamen vermeldde: Van Egteren, Van Campen, Masman en De Ruiters. Met eenparige stemmen viel de keuze op D^o Van Campen, predikant te Oudewater. Deze benoeming viel bij de Vroedschap in goede aarde, en op 22 september 1774 ontving men bericht, dat D^o Van Campen, na een aangekondigde bedenktijd van slechts drie à vier dagen de beroeping aannam. Hij kreeg een jaarlijks tractement van 550 gulden en ten behoeve van de 'losmaking'⁷ van zijn standplaats Oudewater, en verhuiskosten, een bedrag van 270 gulden en vijf stuivers, op voorwaarde dat hij dit bedrag zou restitueren wanneer hij elders zou worden beroepen⁸. Het salaris van Van Campen werd door de Stad betaald.

In april 1780 overleed de andere predikant, Johan Rabo Metz⁹. Na de gebruikelijke procedure werd met aller instemming dominé L. Schrader¹⁰ verkozen, die de beroeping aannam.

In september 1780 werd op voorstel van de Hoofdofficier (Schout) Smislaert besloten dat D^{us} Van Campen boven de 800 gulden die hij toen aan tractement ontving er nog eens 100 gulden bovenop zou krijgen, waarmee dus het bedrag op 900 gulden kwam te staan. Dit op voorwaarde dat wanneer de jongste predikant te eniger tijd door zijn gezondheid genoodzaakt zou worden, een proponent (kandidaat-predikant) aan te trekken, de aanspraak op de 200 gulden die voorheen aan D^{us} Van den Berg¹¹ tot het houden van een proponent was verleend, zou worden ingetrokken en de 100 gulden van Van Campen aan de eventuele proponent zou worden uitgekeerd.

Het is niet bekend, wanneer Van Campen hier in Rhenen precies aantrad. In elk geval was hij in mei 1775 aanwezig op de jaarlijkse gecombineerde vergadering van de Diakonie, waarin verantwoording over de boeken werd afgelegd.

Problemen

Wij weten niet hoe dominé Van Campen 'viel' bij de Rhenense kerkgangers. Blijkens het rekeningenboek van de Diakonie¹² heeft hij vanaf 25 mei 1775 tot en met december 1794 alle jaarlijkse gecombineerde vergaderingen, waarin verantwoording van de financiën werd afgelegd, steeds trouw bijgewoond.

Er hebben zich gedurende de ambtstermijn van dominé Van Campen enkele problemen voorgedaan, waarvan het niet bekend is, of zij met de persoon van Van Campen te maken hebben, of dat dit onafhankelijke gebeurtenissen geweest zijn. In elk geval acht ik ze de moeite van het vermelden waard, omdat zij een aardig beeld geven van de rumoerige tijd aan het eind van de 18de eeuw. Gezien zijn gedrag ten opzichte van de Fransen en hun aanhang, is Van Campen vermoedelijk wel een 'mannelijksputter' geweest.

Op de Kerkeradsvergadering van 22 mei 1779 werd een resolutie¹³ van de Magistraat overhandigd door de heren burgemeesters¹⁴ Dirk Klerck en (oud-) burgemeester Muntinghe. Deze laatste verving de regerende burgemeester Mr. Jacob Haksteen, die samen met schepenen Dr. Adam Christiaan Metz had geprotesteerd tegen de resolutie¹⁵. Deze resolutie keerde zich tegen Johannes Gladius Ferdinand en Peter Wijnen Herbertsz., die tot 'groot ongenoegen' van de Vroedschap kort geleden tot nieuwe diakenen waren benoemd. Men eiste een verkiezing van 'twee andere lieden, geen jongelingen'¹⁶ maar getrouwde mannen wezende en belijdenis doende van de ware Christelijk Gereformeerde¹⁷ Religie, tot diakenen aan te stellen ten overstaan van Commissarissen Politique'. De genoemde Commissarissen Politique waren twee afgevaardigden uit de Municipaliteit, de 'gemeenteraad' in de Franse Tijd. Dit college was reeds in functie in 1774 en het had tot taak 'om in alle delen in de Kerkeraad te assisteren en helpen en overleg te voeren, ten einde alles in een goede orde te laten verlopen'. De Kerkeraad werd gelast, alle vergaderingen ook aan de Commissarissen Politique te convoceren en deze behoorlijk te respecteren. De Commissarissen waren de Municipalen Gerrit Jacob Roghair en Frederik Hendrik Bronkhorst.

De Kerkeraad was van mening, dat de nieuwe resolutie nadelig was voor de Kerkeraad en de rechtspositie van de Kerk. De maatregel zou gefundeerd zijn op een artikel uit een resolutie van 1590, die door de latere kerkordeningen van 1618 en 1619 was achterhaald. Dit was voldoende reden om 'alsnog' niet aan de uitspraak gevolg te geven. Een deel van de Kerkeraad was van mening, dat men maar in de resolutie moest berusten omdat huns inziens het recht van de Kerk niet werd aangetast, omdat de Kerkeraad immers de vrijheid was gegeven, andere diakenen te beroepen. Geprotesteerd hadden dominé Van Campen, de ouderlingen H. van Noort, G. Sandbrink en de diaken R.

Buddingh. De nieuw gekozen ouderlingen werden bevestigd en de aftredende diakenen bleven aan, totdat het geschil uit de weg zou zijn geruimd. In een request aan de Magistraat protesteerde de Kerkeraad tegen het verbod tot verkiezing van jongelingen, niet getrouwde manen tot diaken, die hierdoor zeer werden benadeeld. De grote invloed op de samenstelling van de Kerkeraad 'dezer gemeente', die de Rhenense Magistraat zich toeëigende door Kerkeraadsliden te benoemen, was nergens anders in de gehele provincie, ja zelfs in de gehele Unie gebruikelijk. Met de invoering van de maatregel werd een vast gebruik van 160 jaren aangetast en een voor de Nederlandse kerken onbekende nieuwigheid ingevoerd. Ter voorkoming van de zeer lange nasleep, die de handhaving van de bewuste resolutie met zich mee zou brengen en van invloed zou zijn op de toestand in de kerken in de gehele Republiek, werd verzocht deze resolutie in te trekken. Het request werd door de Vroedschap echter zonder reactie teruggezonden, maar in ietwat gewijzigde vorm weer opnieuw door de Kerkeraad ingediend. De Vroedschap zond het request weer terug, met de opmerking dat het request slechts door drie leden van de Kerkeraad was ondertekend, en daarenboven nog door iemand die geen lid van de Kerkeraad was. Daarom was het request geseponeerd en de Vroedschap persisteerde¹⁸ in haar verzoek en 'niet te min te gelasten om met de andere wel geïntentioneerde leeden des kerkenraads, die zeer gaarne aan de resolutie van hun Ed. Agtbaren wilden voldoen, ten spoedigsten voort te gaan met 't beroep van twee perzonen van den besten burgeren, en ter goeder naam en faam staande, en zonder eenig uitwendig zichtbaar mangel of gebrek des lichaams'. Met het niet-lid van de Kerkeraad werd bedoeld (schepen) Dr. Menso Johannes Metz, wiens tijd als kerkeraadslid kort daarvoor geëxpireerd was, maar nog wel meewerkte bij het ophalen van de aalmoezen. De meerderheid van de Kerkeraad besloot een request in te dienen bij de Staten van Utrecht, hetgeen via de Synode zou geschieden. De Synode adviseerde echter de diakenen aan te zetten om voor de bediening te bedanken. Deze weigerden aan dit verzoek te voldoen, tenzij de Vroedschap de resolutie zou intrekken. De Vroedschap stelde daarop een nieuwe resolutie op, waarin zij in verband met 'de nog steeds voortdurende disobedientie van een gedeelte van den kerkeraad ...' de Kerkeraad gelastte alsnog, binnen 8 dagen twee nieuwe diakenen te benoemen, 'gequalificeerd volgens de wetten dezer provincie in plaats van voorgemelde personen, op poene (straffe) dat elk van de leden van den kerkeraad, die weigert, een boete van 50 gld. ten behoeve van het Gasthuis moet betalen...'. Krasse taal dus, maar het resultaat was wel, dat de Kerkeraad het hoofd boog, en (october 1779) twee nieuwe diakenen verkoos: Willem van Koten en Arij de Bode. Zij waren kennelijk dus wèl gehuwd.

Bejaarden

Een terechte maatregel van de Vroedschap werd in 1780 genomen. Zij had geconstateerd, dat de meerderheid der Kerkeraad dikwijls uitzag 'naar zulke lieden, die zo hoog bejaard zijn dat zij na in de kindsheid zijn wedergekeerd, met doofheid bezogt, waar over zig den tans ouderling en oud Raad (Gerrit) Sandbrink die vier en tachtig jaren gepasseerd is, gedurig beklaagd heeft'. De Kerkeraad werd gelast, voortaan geen lieden meer te verkiezen die ouder dan zeventig jaren zijn.

Medio 1794 overleed de tweede predikant dominé D° Schrader Na verkregen handopening van de Vroedschap begon men aan de procedure van de beroeping van een nieuwe predikant. De beroepen predikant C. van de Velde bedankte echter. In aanwezigheid van de consulent D°. Hugenholst uit Amerongen werd uit een twaalftal predikanten dominé Barend Taaij¹⁹ verkozen.

De Franse Tijd

In januari 1795 is er in Rhenen, na de komst van de Fransen, een nieuw stadsbestuur, de 'Provisionele Municipaliteit' gevormd, met de Patriotten aan de macht.

Hoe het precies gegaan is, valt niet meer te achterhalen, maar een feit is, dat begin 1795 dominé Van Campen er van door is gegaan. In de notulen van de Kerkeraad en de Provisionele (Voorlopige) Municipaliteit wordt hierbij over 'geëmigreerd' gesproken.

In elk geval lezen we in de notulen van 19 februari 1795 van deze 'gemeenteraad' van Rhenen, naar aanleiding van het overlijden van dominé Schrader, dat men nu 'door het vertrek of emigratie van D°. Van Campen onze stad thans zonder predikanten zig bevind'. De Kerkeraad werd 'verzocht, en niet minder gelast', om direct naar een nieuwe predikant uit te kijken en ook moet handopening worden gevraagd tot benoeming van een bekwame leraar in plaats van de geëmigreerde predikant Van Campen. Twee weken later wordt in de Municipaliteit geïnformeerd, wie opdracht had gegeven tot het aantrekken van een waarnemer in plaats van Van Campen. Op 9 maart werd zijn

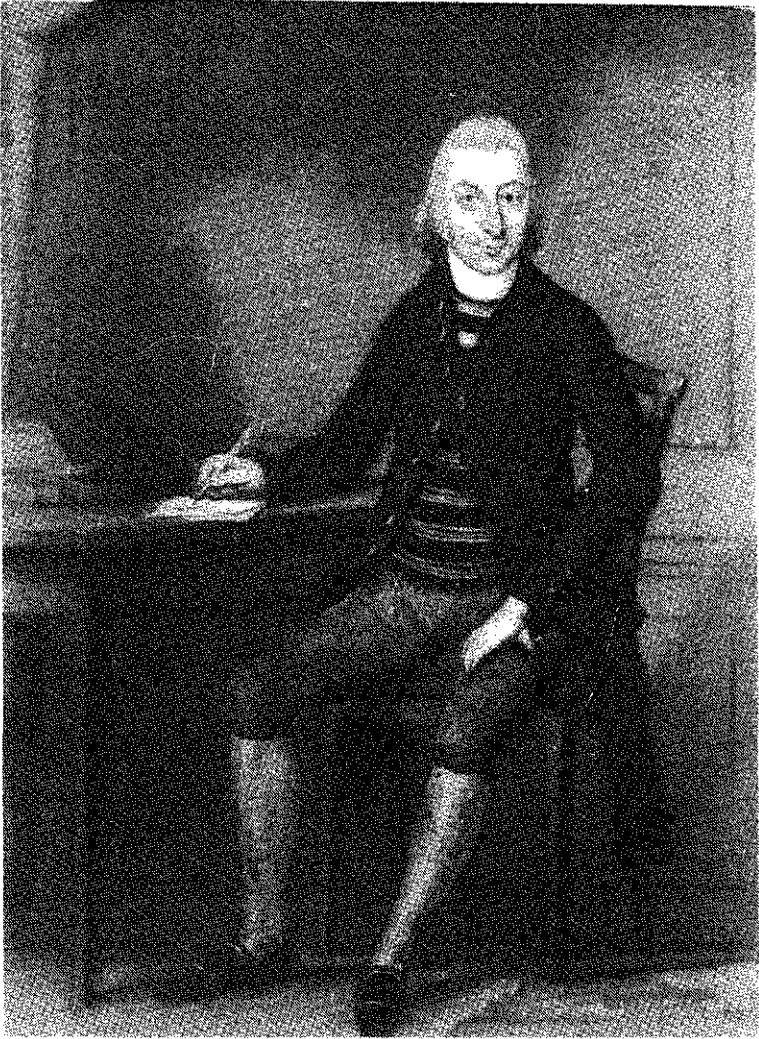

zoon Doctor Van Campen gelast voor het Gerecht te verschijnen en te verklaren, 'de reden of waaromme denzelve D^s. Van Embden predikant tot Wageningen heeft verzogt, om alhier in de vacante beurt van deszelve vader D^s. Van Campen te komen prediken'. Een antwoord heb ik niet gevonden.

Op 23 maart werd een request ingediend namens een groot aantal burgers der stad en opgezetenen van Achterberg met het verzoek tot intrekking van het besluit van 19 februari, waarbij dus de Kerkeraad gelast werd in de plaats van Van Campen een andere getrouwe herder en leraar te beroepen. De Municipaliteit besloot de zaak aan te houden en advies in te winnen. Het bericht van het aannemen van de beroeping van dominé Taaij kwam op 9 april.

Op 20 april werd een request van dominé Van Campen besproken. Hij stelde in dit verzoek, dat hij weliswaar uit de stad was vertrokken, 'maar dat dit geenzints om te emigreeren of zijn gemeente trouwloos te verlaten is geschied, dog dat de vrees voor de alles ruïnerende gevolgen van den oorlog zulks veroorzaakt heeft', en dat hij steeds het plan heeft gehad, weer terug te komen op zijn post. Hij verzocht weer in zijn vorige dienst hersteld te mogen worden. Alle aanwezige leden van de Provisionele Municipaliteit hebben afzonderlijk hun mening uitgesproken, waarvan de notulen bewaard zijn gebleven. Enkele leden waren van mening, dat Van Campen terug mocht komen, mits hij het Declaratoir (de afhankelijkheidsbetuiging) zou ondertekenen, zijn huis zou herstellen, de armen zou schadeloos stellen voor zijn afwezigheid, en dat hij niet uit de stadskas zou worden betaald. Sandbrink was vóór het intrekken van de oorspronkelijke Resolutie, maar de meerderheid bleek toch tegen de terugkeer van de predikant te zijn. Na gegeven advies van Van Holst, Roghair, W.v.d. Berg, Arntzen en de maire Dirk Roelofs werd besloten het request van de hand te wijzen en het besluit van 19 februari te handhaven. Dit besluit werd nog eens herbevestigd op 27 mei. Toen werd namelijk door de Provisionele Municipaliteit het request officieel van de hand gewezen.

Het is niet duidelijk in hoeverre de Municipaliteit terugkwam op de besluiten van 19 februari en 20 april. In elk geval werd op 2 juli eenparig besloten dat de ambten en bedieningen, welke door de oude stadsregering waren begeven of door de Provisionele Municipaliteit waren gecontinueerd, niet te wijzigen. Op voorstel van de raad Huibert Buddingh werd hierin mede inbegrepen het herstel van de oudste predikant D^{us} van Campen. Het is evenmin duidelijk, welke consequenties dit besluit had voor Van Campen.

Med. Dr. Michael Johan van Campen
door R. Jelgerhuis

Op 23 november '95 werd door enige voormalige leden van de Municipaliteit, die zitting hadden in het Comité van Waakzaamheid, aan de Representanten 's Lands van Utrecht (de Staten van Utrecht) verzocht, mee te werken aan het 'herstel' van dominé Van Campen. De Municipaliteit heeft deze leden in hun vergadering ontboden en hen medegedeeld, dat zij zich niet meer moesten 'adresseren' in de kwaliteit van Comité van Waakzaamheid, doch gewoon als burgers, en dat zij aan moesten tonen, dat zij namens het grootste gedeelte van de burgerij spraken. Besloten werd de zaak in advies te houden en er met de Representanten van gedachten over te wisselen.

Dit laatste was nauwelijks nodig, want in felle een brief van 24 november richtten enkele tegenstanders (G. van Holst, D. Roelofs, J.H. Arntze, F.H. Bronkhorst en W^m. van den Berg) zich tot de Representanten 's Lands van Utrecht. Zij deelden mede 'dat zij met de grootste verwondering en geen minder verontwaardiging zijn ontwaar geworden: dat zekere vier burgers deeser stad (zig pretenselijk noemende; een Committé van Waakzaamheid, voor deese stad en jurisdictie) zig niet hebben ontzien op gisteren 23 dezer aan den Raad der gemeente over te geven, een request in hunne voorge- melde pretense qualiteit en N.B. uit naam der burgerij deeser stad ... de gemeente te corrumpeeren en te doen overgaan tot het neemen van eene onverantwoordelijke en in zijn gevolgen voor de rust deeser stad nadeelige resolutie, namelijk de herstelling als predikant deeser gemeente den berugten en door de geweene Provisionele Municipaliteit met alle recht en billijkheid afgezetten Jacobus van Campen'. Deze zou zich niet alleen hebben schuldig gemaakt aan het verlaten der stad en gemeente, niet zoals hij heeft beweerd 'voor de Engelsche Troepes, maar wel voor de Franschen, die hij vóór haare komst tot ons, op den predikstoel, o schanden! met de zwartste couleuren gewoon was af te malen en zig dus voor de Fransche alléén aan emigratie heeft schuldig gemaakt, maar dat zijn gehouden gedrag, zoo wel in den omgang met zijne meede burgeren, als op den predicstoel de verontwaardig- ing van alle braave, en aan de zaak des vaderlands verknochte burgers, verdiend. Ja; burgers! verteegenwoordigers: zij schroomen niet te declareren, dat gemelde Van Campen, een volstreckte tegenstander is van de algemeene zaak, van de zaak des vaderlands; zij verklaren hem te zijn, een schandvlek van de natie, en van 't priesterschap, en die op de predikstoel alleen geschikt voor den godsdienst, tot nadeel van de goede zaak, van alle weldenkende, en van onze broeders en verlossers de Franschen zig op eene schandelijke en God en Volk onteerende wijze heeft uijtgelaten'. Daar kon Van Campen het voorlopig mee doen. Ook de leden van het Comité van Waakzaamheid kregen nog een veeg uit de pan. Het waren vier Oranjegezinde despotten. De schrij-

vers van de brief van 24 november eisten dat Van Campen niet alleen ontslagen bleef, maar dat hem voorts het recht moest worden ontzegd, het grondgebied van Rhenen te betreden. Zij dreigden er tenslotte mee, dat in de stad de volksstem zou plaatsgrijpen, waarbij men niet zou aarzelen te verklaren dat de stad in staat van contra revolutie zou verkeren.

Op deze brief reageerde op 1 december '95 'de geheele Raad der Gemeente der Stad Rhenen' in een 5½ kantjes tellende brief aan de Representanten 'niet dan met den diepsten verontwaardiging'. De brief was niet alleen voorbarig en overijld, maar ook werd de mede-ondertekenaar Bronkhorst aangevallen, die in april juist vóór Van Campen had gepleit! De vijf ondertekenaarschenen zich 'tot zeker comitté van Algemeene Inquisitie' te hebben geformeerd. Ook Van Holst kreeg er van langs, hij had nota bene met de 'zogenaamde vier Oranje despoten het regerings-reglement voor de stad helpen in de wereld brengen'. Men hoopte en vertrouwde dat 'gijlieden door Uwe meerdere wijsheid en doorsigt zodanige heilzame maatregels zullen nemen als tot welsijn dezer stad en burgerij en tot voorkoming van scheuring, tweedragt en onrust zullen oordeelen te behoren', waarna tot slot gewezen werd op het precedent, dat met de predikanten Hinlopen en Masman in de stad Utrecht geschapen was.

Onder leiding van Arie Hovestad vervoegden zich op 21 december zich vele burgers en opgezetenen ten stadhuize, waarbij zij uit naam van de meerderheid der burgerij verzochten D^{us} van Campen te herstellen. Hen werd medegedeeld, dat gewacht werd op een rapport van de Representanten.

De Representanten reageerden hierop met een besluit van 6 januari 1796, waarin Rhenen werd gelast 'om zorge te dragen dat gemelde D^s. van Campen uit hoofde zijner vuile en kwaadaardige expressiën en opsettingen zoowel in private als publieque redenvoeringen en gesprekken tegens de voorstanders der verkregene Vrijheid, en om zijne vervloekingen tegens de Fransche Natie uitgebracht en gebezigd, dewelke door ons niet anders dan ten uiterste schadelijk en gevaarlijk kunnen worden geacht voor de publieque rust en zekerheid van den Staat..... in deszelfs voormalige predikdienst binnen UE stad niet werde hersteld ofte op eenigerhande wijze ingedrongen'. De publieke aanklager werd belast met het toezicht op de uitvoering van deze resolutie.

Omdat het niet zeker was, dat de Provincie de tweede predikant zou blijven betalen²⁰ werd met D^s Taaij overeengekomen, dat hij voorlopig de diensten alléén zou waarnemen. Hiervoor kreeg hij een verhoging van zijn tractement. Er is ook een speciaal reglement voor hem opgesteld. Inmiddels werd de Kerkeraad gelast om voort te gaan met het benoemen van een tweede predikant.

Waarom de zaak zo langzaam vorderde is onbekend. Misschien dacht iedere partij door tijd te winnen aan het langste eind te trekken. In elk geval kwam op 5 september 1796 een aantal burgers en opgezetenen, deel uitmakend van het Comité van Waakzaamheid naar de Municipaliteit, waarbij werd gewezen op hun request van 23-11-1795. Men verzocht Van Campen weer aan te nemen, waarop Van Campen werd opgeroepen voor de Municipaliteit te verschijnen. Hier heeft hij toen verklaard zich voortaan in de predikdienst en in het bidden te zullen gedragen naar de 'tegenwoordige constitutie', waarop besloten werd hem weer in het ambt te herstellen en over zijn tractement nog te zullen beslissen.

Op 8 september 1796 kreeg de Municipaliteit van de Representanten een extract-resolutie, waarin de publieke aanklager werd gelast om ten sterkste alert te zijn op de uitvoering van de resolutie van de Representanten. Tegelijkertijd kreeg zij van D^o van Campen het verzoek, 'te mogen worden geïnformeerd hoedanig (hij) zig zal hebben te gedragen', hij wilde weten waar hij nu aan toe was. De Municipaliteit besloot daarop hun besluit van 5 september ten aanzien van het herstel van de predikant te handhaven en hiervan aan Van Campen bericht te sturen. Tevens werd de Algemeene Aanklager gelast geen actie te ondernemen tegen de herstelling van Van Campen, omdat de Raad van de Gemeente zich voldoende gekwalificeerd vond om aan de wil en de begeerte van het volk te moeten voldoen. Aan de Representanten schreven zij, dat zij geen gevolg aan het besluit van de Representanten zouden geven, omdat het 'den expressen wil en begeerte van bijna de gantsche burgerije geweest is zonder dat wij 't zelve hebben kunnen beschouwen dat het eenigzints geleek na oproer of geweld, maar alleen een begeerte des volks; wanneer die gedaan word en op redelijke gronden rust, door ons moet en zal geëerbiedigd worden. Wij vragen Representanten hoe moet 't met 't bedrijf van 't gantsche mensdom gaan wanneer dat alles willekeurig moet ten uitvoer gebragt worden? en te wensen was dat den President van een Collegie zijn oor niet verleende aan aanklagten van eenige weinige woelzieke burgers, wij zullen ons oor aan zodanige handelwijs niet verleenen maar zullen alleen handelen zoo, als met Eed en Plicht strookt.....Na Ulieden in de bescherming van God te hebben aanbevolen, blijven wij met de meeste achting..'. Na een bezoek van een commissie uit de Gereformeerde gemeente van Rhenen op 9 september, laat de Municipaliteit nog een tweede brief volgen, waarin zij de Representanten er op wijst, dat volgens de op 18 augustus afgekondigde proclamatie van de Nationale Vergadering betreffende de

scheiding tussen Kerk en Staat, 'elke godsdienstige gezindheid volkomen vrijheid heeft zodanige predikanten voor hun te begeeren als zij zelfs verkiezen, zonder dat eenig politicq bestier daar omtrent eenige inzage kan hebben, en speciaal dat alle Provinciale resolutiën ten desen opzigte genomen, ogenblikkelijk voor vernietigd moeten worden gehouden..... en achten dus dat D^s van Campen als van zelfs moet geconsidereerd worden in zijn ambt hersteld te zijn....'.

Hiermee schijnt een einde te zijn gekomen aan de hele kwestie Van Campen. We lezen er niets meer over in de 'raadsverslagen'. Daarom ben ik geneigd zijn officiële en effectieve herbevestiging te stellen op 5 september 1796, waardoor zijn formele totale ambtsperiode wordt: 20-11-1774 - april 1795; 5-9-1796 - 3-2-1815.

Wanneer wij in de stadsrekeningen zoeken naar betalingen aan dominé Van Campen, dan blijkt dat zijn tractement niet wordt vermeld over het jaar 1795/96, over '96/'97 wordt 250 gulden verantwoord, over 97/98 staat er Memorie (er is dus niets uitbetaald), en over de jaren 1798/99 tot en met 1809/1810 steeds weer 250 gulden. Zijn tractement was in werkelijkheid veel hoger. Vanaf 1780 kreeg hij namelijk 800 gulden met een onzekere verhoging van 100 gulden. Hoe het restant van zijn tractement werd uitbetaald, en door wie, is mij niet duidelijk geworden.

Per 5-1-1810 verviel de betaling van het tractement door de stad. Door koning Lodewijk Napoleon was namelijk bepaald dat voortaan alle betalingen van kerkelijke beambten uit 's Lands, plaatselijke of publieke kassen zouden ophouden. De predikanten zouden uit 's Rijks schatkist worden betaald, maar hieraan is aanvankelijk slecht, en later in het geheel geen uitvoering gegeven, waardoor de armoede in vele predikantengezinnen haar intrede deed.

Van Campen heeft, naast alle verwickelingen rond zijn persoon, ook nog mee moeten maken, dat landelijk de doop- en trouwboeken moesten worden ingeleverd. In februari 1812 werden drie doopboeken²¹ en twee maanden later vier trouwboeken aan de Stad overhandigd. Deze zijn uiteindelijk in de provinciale rijksarchieven terechtgekomen, waar zij thans nog steeds verblijven.

Op de Kerkeradsvergadering van 2 januari 1814 was Jacob van Campen nog aanwezig. In mei van dat jaar was hij wegens ongesteldheid afwezig. Op de

Kerkeradsvergadering van 2 maart 1815 wordt, wegens het overlijden van D^s Jacob van Campen, een aanvang gemaakt met de beroeping van een nieuwe predikant.

Ten aanzien van de ambtsperiode van dominé Van Campen wordt er in de literatuur nog wel eens aangegeven, dat hij maar tot 1795 zou zijn aangebleven. Op de Naamlijst der Predikanten, hangend in de Cunerakerk, staat:

BEV. 1774, OVERL. MEI 1814 TE RHENEN.

Wanneer wij zijn bijna anderhalfjarige non-activiteit in aanmerking nemen, wordt zijn ambtsperiode: 20-11-1774 - april 1795; 5-9-1796 - 3-2-1815. Dit is dus 20 jaar langer dan tot nu toe werd aangenomen.

Tot slot van dit overzicht over Jacob van Campen, die 40 jaar predikant te Rhenen is geweest, vermeld ik nog de aanwezigheid in Rhenen, gedurende ongeveer dezelfde periode, van zijn zoon, de arts Michael Johan van Campen, medicinae doctor, die zich ook zijdelings met de politiek heeft beziggehouden. Wanneer hij precies in Rhenen is gekomen, is onbekend. Zijn vestiging te Rhenen heb ik niet gevonden, mogelijk is dit geruisloos gebeurd, omdat hij als zoon van een Rhenens burger wellicht stilzwijgend toestemming kreeg in Rhenen te mogen wonen. Wel deed hij op 15 april 1789 belijdenis in Rhenen, waarna hij lidmaat van de Rhenense kerk werd. Hij werd per 3 febr. 1794, na het overlijden van de oud burgemeester Doctor Menso Johannes Metz, die tevens stads-doctor was, in diens plaats benoemd, maar hij was toen reeds als arts te Rhenen gevestigd. Het tractement bedroeg 20 gulden, of vrije weide voor zijn paard. Hij koos voor het laatste. Voorwaarde was, dat hij de zieke armen van het Gast- en Weeshuis en van de Diaconie voor niets zou behandelen. Van Campen junior stierf te Rhenen op 14-12-1807 op 41-jarige leeftijd. Hij is zeer waarschijnlijk ongetrouwd en vermoedelijk ook kinderloos gebleven.

Dominé Van Campen heeft al zijn naaste familieleden overleefd. Zijn tweede zoon, Jacob, te Rhenen gedoopt op 20-8-1775, overleed op of omstreeks 1 oct. 1775. Hij werd begraven in de Cunerakerk¹. Met het heengaan van de predikant Van Campen stierf deze tak van de Van Campens uit. De laatstlevende telg was dus de hoofdpersoon in ons overzicht:

Jacob van Campen.

*Jacob van Campen, predikant te Rhenen
20.11.1774-april 1795; 5.9.1796-3.2.1815,
van Oudewater, overleden te Rhenen 3.2.1815
(anoniem silhouet)*

*Barend Taaij, predikant te Rhenen
31.5.1795-1.1.1819, kwam van Breda
met emeritaat te Rhenen
(anoniem silhouet)*

De portretten

De drie portretten, pastel op papier, meten 37 x 26 cm. Zij waren oorspronkelijk in een houten lijst gemonteerd, maar worden thans in een portfeuille bewaard. De maker, R. Jelgerhuis, was gewoon zijn portretten te signeren en van een volgnummer te voorzien, waardoor tegenwoordig nog de door hem gevolgde route door ons land kan worden gereconstrueerd. De drie portretjes worden hieronder kort beschreven in de volgorde van het nummer, dat door het Iconografisch Bureau werd toegekend.

110336 Ds. Jacob van Campen

predikant te Kedichem (1762), Oudewater (1763) en Rhenen (1774). Zoon van Ds. Michael Johan van Campen (ca. 1704-1781) en Johanna van Gennep (1707-1742). Geboren te Molenaarsgraaf 28-11-1736, overleden te Rhenen op 3-2-1815 (78 jr en 3 mnd). Ondertr. te Oudewater 18-5-1765 met Agatha Petronella Bloemendaal. Nummer van Jelgerhuis 6347, datum 29-5-1800. Inv. Rhenen Ba 127.

110337 Agatha Petronella Bloemendaal

echtgenote van Ds. Jacob van Campen. Geboren 1743, overleden te Rhenen op 7-10-1803 (60 jr en 7 mnd). Nummer 6346, datum 27-5-1800. Inv. Rhenen Ba 128.

110447 Med. Dr. Michael Johan van Campen

student te Leiden 1788, 'huisarts', schepen en sinds 3-2-1794 stads medicinae doctor van Rhenen. Hij was enige zoon van Ds. Jacob van Campen en A.P. Bloemendaal. Geboren 1766 (te Oudewater?), belijdenis te Rhenen op 14-1-4-1789, ongeh. overl. te Rhenen 14-12-1807 (41 jaar). Nummer 6345, datum 26-5-1800. Inv. Rhenen Ba 126.

Ik dank mr. E.J. Wolleswinkel van het Iconografisch Bureau te Den Haag zeer voor zijn genealogische bijzonderheden.

Literatuur:

Deys, H.P., *Achter Berg en Rijn, Rhenen*, 1981.
Jong A.J. de en C.L. van Otterlo, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen, Voorthuizen/Zeist*, 1996.

Archiefbronnen:

Oud-archief gemeente Rhenen

Archieven der Hervormde Gemeente te Rhenen: Deys H.P., voorlopige Inventaris (eerste versie) van de archieven der Hervormde Gemeente te Rhenen, Rhenen, 1984.

Noten:

1. Rienk Jelgerhuis, 1729-1806. Hij maakte 7763 crayon-portretten.
2. De portretten zijn door Mr. E.J. Wolleswinkel van het Iconografisch Bureau te Den Haag onderzocht. De genealogische gegevens in dit artikel zijn grotendeels van zijn instituut, en van het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag afkomstig.
3. Zeno Bachiene, predikant te Rhenen van 1770 - 17-4-1774. Hij kwam van Velp en vertrok naar Tiel. Hij woonde in de pastorie aan de Bergpoort, zie Achter Berg en Rijn afb. 278, het huisje met de fraaie gekartelde dakrand. De tweede pastorie bevond zich in de Gasthuisstraat
4. Menso Johannes Menso, gedoopt te Bunnik 1740 en overleden te Meteren in 1812 was een kleinzoon van Ds. Menso Johannes Menso (geb. te Castricum 1679 en overleden te Rhenen, 1723), die van 1726-1733 predikant te Rhenen is geweest. Uit de aanspreektitel 'seer geleerde' volgt, dat deze kleinzoon doctor (in de theologie?) was.
5. De naam van Van Campen werd, vooral in de 'raadsbesluiten', aanvankelijk wel als Van Kampen gespeld. De predikant zelf ondertekende met Jacob van Campen, zie zijn originele handtekening bij dit artikel.
6. Een appointement was in die tijd een besluit van de stadsregering.
7. Van Campen schreef aan de vroedschap, dat volgens een 'Politique Resolutie' van Oudewater, de predikanten alle kosten die bij hun beroeping waren gemaakt, bij hun vertrek moesten terugbetalen. Hij verzocht dan ook aan de Rhenense Vroedschap, om deze kosten, 240 gulden, te willen vergoeden.
8. Op 2-1-1771 werd, 'naar 't voorbeeld van andere steden', op voorstel van de Hoofd-officier Hendrik Smissaert met meerderheid besloten, dat voortaan de heren predikanten, welke in de toekomst alhier tot ordinaris herder en leraar beroepen zouden worden, wanneer zij binnen vijf jaar na de bevestiging in hun dienst naar een andere plaats zouden worden beroepen, de kosten, die de stad voor hun eerdere beroeping te Rhenen had gemaakt, moeten terugbetalen.
9. Johannes Rabo Metz, van december 1733 uit Driebergen, overleden te Rhenen 29-4-1780. Hij is 46 jaar predikant alhier geweest en heeft in Rhenen dus de komst van de predikanten Johannes Menso, Zeno Bachiene en Jacob van Campen meegemaakt.

10. Ludovicus Schrader, predikant te Rhenen van 5-11-1780 - 26-6-1794. Kwam van Vlissingen en is te Rhenen overleden op 26-6-1794.
11. Otto van den Bergh, predikant en Med. Doctor en stadsdokter, 48 jaar predikant te Rhenen, van 1695 - 1743, van Wamel en Dreumel, 15-7-1743 emeritus te Rhenen.
12. Arch. Herv. Gem. Rhenen, Voorl. Inv., Arch. Diaconie n°. 10. Na 4-12-1794 ontbreken ruim drie jaar verantwoording. Pas op 25-5-1798 is de eerstvolgende vergadering. Hier was Van Campen aanwezig, Zijn laatste vergadering met de diakenen was op 30-4-1812.
13. Een 'raadsbesluit'.
14. In de periode tot aan 1824 heeft Rhenen steeds twee burgemeesters tegelijkertijd aan het hoofd van het stedelijk bestuur gehad.
15. Een uitgebreide argumentatie van zijn standpunt gaf hij, desgevraagd, op 18-10-1779.
16. Een 'jongeling' of een 'jong(e)man' was een ongetrouwd volwassen persoon.
17. De Hervormde Gemeente Rhenen, die vanaf 1580 in de Cunerakerk kerkt, heette tot aan oktober 1800 de Gereformeerde, of Christelijk Gereformeerde Kerk.
18. De Vroedschap had nog overleg gevoerd met de advocaat Kraaijvanger, die reeds eerder was geraadpleegd.
19. Barend (Barnardus) Taaij, 31-5-1795 - 1-1-1819. Van Breda, en in Rhenen met emeritaat. Hij overleed 13-6-1821.
20. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld, dat de Provincie al of geen toestemming tot de vereiste uitgaven zou verlenen. De tweede predikant werd immers reeds sinds 1637 door de Stad betaald, hetgeen ook uit de stadsrekeningen blijkt.
21. 1 in quarto van 3 jan. 1658 tot 28 mei 1703; 1 in folio van 3 juni 1703 - 7 maart 1762; 1 in folio van 3 jan. 1762 - 16 febr. 1812. De trouwboeken: een boek in folio, zijnde het register van 1630 tot 1658, waarin tevens het register van gedoopte kinderen van dec. 1634 tot 9 nov. 1638 en twee ged. kinderen op 19-1-1642; een dito van de huwelijken van 1658 - 1699; een dito van 1699 - 9 mei 1743; een dito van 24 mei 1743 - 9 oct. 1812.
22. De baby werd begraven in de kelder in het koor, waar door dominé Diemerbroeck indertijd voor hemzelf en zijn 'successeerende predicanten' een 'predicantsgrafwerk' was gemaakt. Dientengevolge behoefde Ds. Van Campen slechts 2 gulden voor het begraven van zijn kind te betalen.

HET PRILLE BEGIN VAN DE JOODSE GEMEENSCHAP IN RHENEN

Willem H. Strous

In januari 1991 - inderdaad, alweer zes jaar geleden! - hield de heer A.G. Steenbergens uit Wageningen een lezing voor onze vereniging over de joodse gemeenschappen in Wageningen, Rhenen en Veenendaal. Gelijkzeitig was er over dit onderwerp een tentoonstelling in Het Rondeel. Steenbergens riep toen leden van onze vereniging op om onderzoek te doen naar de Rhenense situatie en daarbij het inmiddels afgebroken gebouwtje in de Grutterstraat, dat jarenlang dienst had gedaan als synagoge, te betrekken.

Sinds die maand heb ik mij verdiept in de geschiedenis van die kleine minderheid in onze stad. Ik ben begonnen met het gebouw maar al gauw verbreedde mijn belangstelling zich tot de mensen die er in slaagden voor de restauratie van hun gebedsruimte in 1867 subsidies los te peuteren van de provincie Utrecht en Koning Willem III, terwijl zij onder hun andersdenkende plaatsgenoten collecteerden. Ik kwam er al snel achter dat de joodse gemeenschap in Rhenen altijd maar een heel kleine gemeenschap is geweest en op het moment van herinwijding van hun sjoel was de gemeente alweer op haar retour. Geen wonder dan ook dat al even na de eeuwwisseling post, bestemd voor de joodse gemeente, als onbestelbaar moest worden geretourneerd. Na enkele plaatselijke onderzoeken, in opdracht van de Permanente Commissie te Amsterdam, door de Hoofdsynagoge te Amersfoort, waar Rhenen als bijkerk onder viel, werd de gemeente in 1916 opgeheven en werden de nog in Rhenen wonende joden kerkelijk ondergebracht bij Wageningen. Dat onderbrengen had nogal wat voeten in de aarde gehad. Veenendaal, dat als Ringsynagoge in het ressort van de Amersfoortse Hoofdsynagoge als eerste in aanmerking kwam de Rhenenaren in zijn midden op te nemen, weigerde en bleef voet bij stuk houden. Waren de Veenendalers beducht voor de financiële consequenties van de overkomst van hun armlastige geloofsgenoten? Waarschijnlijk is het antwoord te vinden in de archieven van de Permanente Commissie, als men dat al zwart op wit zou hebben durven stellen; ik heb het antwoord nog niet gevonden. Feit is dat na enig aandringen Wageningen wel bereid was. De kerkelijke goederen gingen over in handen van de Wageningse gemeente; het gebouw in de

Grutterstraat zou verkocht worden en de opbrengst zou worden gestort in een fonds om daaruit te zijner tijd, in een periode van nieuwe bloei, een nieuwe synagoge in Rhenen te stichten. De verkoop van het gebouw vond plaats op 19 oktober 1915 ten overstaan van de Rhenense notaris Johannes Adrianus van Iterson, door Izaak Barend van de Waal en Abraham Glasbeek, beiden zonder beroep en wonende te Wageningen. De nieuwe eigenaresse werd Anna van Ingen, dienstbode, wonende te Cothen.

Zo relatief eenvoudig het was geweest om het einde van de joodse gemeenschap in Rhenen te traceren, zo moeizaam was het bepalen van het begin, het ontstaan van die gemeenschap. En hoewel ik nu een datum kan noemen, is het allerminst zeker of die datum het allereerste begin markeert.

Via verwijzingen in de literatuur, onder andere in *Besneden en begraven vijf eeuwen Joden in Tiel en het Gelders rivierengebied* (J. Becker, Tiel, 1992), heb ik in het oudarchief van de gemeente Rhenen, met hulp van dr. H.P. Deys, in een bepaalde periode naar bewijsstukken gezocht en die ook gevonden. Op 17 juli 1663 werd aan Abraham Isaks toestemming verleend om zich in Rhenen te vestigen als houder van de Bank van Lening. Mochten hij, zijn vrouw, kinderen en kassier, komen te overlijden, dan zou hen een eerlijke plaats tot de begrafenis worden aangewezen, en ook zou het hem en zijn familie vrijstaen te excerceren haare Joodse Ceremonien.

Maar terwijl ik al begonnen ben mijn onderzoekingen van de laatste jaren op schrift te stellen met als begindatum van de joodse aanwezigheid in Rhenen het jaar 1663, maakt Deys mij opmerkzaam op een nieuwe, toevallige, vondst in het oudarchief, waarmee de aanvang met dertig jaar wordt vervroegd tot 1634. In dat archiefstuk, een kopie van een burgerschapsacte, maakt het toenmalige bestuur van Rhenen - schout, borgemeesteren en regierders - bekend dat zij Adolp Abramsz den Joden toestaan, als lombarde, burger van Rhenen te worden. Ook aan hem en zijn familie zal in geval van overlijden een begraafplaats worden aangewezen. Bovendien, en dat is ook voor de Veenendaalse onderzoekers naar de joodse inwoning van Veenendaal van belang, Adolf Abrahamsz krijgt toestemming om namens hem iemand in het Rhenense Veen aan te stellen als pandjesbaas. Of daarmee voor Veenendaal gesproken kan worden van het begin van een joodse gemeenschap, is wellicht wat prematuur.

Overigens roept de acte vele vragen op die ik in het bestek van dit artikel niet kan beantwoorden. Daar is meer onderzoek voor nodig waarvan de resultaten in het later dit jaar te verschijnen boekje gemeld zullen worden. Zoals bijvoorbeeld hoe het mogelijk is dat iemand die per pand per week een duit mag vragen, met andere woorden per jaar 52 duiten per pand ontvangt, aan borgerrecht zeventig gulden per jaar kan betalen. Zeventig gulden betekent zeventig keer twintig stuivers keer 12 duiten is 16.800 duiten. De pandjesbaas moet dan gemiddeld 323 panden per week in huis hebben. Terwijl Rhenen in die tijd een inwonertal van circa 600 telde. De man moet dus nog andere inkomsten hebben gehad

Bijna aan het eind wordt het jaartal 1644 in cijfers vermeld. Dit kan niet juist zijn. Ten eerste wordt de acte ondertekend in het jaar 1634, voluit in letters geschreven; ten tweede heb ik in het oudarchief van Rhenen in 1644 een vermelding aangetroffen waarin een Moses Adolfsen (zoon van Adolf Abrahams?) per 1 mei van dat jaar aangesteld wordt als nieuwe tafelhoeder voor de tijd van tien jaren.

Ook de ondertekening is in eerste instantie verwarrend. Anthony Both is volgens de gegevens van Deys als stadssecretaris in functie van 21 juli 1639 tot 17 oktober 1648 wanneer hij wegens indispositie afstand doet. (Hij is voor 1650 overleden. De beschrijving van zijn grafsteen vindt U in *Genealogie en Heraldiek te Rhenen* door A.J. de Jong en C.L. van Otterlo (Voorthuizen 1996)). Ant. Both, bij De Jong en Van Otterlo ook vermeld als cameraar en kerkmeester, zou dit stuk dus niet al in 1634 hebben kunnen ondertekenen tenzij we aannemen dat hij als plaatsvervanger en beoogd opvolger van Allert van Harn, die van circa 1612 tot 21 juli 1639 secretaris was, tekende. Ze waren overigens familie.

Maar, en daar gaat het hier om, ik zou deze acte willen zien als bewijs van de vroegste aanwezigheid van joden in onze stad; als het eerste begin van de joodse gemeenschap in Rhenen. En daarmee is aangetoond dat Rhenen zich al in een zeer vroeg stadium zeer tolerant opstelde tegenover joden door hen het burgerschap te verlenen en hen toe te staan hier te wonen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de stad Utrecht die tot de jaren zeventig van de achttiende eeuw joden verbod in de stad te overnachten. Tot ... een ander een nog oudere acte toont, uit de periode 1570 tot 1634. In 1570 namelijk trof landvoogd Alva in diverse steden joden aan en oordeelde het nodig, in naam van zijn heer Philips II, het oude decreet van keizer Karel V

van 20 januari 1546 (nieuwe stijl) onder ieders aandacht te brengen: alle joden dienden binnen een maand uit de Lage Landen te verdwijnen op verbeurte van lijf en goed. Alva's maatregel was er de oorzaak van dat aan het begin van de Tachtig-jarige oorlog er geen joden meer waren in de Nederlanden.

Omdat het zo'n belangrijk bewijs is, wil ik het U niet onthouden. Ik heb een collega van het rijksarchief in Gelderland, J.P.A. Pennings, gevraagd en bereid gevonden het voor U te transcriberen. Het zelf lezen van zo'n oorspronkelijk stuk heeft iets; je kunt je er van alles bij voorstellen, meer dan wanneer ik het in hedendaagse taal voor U probeer over te zetten. Slechts een toelichting: er staat in het tweede helft *...ende houden hem vrij ende exempt, van wacht, garnisoen ende ijsen* Dat betekent dat hij geen wacht hoefde te lopen of inkwartiering van soldaten zou krijgen. Het ijsen heeft waarschijnlijk te maken met ijszakken. In *Geldersen gezocht*, (P.W. van Wissing, eindred., Arnhem 1996), wordt voor dit woord als verklaring gegeven dat burgers verplicht waren in voorkomende gevallen bluswerkzaamheden te verrichten en bevroren watergangen los te hakken. Ik wens U veel plezier bij het lezen.

Oudarchief Rhenen, inv. nr. 35

26-03-1634

Wij schout, borgemeesteren ende regierders der stede Rhenen doen condt ende maken kennelijck allen ende een ijgelijck die desen sullen sien oft hooren lesen: dat wij op het ernstich versoek aen ons gedaen van Adolp Abramss den Joden denselfve Adolp Abrahamss gunstelijck toegelaten ende geconsenteert hebben, gelijk wij hem gunnen ende consenteren mits desen omme sijne woonplaetse ende residentie te mogen nemen ende houden binnen onser stede Rhenen ende sijn hem op panden ende obligatien /: tsiinen pericule:/ te mogen lenen aen soodanige, die het aen hem versuecken sullen, op de proffijtte ende gewinne van eenen duijt ter weecke van een daelder tot dartich gefalueerde stuijvers de voirschreven jode sall gehouden wesen van alle panden die hij belenen sall te geven behoorlijcke billetten, inhoudende dach ende datum wanneer die beleninge geschiet is, ende wat penningen daerop geleent sijn, omme de selve panden daermede geloft ende geredimeert te worden de welcke die eijgenaers tallen tijden sullen doen mogen, als het hun gelieven sall, soo

lange de voirschreven panden niet verkoft en sullen wesen, ende sall de selve vercopinge mogen geschieden ter expiratie van een jaer ende ses weecken naer de voirschreven beleninge, ende den tijt voorverhaelt overstreecken wesende, sall die Joden voornoempt de selve luijden die hem bekent sijn binnen dese stadt ofte daer omtrent woonende waerschouwen ende bij soo verre die luijden die haer goet soo lange gestaen heeft als vooren geseijt is dan niet coomen lossen, ofte ten minsten overcoomen metten Joden voornoempt datse het staengelt betalen soo sall den Joden het pant oft panden, bij kennisse ende ten overstaen van die vande gerechte alhier tsiinen gevalle, mogen vercopen, ende sall gehouden wesen de voirschreven vercopinge alle vierendeel jaers ten overstaen als boven moeten doen indien daer eenige panden sijn uijtgesondert het eerste jaer op welke jaer de vercopinge der panden naer expiratie van t voirschreven jaer geschieden sall, doch alles tot discretie van desen edelen gerechte. Ende bij soo verre het pant ofte panden bijden vercopinge meer quamen te gelden, dus hem na rechten was competerende sall sulx overschoth den armen werden uijtgekeert ende ock met conditien indien eenige panden gebracht werden omme gelt daerop te lenen, die hij soude comen weten oft mercken gestolen te sijn, dat den voornoemde joden gehouden sall wesen de selve panden aen te brengen, sonder dat de voirschreven joden op soodanige panden die hij sall connen weten, oft mercken gestolen te sijn, eenige penningen sall mogen leenen, op poene van verlos van tgene daerop geleent sall wesen, maer indien hij onwetende ende ter goeder trouwen eenige panden beleent, die namaels bevonden mochten worden gestolen te sijn, de selve panden sall hij ongehouden wesen den eijgenaer te restitueren dan mits hebbende alvorens restitutie van sijne geleende penningen. Ende het verkoop vandien. Ende off den voornoemden joden, ofte die hij in sijn plaetse stellen sall, sijn huijsvrouw kinderen, ofte ijmant van sijn familie binnen onse stadt ten tijde sijns geleijs quame te overlijden, soo sullen wij de selve een eerlijckke plaetse ter begraeffenisse wijsen, alwaer hij de gewoonlijcke ceremonien sall mogen gebruijcken. Geven hier mede den voornoemden Adolph Abramsen, ofte den genen die hij in sijn plaetse sall coomen te stellen, sijn huijsvrouw ende familie vrij geleijde ende houden hem vrij ende exempt, van wacht, guarnisoen ende ijsen. Vereeren hem t borgerschap onser stede. Willen hem het effect van desen volcoomen genieten laten mits betalende ten profijte vande stadt jaerlijcx de somme van tseventich

gulden tot twijntich gevalueerde stuijvers ijder gulden. Ende dat voor den tijt van thien eerstcoomende jaren aevanck nemende den 1 mej 1644. Ende soo voorts tot den uijtтейnde toe, gelovende mede geen lombarden meer te sullen admitteren, hem toelatende dat hij tsijnen prfijte een persoon, die hij daer toe sall willen verkiesen int Rhenense veen sall mogen stellen, mits dat den selven persoon de panden ofte pant niet en sall mogen vercopen, dan ten overstaen van die vande gerechte deser stede gelijk alhier geschiet lasten onse borgeren ende ondersaten sij hier na te reguleren. Des ten oirconde hebben wij onser stede zegell opt spatris deser doen drucken, ende bij den secretaris uijt onser aller naem doen onderteijckenen. Gegeven binnen Rhenen desen ses ende twijntichsten dach van meert inden jare XVIc ende vier ende dartich, ende was onderteijckent ende was onderteijckent Ant(honie) Both ende leger stont het cachette vande stadt.

Veldverkenning in Achterberg

ARCHEOLOGIE IN ACHTERBERG

Ton van Drunen

Dom of gedreven?

Wat toch bezielt een stel volwassen en niet van alle verstand vervreemde mensen om bij temperaturen net boven 0, zich in ijzige druilregens te bekommeren om overblijfselen uit een ver en niet al te duidelijk verleden?

Geen idee, maar ik ken dat soort.

De leden van de W.A.R., de Werkgroep Archeologie Rhenen, dus. Deze amateur-archeologen werden door de gemeente in de gelegenheid gesteld om, voorafgaand aan uitbreidingsplan De Horst in Achterberg, vanaf 2 december j.l. een beperkt onderzoek in te stellen.

Het voorwerk

Leden van de groep hadden enkele jaren terug tijdens de werkzaamheden rond het eerste deel van genoemd woningbouw-programma al veelbelovende vondsten gedaan. Een zogeheten veldverkenning in het huidige plangebied, een weide-akkercomplex, bracht wat oppervlaktevondsten aan het licht. Niet wereldschokkend, maar voldoende om de nieuwsgierigheid te prikkelen. De akkerlaag in het tracé van de toekomstige weg werd met behulp van een graafmachine uitgegraven tot op het onderliggende schone zand. Het hele tracé werd vanwege de grote lengte verdeeld in twee stukken, put I en put II genoemd. De graafwerkzaamheden werden begeleid door de archeologische werkgroep, waarbij de ligging van elke vondst genoteerd werd.

Zandwinning

Put I leverde een merkwaardig patroon van zwartbruine banen en wat lichter bruine vlekken op een diepte van ongeveer 75 cm op. Al deze verkleuringen werden nauwkeurig in kaart gebracht. De banen waren naar het oordeel van de groep vrij recent en wezen op zandwinning in het nabije verleden.

Een willekeurige boer, die wist dat onder de akkerlaag zuiver zand lag en die de structuur van zijn bodem wilde verbeteren, groef destijds met de schep de landbouwgrond weg en deponeerde dat voorlopig op lange stroken.

Vervolgens werd het zand naar de oppervlakte gebracht. De landbouwgrond werd gedeeltelijk teruggestort in de ontstane geulen en het zand werd vermengd met het overige deel van de akkerlaag, dit ter verbetering van de bodemstructuur.

Het was ook mogelijk dat de eigenlijke akker misoogsten dreigde op te leveren vanwege bijv. aardappelziektes. De "zieke" akkerlaag werd dan als het ware begraven in het onderliggende zand. Zo ontstond een patroon van donkere humusrijke en lichte zandige banen.

IJzertijdvondsten

De eerder genoemde lichtbruine verkleuringen waren voor de werkgroep belangwekkender vanwege hun hogere ouderdom. Bij het uitgraven ervan kwamen dan ook scherven tevoorschijn die we tot de IJzertijd mogen rekenen.

De IJzertijd is de periode van ongeveer 750 v.C. tot rond het jaar 0, het ogenblik dat de Romeinen in onze streken arriveerden. In dit tijdvak werd langzaam maar zeker het brons van de voorgaande periode verdrongen door een nieuw en bruikbaar materiaal, het ijzer. We kunnen dus concluderen dat Achterberg al in de IJzertijd bewoond, of op zijn minst bezocht werd door onze voorouders.

De hogere zandgronden van Achterberg moeten dan ook aantrekkelijke omstandigheden geboden hebben in een gebied waar de uitgestrekte moerassen van de Gelderse Vallei weinig vestigingsmogelijkheden beloofden.

Wonen op het zand, jagen en vissen in de moerassen: geen ongebruikelijk leefpatroon in het verre verleden.

Graven naar een graf

Put II, het noordwestelijke deel van het wegcunet, vertoonde geen zandwinningssporen, maar des te meer mogelijke afvalkuilen. Toch leverden de meeste bij het uitgraven niets op. De hooggespannen verwachtingen vervielen, zo niet tot doffe wanhoop, dan toch tot lichte teleurstelling. Een rechthoekige vlek, al eerder door Peter Boone in een vlaag van optimisme tot graf bestempeld, was een van de laatste mogelijkheden om de opgraving met een bijzondere vondst af te sluiten.

Nu valt er in zand op dit gebied niet veel te verwachten, want de zure condities van dergelijke gronden zorgen ervoor dat een stoffelijk overschot meestal tot en met het bot verteert. Bij het voorzichtig afgraven met de troffel kwamen er

*De dames Gieszen en Delfin bezig met grondboren.
Laatstgenoemde niet meer de jongste archeologe,
maar zeker de meest fanatieke*

toch wat veelbelovende bodemverkleuringen tevoorschijn. Delen van een schedelkap, een bovenarmbeen en een dijbeen brengen normale mensen nauwelijks in extase.

Wie echter zou de enthousiaste opgravers, allemaal toch min of meer in de W.A.R., volkomen bij zinnen willen noemen? En dat dan bovendien bij het aantreffen van voornoemde resten. Terug naar onze verre voorouder.

De oriëntatie zuid-noord, d.w.z. de schedel in het zuiden en de voeten in het noorden, is op zichzelf vrij uitzonderlijk. Het totaal ontbreken van grafgriffen geeft ook de nodige aanwijzingen. En dan daarbij nog gevoegd het feit dat we hier te maken hebben met een enkel graf, kan tot bepaalde overwegingen leiden.

Een begraving wordt meestal gedateerd aan de hand van de bijgaven. Is dit niet mogelijk, dan kan men met behulp van de vrij kostbare C-14 methode, een onderzoek dat uitsluitend onder laboratoriumomstandigheden plaatsvindt, de ouderdom van het gevonden bot of de crematieresten bepalen. Heel grofweg kunnen we toch wel iets zeggen, door grafrituelen uit verschillende tijdvakken met elkaar te vergelijken.

Uit onderzoek blijkt dat de oudste lijkbegrovingen in onze omgeving door een grote, boven het graf opgeworpen heuvel gemarkeerd werden. Het stoffelijk overschot lag in oost-west richting, op de linkerzij, in gehurkte houding en met het gezicht naar het zuiden.

In de late Bronstijd en de daarop volgende IJzertijd kwam cremeren steeds meer in zwang. De crematieresten werden verzameld in een urn of een doek, begraven en door een greppel omgeven. De uitgegraven grond kwam in de vorm van een klein heuveltje op het graf te liggen. Op vele plaatsen in ons land ontstonden zo de urnenvelden.

Uit deze gegevens blijkt naar ons oordeel, dat de bovengenoemde IJzertijdvondsten en het graf geen enkel verband met elkaar hebben. Ook in de Romeinse tijd bleef crematie lang in gebruik. Aan het einde van deze periode, die tot het begin van de vijfde eeuw duurde, ging men weer steeds meer over tot lijkbegroving. Een zuid-noord oriëntatie van de dode was hierbij geen uitzondering. Bijgaven, die eeuwenlang gewoonte waren geweest, verdwenen op den duur.

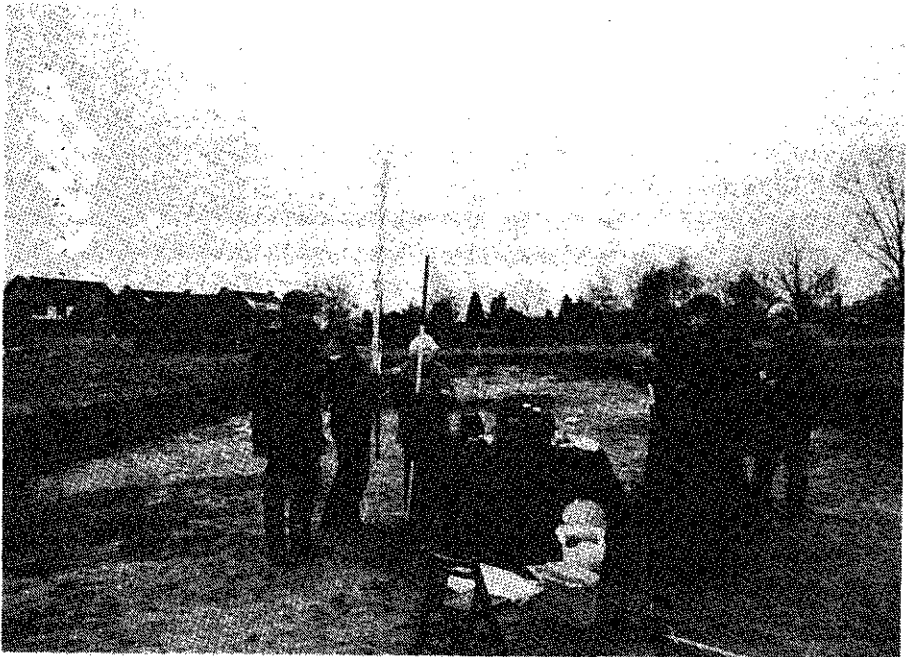
Omstreeks het midden van de achtste eeuw kwam onder invloed van het christendom een nieuwe wijze van begraven naar voren. Allereerst werd een

stoffelijk overschot zo mogelijk bij een kerk of kapel, in gewijde grond dus, ter aarde besteld. Maar bovendien werd het gewoonte om de overledenen op de rug in de richting west-oost te begraven. Bij het Laatste Oordeel zou de dode opstaan met het gezicht naar het oosten, naar Jeruzalem.

Op grond van vergelijking van de verschillende begrafenisriten stellen wij voorlopig voor om "ons" graf in de merovingische periode (\pm 500 n.C. tot \pm 750 n.C.) te plaatsen, toen de Romeinse begrafenisgewoonten nog deels werden nagevolgd en de christelijke gebruiken in ons land nog niet waren doorgedrongen.

Hoewel het bekend is dat in dit tijdvak de overledenen wel afzonderlijk en in eigen grond ter aarde werden besteld, acht de Werkgroep Archeologie Rhenen het zeer goed mogelijk dat het nu aangetoonde graf deel uitmaakt van een grafveld dat zich onder de akkerlaag ten zuidwesten van het wegtracé uitstrekt. Wat betreft de W.A.R. dus:

WORDT VERVOLGD

Koffietijd in 'Put 1'

DE STRATEN- EN WEGENNAMEN VAN RHENEN

H.P. Deys

Deel V: T-V

T.

Tabaksweg (Elst)

Volgens Raadsbesluit van 6-6-1972. De naam houdt verband met de teelt van tabak die in deze streek gedurende ca. 3 eeuwen alles overheersend is geweest.

Reeds in 1956 werd er een voorstel gedaan een nieuwe weg Tabaksweg te benoemen, omdat dit kruid vanaf de 17e eeuw een zekere welvaart en in ieder geval een behoorlijke werkgelegenheid verschafte. De weg loopt vanaf de Schoolweg in westelijke richting naar de Houweg. De weg is van recente datum, in de tachtiger jaren was deze nog slechts een kort zijweggetje van de Schoolweg.

Tafelberg (verouderd)

Het adres Tafelberg B1 werd in de tweede helft van de 19de eeuw gebruikt voor de jachttopzienerswoning boven op de Grebbeberg. De naam is afkomstig van de Koningstafel, een stenen tafel die daar vroeger gestaan moet hebben, waarop begin 17de eeuw koning Frederik van de Palts regelmatig zou hebben gerust.

Tang (verouderd)

Een oude benaming voor de woningen rondom het landgoed De Tang, ten noorden van de Straatweg, even ten westen van Rhenen, nog vóór de Stokweg. De naam Tangh wordt reeds vermeld in een acte van 1392.

De Tangh (verouderd)

Volgens raadsbesluit van 6-6-1972. Ingetrokken 26-4-1977. In verband met te realiseren woningbouw in het bestemmingsplan Donderberg waren nieuwe namen nodig. Het zou de weg moeten zijn geweest vanaf de Donderberg (lopende vanaf de Utrechtsestraatweg in noordelijke richting, dan oostelijk langs de grens van het bestemmingsplan Donderberg en

uitmondend op de Nw. Veenendaalseweg ter hoogte van de woningwoningen 162-184) in oostelijke richting naar het Paardenveld. Wegens bezwaren in verband met het feit dat het landgoed 'De Tangh' zelf wat oostelijker ligt en de naam dus geografisch onjuist is, en omdat er mogelijk vergissingen zouden kunnen ontstaan, is deze naam later weer officieel ingetrokken: 26-4-1977.

Het huis 'De Tangh', datum onbekend

Teldersweg

Volgens raadsbesluit van 6-6-1972. Een weg lopend vanaf de Zandheugelstraat, aanvankelijk in noordelijke, daarna in oostelijke, vervolgens in noordelijke richting en zich daarna vertakkend in een deel oostelijke richting dat dood loopt en een deel in westelijke richting, uitmondend op het bestaande Paardenveld. Ir. J.M. Telders was de bouwmeester van de in 1885 gebouwde Spoorbrug alhier over de Rijn. Deze brug werd in 1944 definitief verwoest, waarna in 1957 op dezelfde plaats een verkeersbrug werd aangelegd, die in 1957 werd geopend. De familie kocht indertijd het huis op de hoek van de Zandheugelstraat en de Oude Veenendaalse weg, dat lang bekend stond als het 'Teldershuis'. Zie Achter Berg en Rijn afb. 544.

De Thijmenstoren

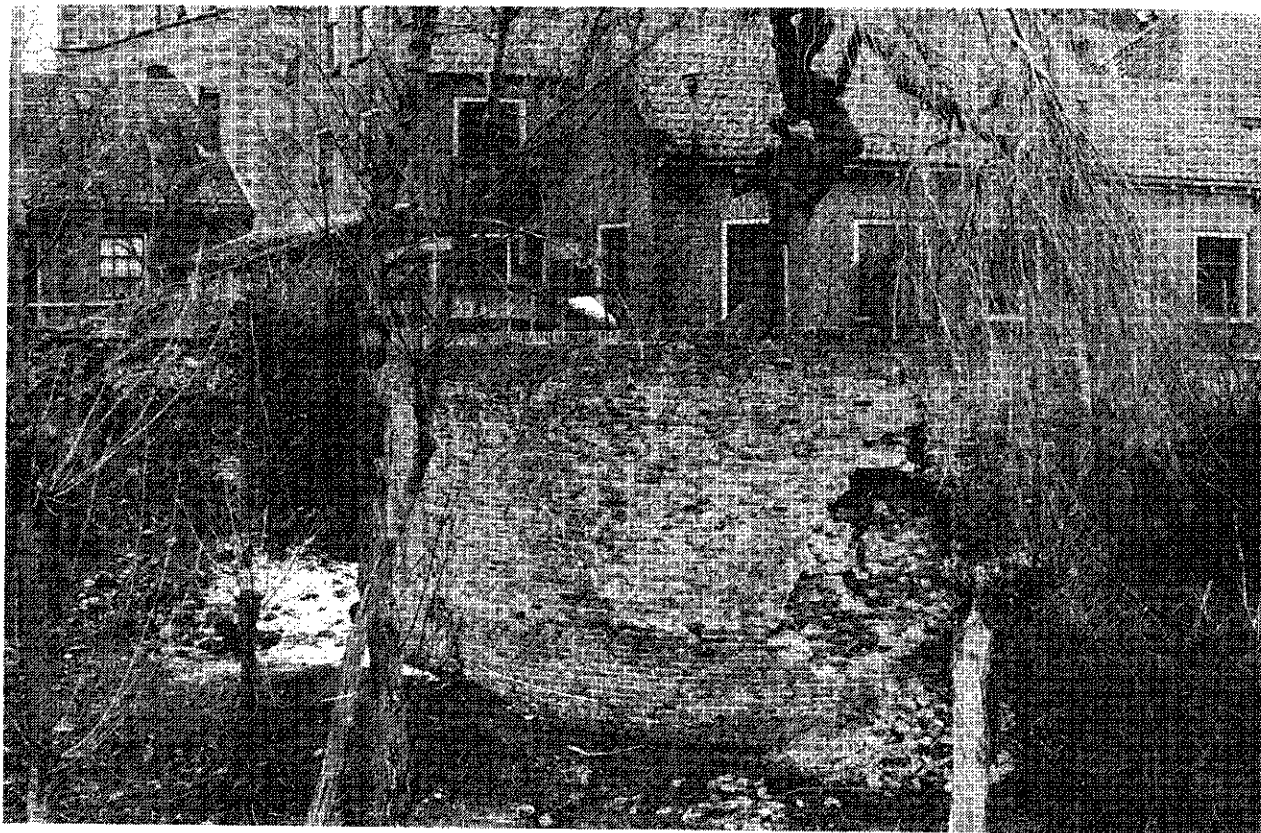
Volgens raadsbesluit van 25-8-1987. De Thijmenstoren was een van de muurtorens in de oude Rhenense stadsmuur, en wel in het meest zuidoostelijke deel, tegenover het zuidende van de Bontekoestraat. De naam is vermoedelijk afkomstig van een van de bewoners uit die tijd. Zie verder bij Koerheuvel. Alle straten in deze omgeving zijn naar oude Rhenense muurtorens genoemd.

Thijmse Berg

Onder de Thijmse Hucht verstaat men het oplopende gedeelte van de Rhenense berg, waar de Nieuwe Veenendaalseweg, de Oude Veensegrindweg en de Geertesteeg bij elkaar komen. Hier is thans een camping gevestigd. Vroeger noemde men dit gedeelte van de Nieuwe Veenendaalseweg kortweg De Hucht. Nu was er een Johan Hootsen, die eerst aan de Bovenweg woonde, omstreeks 1915. Hij was de zoon van Thijmen Hootsen, vandaar dat men hem Johan 'van Thijmen' noemde. In 1916 heeft deze Johan van Thijmen een huisje gebouwd (thans tegenover de camping), waarna men deze streek aanduidde als de hucht bij Thijmen, ofwel de Thijmse Hucht. Officieel is de naam nooit in gebruik genomen, maar in de volksmond wordt deze nog steeds gebruikt. Het gedeelte benoorden deze hucht heet Roodland. De camping die hier is gelegen heet ook 'Thijmse Berg'. Het gedeelte benoorden deze hucht heet Roodland.

De Toltoren

Volgens raadsbesluit van 18-12-1990. Een straat in het uitbreidingsplan Koerheuvel. De Toltoren heeft tot aan het einde van de zestiende eeuw in de zuidelijke stadsmuur gelegen, even ten westen van de Rijnpoort. Aanvankelijk heeft er, zo rond 1200, een tolhuis buiten de Rhenense stadsmuur gestaan. Mogelijk nog tijdens de aanleg van de stadsmuur, werd deze vervangen door een nieuw gebouw, de Toltoren, deel uitmakend van deze muur. Ook de Toltoren werd later vervangen door een nieuw gebouw binnen de stadsmuur, het Tolhuis en de vervallen toren werd Costverloren toren genoemd. Het Tolhuis op zijn beurt werd, in vervallen staat, in 1629 aan Fred. V van de Palts verkocht, die plaatsruimte nodig had voor de bouw van zijn zomerpaleis, het Koningshuis.

De restanten van de voormalige Toltoren in de zuidelijke stadsmuur. Hier achter de oude school. Achter de huizen links lag vroeger het Torenstraatje (Foto 1915)

Torenstraat

Deze straat heette tot omstreeks 1880 Doodstraat (in 1585 reeds genoemd). In de raadsvergadering van 14-4-1891 werd voorgesteld, de Doodstraat voortaan Torenstraat te noemen, doch een definitief besluit is toen vermoedelijk niet genomen. In het begin van deze eeuw kwam de naam Dienderstraat in gebruik, dit laatste omdat er vermoedelijk een veldwachter moet hebben gewoond, die vroeger in de volksmond gewoonlijk 'diender' werd genoemd.

Torenstraatje (verouderd)

Vóór de oorlog stonden er juist ten westen van de Cuneratoren, op het huidige Koningshof, bijna tegen de toren aan, enkele rijtjes huizen. Het steegje tussen de beide meest zuidelijke rijtjes huisjes was het Torenstraatje.

Trambaanweg

De weg loopt van de Duistereweg tot aan de Parallelweg. Het is niet bekend wanneer deze naam ontstond, maar zij wordt al in 1934 genoemd. Vroeger sprak men over Langs de Trambaan. Over deze weg liep tot vlak na de oorlog de tram, die van Utrecht over Zeist en Rhenen naar Arnhem reed.

Tussenpad (Veeneind)

Een in 1994 voor alle verkeer gesloten verbindingsweggetje tussen Oude Veensegrindweg en Cuneraweg. Deze naam werd in 1937 vastgesteld.

U.

Uitweg-Bovenweg

De noordelijke vertakking van de Bovenweg. Zie bij Bovenweg.

Utrechtse Laan

Vroeger een bosweg vanaf de uitrit van de Plantagelaan op de Remmerdse Laan (bij Plantage Willem III), tot aan de voormalige Rhenense Laan. Thans slechts nog de naam voor het oostelijk gedeelte van deze weg, vanaf de Defensieweg.

Utrechtse Straatweg

Officieel is dit het gedeelte van de 'grote weg' vanaf de Autoweg bij Remmerden, tot aan de Veerweg bij Rhenen. Toch ligt het café-restaurant De Koning van Denemarken ook nog aan de Utrechtse Straatweg. In de adres-lijst van de volkstelling van 1909 werden de woningen en de meelfabriek van Rutgers vanaf het Paardenveld tot aan de Westpoort nog tot de Heerenstraat gerekend. De straatweg ten westen van de uitmonding van de Autoweg heet Rijksstraatweg.

V.

Valleiweg

De eerste huizen aan de Valleiweg, de nummers 1 t/m 7, die uit de twintiger jaren stammen, droegen vroeger het adres Vreewijk. Vlak voor de oorlog is de naam veranderd in Valleiweg. Bij raadsbesluit van 24-3-1959 kreeg de doortrekking van de Valleiweg, vanaf 1958 in oostelijke richting naar de Achterbergse straatweg, dezelfde naam. De naam houdt verband met de Gelderse Vallei.

Veemarkt (verouderd)

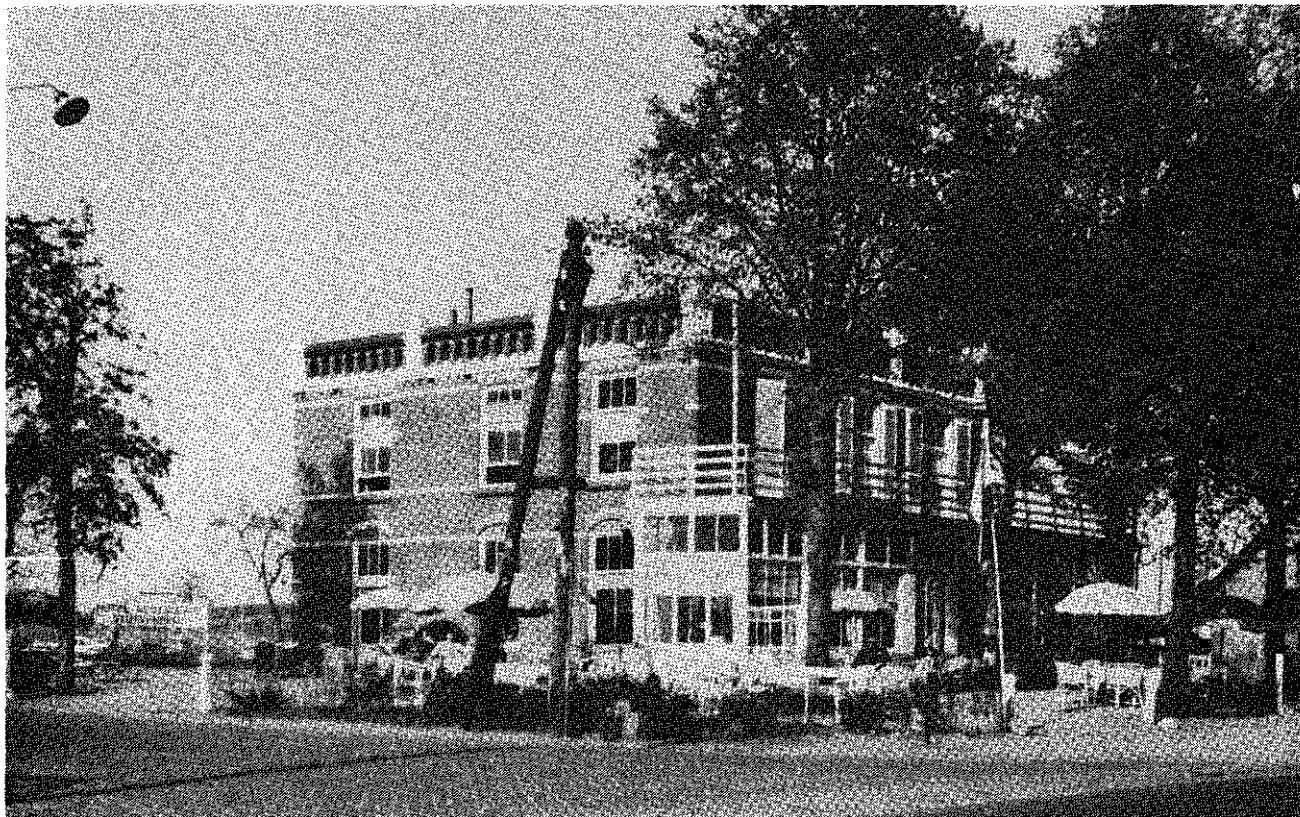
In 1942 zijn bouwvragen voor woningen aan Veemarkt 1, 8, 10, 12, 14 ingediend door diverse Rhenense ingezetenen. Omstreeks 1947 werd er een nieuw veemarktterrein aangelegd op de Koningshof, nabij de Cuneratoren. Dit terrein was toen nog onbebouwd, er stond een woonbarak tegen de westelijke keermuur en nog een vlak voor het huidige torenhuis. Dit torenhuis moest nog gebouwd worden, evenals de huizenrij aan de noordelijke zijde van de Koningshof en de zuidelijke woningen aan de Torenstraat. Het markthuisje stond aan de zuidzijde van de Koningshof (het z.g. Lage Kerkplein), ten westen van de laatste woning bij de toren. De veemarkt is uiteindelijk verdwenen en ook de adressering bestaat niet meer.

Veenendaalse Straatweg (Elst)

De weg van Elst naar Veenendaal, vroeger Rijksweg Elst Veenendaal geheten. Plaatselijk genaamd Rijksstraatweg.

Veenendaalsche weg (verouderd) (Achterberg)

In het begin van de twintigste eeuw droeg de langs het bos lopende weg van Rhenen naar Veenendaal, de huidige Oude Veensegrindweg, de naam van Veenendaalsche weg.

Het begin van de Veenendaalse Straatweg te Elst, waar het Hotel Restaurant Stuivenberg een gerenommeerd adres was. Thans is hier een Chinees restaurant gevestigd (Foto circa 1957)

Veensche Bomen (verouderd)

Oude benaming voor een gedeelte van de huidige Nieuwe Veenendaalseweg, namelijk vanaf het Paardeveld tot aan de Bergweg.

Veensche weg (verouderd)

Oude benaming voor de Oude Veensegrindweg. In 1937 omgedoopt in Oude Veense Grindweg.

Veenweg (verouderd) (Veeneind, Elst)

Ook wel Veense weg. De bosweg door het Prattenburgsche Bos, het verlengde van de Cuneraweg, voordat de Rondweg gereed kwam. Thans is het officieel de gehele weg vanaf de Rondweg nabij de Kerkewijk tot aan de grens met Amerongen. Toch wordt op de gemeentekaart, die jaarlijks bij de Gemeentegids wordt gevoegd, én op de Topografische kaart van 1985 het meest westelijk deel van de Cuneraweg Veenseweg genoemd.

Veenweg (Middelbuurt)

Het gedeelte van de Maatsteeg vanaf het voetbalveld 'De Meent' tot aan 'de Kampjes', de grens met Veenendaal. De Veenweg liep tot na de oorlog dood op de Middenweg. De Maatsteeg, die eerst vanaf Levendaal tot aan de Friesesteeg liep, is pas na de oorlog in noordwestelijke richting doorgetrokken en daardoor een doorgaande weg geworden. Het gedeelte van de Veenweg tussen het eindpunt van de Middenweg, in oostelijke richting tot aan de kruising met de Zuidelijke Meentsteeg kreeg in 1952 officieel de bestemming 'openbare weg'. De weg loopt dus van de Zuidelijke Meentsteeg in ongeveer noordwestelijke richting tot de grens met de gemeente Veenendaal.

Veerplein

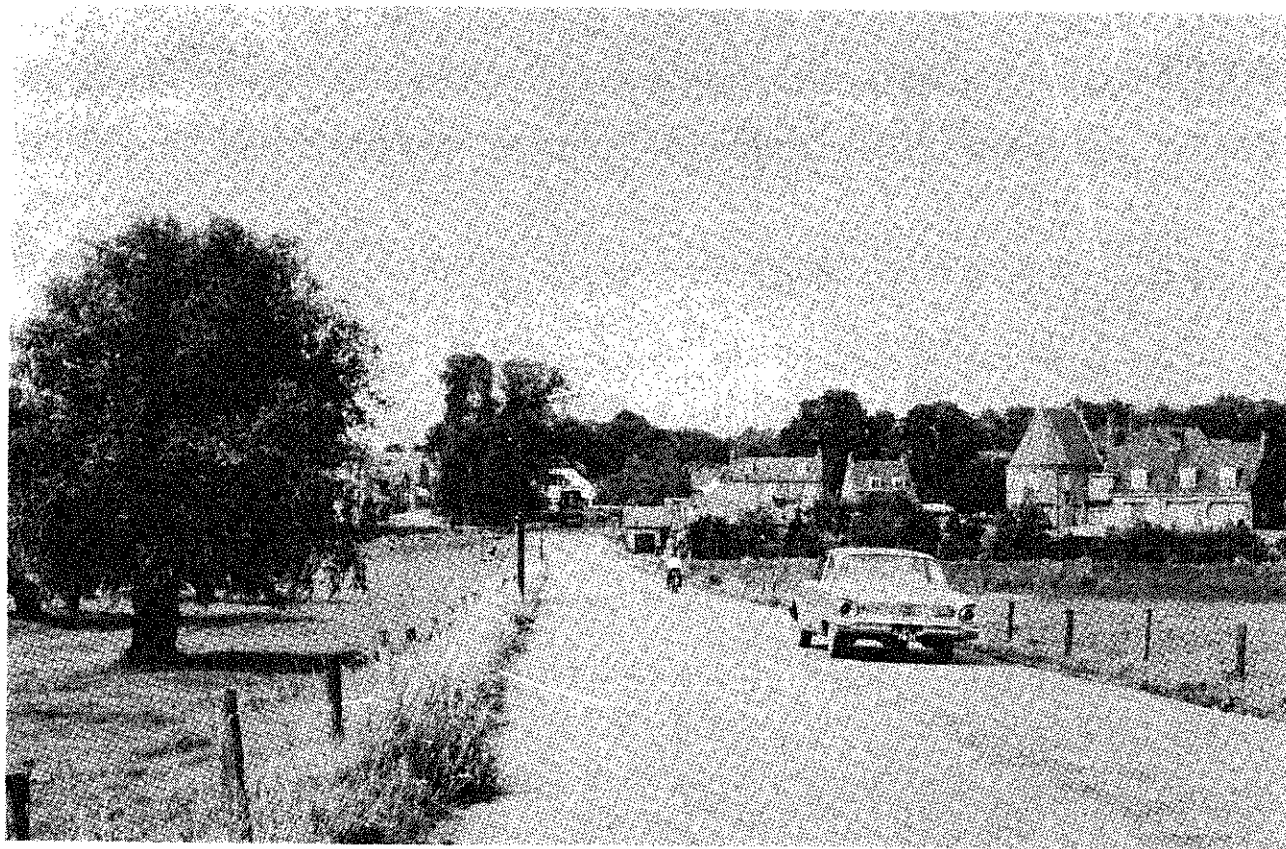
Het kleine pleintje voor het voormalige veerhuis aan het einde van de Veerweg.

Veerweg

Deze weg loopt van de Rijnkade in ongeveer noordelijke richting tot de Utrechtse straatweg. Deze weg werd aangelegd in 1833, nadat het veerhuis vanuit de Palmerswaard was verplaatst in iets oostelijker richting. Het veerhuis werd door de gemeente gebouwd in 1850. Het veer heeft dienst gedaan tot aan 1957, toen de nieuwe verkeersbrug over de Rijn gereed kwam.

Dit rijtje huizen aan 'De Driehoek' in de punt van de Nieuwe Veenendaalseweg en de Oude Dijksestraat, moet plaats maken voor nieuwbouw (Foto december 1996)

De Veerweg, circa 1960

Verbindingsweg (Elst)

Een korte, bijna west-oost lopende verbinding tussen de Franse weg en de Driftweg.

Verlengde Acacialaan

Zie bij Acacialaan.

Verlengde Engsteeg (verouderd)

Zie bij Engsteeg. Het is een verouderde naam voor het zeer korte stukje weg tussen de derde Poort en de Cuneraweg, bezuiden de boerderij De Pegel, het laatste (oostelijke) restant van de vroegere Engsteeg, die liep vanaf de Bovenweg naar de Cuneraweg, die toen op dit punt nog ten oosten van de spoorlijn lag.

Verlengde Oude Veenendaalseweg

Deze weg loopt vanaf het westelijk deel van de Bremlaan in noordelijke richting, kruist de Bergweg, loopt langs de vacatiebungalows en buigt daarna even naar het westen, om op de Nieuwe Veenendaalseweg bij de camping 'Thijmse Berg' uit te komen. Het is het noordelijke restant van de vroegere Oude Veenendaalseweg, zie aldaar.

Verlengde Schoolweg (verouderd) (Elst)

Oude naam voor de Verbindingsweg.

Verlengde Spookweg (verouderd) (Elst)

Zie bij Spookweg.

Verlengde Trambaanweg

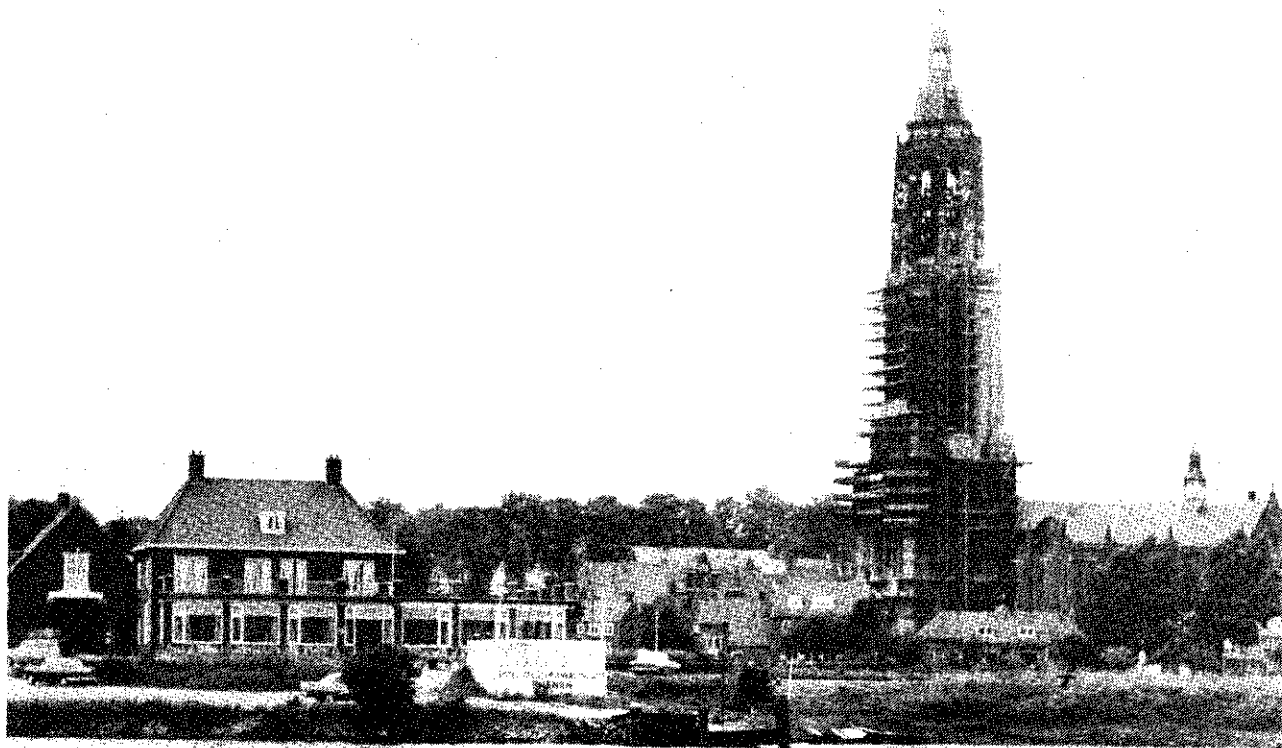
Het gedeelte oude Trambaanweg, dat van de Zwarte weg langs de busremise naar de Vogelenzang loopt.

Vinkenbuurt (verouderd) (Achterberg)

Het was een groepje huizen of boerderijen langs de Cuneraweg, ten zuiden van de Snijdersteeg.

Vischmarkt (verouderd)

Tegenwoordige naam van de Markt, ten oosten van de Cunerakerk. Op deze markt werd sinds mensenheugenis vis verhandeld. Aanvankelijk zal dit hoofdzakelijk zalm uit de Rijn geweest zijn. Vanaf ongeveer het begin van

*Het Veerplein bevindt zich onderaan de Veerweg, bij het voormalige veerhuis, thans hotel/café/
restaurant 'Stichtse Oever'(Foto 1965)*

deze eeuw werd de vis, gewoonlijk platvis, aangevoerd vanuit Bunschoten en Spakenburg. Met de hondekar, later met paard en wagen en weer later met de auto kwamen De Graaf en Koelewijn vanuit de Zuiderzee hun verse waar verkopen. De stadsomroeper maakte bekend dat de vis gearriveerd was. Jarenlang werd de afslag gehouden door de familie Pineda, onder toezien van de gemeentebode Van Voorthuisen.

In de raadsstukken van 1741/42 vinden wij het besluit, waarbij op het voorstel van de raad De Bruijn 'nieuwe Gaalerijen of vismarkt' worden aangelegd tussen schepen Gerrit Lijster en Jacobus van den Oosterkamp. De bouwtekening ervan bevindt zich nog in het Rhenens Oud archief. Deze galerij vinden wij duidelijk terug op de tekening van Jan de Beijer uit 1745, toen de galerij juist gereed was gekomen. Zie hiervoor afb. 204 in 'Achter Berg en Rijn', links op de tekening bij het hondje. De naam 'Markt' werd reeds lang geleden, naast 'Vischmarkt', gebruikt. De naam Vismarkt komt nog in 1949 voor op (niet uitgevoerde) plannen, van de oude Waag een Verenigingsgebouw te maken, maar thans weet niemand meer waar de Vismarkt is.

Visschersteeg (Elst) (verouderd)

Deze naam werd reeds genoemd in 1929 voor de weg van de Straatweg naar de Franse weg. Thans de Vissersweg. In de vorige eeuw heette deze weg Binnenweg.

Vissersweg (Elst)

Dit weggetje in Elst loopt in noordelijke richting, vanaf de Straatweg naar de Franseweg. Het is de meest westelijk gelegen weg in de gemeente Rhenen. De Bosweg, de meest westelijke weg van Elst, ligt in de gemeente Amerongen.

Visscherstraat (verouderd)

De naam Visscherstraat komen wij reeds in het archief van de Duitse Orde tegen in 1409. Zie verder bij Zuidwal. De naam houdt verband met het feit, dat hier vroeger vele vissers woonden, die in de Rijn naar zalm visten.

Vogelenzang

Vanaf de Lijnweg in oostelijke richting tot aan de Zwarteweg. Deze weg vormt een toegangsweg naar een station als bedoeld in art. 70 van de Spoorwegwet en neemt daardoor juridisch een aparte positie in. Deze weg was vroeger in onderhoud bij particulieren. In het kader van het

Wederopbouwplan 1940 werd door de gemeente de Vogelenzangweg aangelegd.

Op een kaart van Marcelis van Oort uit 1598 staat de 'Vogel Zanxse weg' als een belending van een zeker perceel grond aangegeven. Er was een pad, 'Weg over den Vogelenzang', reeds openbaar sinds 1855, dat bij de onteigeningen in 1941 in het geding was. De Kalkzandsteenfabriek wilde een gedeelte van de weg als vergoeding ontvangen voor onteigening van ander terrein. De gemeente maakte ernstige bezwaren tegen deze eventuele toewijzing, omdat het een rustieke wandelweg was, de enige rustige en kortste weg vanaf spoorweg, tram en busstation naar de militaire begraafplaats op de Grebbeberg.

Een gezin in de Visscherstraat (thans Zuidwal; foto Ramspek 1910)

Hoewel het officiële adres van de Kalkzandsteenfabriek 'Vogelenzang' Cuneralaan luidt, heet dit gehele gebied sinds eeuwen al de Vogelenzang (Foto 1961)

Er hebben vroeger in Vreewijk drie bakstenen straatlantaarns, elk met vier lampen gestaan: één op het Vreewijkplein, één aan de Domineesbergweg en één daarachter, aan de Nieuwe Veenendaalseweg (voor de huizen No. 176 en 178). Elk van deze lantaarns stond op een pleintje dat vóór de huizen is gelegen. De lantaarns zijn alle na de oorlog afgebroken (Foto circa 1938)

Vordel (verouderd) (Elst)

De Vordel of Vordelweg is een oude naam voor het gedeelte van de huidige Rijksstraatweg door Elst, vanaf de afsplitsing van Zwijsbergen tot aan de Veenendaalse straatweg. Op een kaart van 1602 door Marcelis van Oort wordt de Vordelweg aangegeven, gelegen vlak ten noorden van de Klinkhamer ('Die Clijnck hamer'). Tot voor de oorlog werden huisnummers aan dit gedeelte nog aangeduid met Vordel, bijvoorbeeld Vordel C180. Het gehele gebied tussen de Rijksstraatweg en het huidige Zwijsbergen heet thans nog De Vordel.

Vreewijkplein

Op 23-1-1919 werd de Rhenense Woningstichting opgericht. Voorzitter was notaris Van Iterson, secretaris A. van Wijngaarden. Ook E.P. van Dijk had als bestuurslid een belangrijke rol in deze stichting. Het eerste project dat door de Woningstichting werd aanbesteed was een complex van 56 woningen, waarvan één winkel, ten oosten van de Nieuwe Veenendaalseweg.

In augustus 1920 schreef deze stichting aan de gemeenteraad: 'Nu er reeds enige huizen van onze Woningstichting door huurders betrokken zijn, komt het ons gewenscht voor dat aan het complex woningen van onze stichting een naam gegeven wordt. Waar de aanbesteding der eerste 56 huizen heeft plaatsgehad in 1919, terwijl de bouw in hoofdzaak in 1920 is geschied, lijkt het ons niet ongeschikt, deze 'Vredejaren' te gedenken en daarom de nieuwe buurtschap 'Vreewijk' te noemen. Aangenaam zal het ons zijn, indien Uw geacht college daaraan zijne goedkeuring kan schenken en dien naam officieel verleenen'. Het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen.

Vreewijkstraat

Zie bij Vreewijkplein. Een straat in Vreewijk.

Vriese steeg (verouderd) (Achterberg)

De naam Friese steeg werd vroeger ook wel gespeld als Vriese steeg, Vriesse steeg of Vriezen steeg. De naam is afkomstig van de familie Freyse van Dolre, die hier vroeger veel grondbezit had. Zie bij Friese steeg.

Vrijweidersweg

Deze naam wordt reeds in 1917 genoemd maar is vermoedelijk veel ouder. De naam houdt verband met het feit, dat het de grens vormde tussen persoonlijk grondbezit (families Wieling, Leccius de Ridder, Versteegh) en de Meent, algemene grond dus die door de Gemeente Rhenen in bezit is genomen. Voorbij deze grens mocht de boer zijn vee vrij laten grazen. Rond 1916 werd de Meent ontgonnen, er kwamen toen nog ossekarren aan te pas.

Vijverberg

Volgens raadsbesluit van 26-4-1977. Deze benaming is ontleend aan een topografische kaart van het plangebied. Het is dus niet zo, dat deze weg genoemd is naar een 'dominé' Vijverberg. Deze was de godsdienstoefenaar J. Vijverberg, die in 1927 de eerste steen heeft gelegd voor de kerk aan de Bantuinweg.

Van Zwietenhof

Volgens raadsbesluit van 30-6-1987. Deze weg loopt rond vanaf de Radboudweg en mondt weer uit in deze weg. In aansluiting aan de naam Radboud, ontleend aan de geschiedenis, werd gezocht naar andere historische namen. Aangezien Rhenen destijds niet beschikte over een eigen beul, moest deze uit Utrecht komen. Deze wilde echter niet komen, alvorens hij zekerheid had dat hij niet door de burgerij zou worden gemolesteerd. In een dergelijk geval moest de stad een borg stellen. Burger Jan van Zwieten stelde zich in 1521 borg voor de stad. De beul werd door het volk echter dodelijk verwond en Jan van Zwieten verspeelde zijn 'honderd oude schilden'.

Verlengde Acacialaan

Reeds in februari 1934 kwam de naam in gebruik. Zie verder bij Acacialaan. De naam werd vastgesteld volgens raadsbesluit van 24-3-1959, waarbij de doortrekking in oostelijke richting van de Verl. Acacialaan dezelfde naam krijgt.

REGISTERS OP 'OUD RHENEN' EN 'DE STAD RHENEN' VAN PROF.DR. W.VAN ITERSON

Van de Redactie

Nadat enkele jaren geleden ons verenigingslid J.Th.M. Mom een uitstekende index had gemaakt op de eerste 10 jaargangen (1981-1991) van 'Oud Rhenen', is hij bereid gevonden eveneens een index te maken op de laatste 5 jaargangen (1992-1996). Deze zal in januari gratis aan alle leden van onze vereniging worden toegezonden.

Het is een dikke index geworden (75 pagina's welgeteld); dat komt deels omdat tegemoet gekomen is aan het feit dat dergelijke indexen ook door genealogen (familieonderzoekers) graag geraadpleegd worden. Deze zoeken naast op familienamen ook graag op patroniemen of op voornamen (deze zijn alle opgenomen).

Niet alleen hebben we nu via onderwerpen, trefwoorden en namen een goede toegang tot de artikelen verschenen in de eerste 15 jaargangen van 'Oud Rhenen', maar bovendien zien we op deze manier verbanden, die met name historici en genealogen zeker zullen interesseren.

U zult zich realiseren dat dit voor de heer Mom een gigantische klus is geweest, waarvoor we hem langs deze weg namens de vereniging van harte willen bedanken. We zijn nu "bij", daarom is het streven van de redactie om vanaf nu per jaargang een index te maken.

Om op de heer Mom terug te komen; we weten dat hij sterk geïnteresseerd is in de geschiedenis van Rhenen en het was hem al jaren een doorn in het oog dat het schitterende werk van Prof.Dr. W. van Iterson, 'De Stad Rhenen' geen index heeft, waardoor veel informatie over de geschiedenis van Rhenen moeilijk toegankelijk is.

Hij maakte daarom, in eerste instantie voor zichzelf, een index op het boek, maar heeft deze nu aan onze vereniging ter beschikking besteld.

De index beslaat 22 pagina's en is voor geïnteresseerden ad f 6,- (excl. verzendkosten) te bestellen bij de redactie van 'Oud Rhenen'.

LIBER SIGILLORUM - De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811

Boekbespreking door A.J. de Jong

Ter gelegenheid van het feit dat de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, in 1995 na 185 jaar elders in Utrecht (Hofpoort bij de Nieuwe Gracht) te zijn gehuisvest, weer terug kon keren naar het Duitse Huis aan de Springweg in Utrecht, waar de orde zich omstreeks 1350 vestigde, heeft men gemeend dit niet ongemerkt te laten.

De Duitse Orde te Utrecht heeft een archief, waarin zich charters bevinden, die teruggaan tot vroeg in de 13e eeuw. Aan deze charters hangen veelal zegels met de familiewapens of persoonlijke kenmerken van de zegelaars, veelal ambtsdragers van gerechten, zoals richters (schouten) en schepenen.

Ter gelegenheid van de terugkeer naar hun oorspronkelijke behuizing heeft de Duitse Orde een tweedelige beschrijving (tekst en foto's) van alle in hun archief aanwezige zegels uitgebracht.

Reeds vóór 1960 had de toenmalige archivaris, Ph.J.C.G. van Hinsbergen, een begin gemaakt met notering op alfabetisch geordende fiches van de namen van diegenen, wier zegels aan de 3500 charters in het archief van de Orde zijn verbonden.

Met ingang van 1 augustus 1960 werd de heer Van Hinsbergen als archivaris opgevolgd door de heer J.H. De Vey Mestdagh die, samen met de bekende heraldicus J.A. de Boo, de verzamelde gegevens, samen met het resultaat van hun eigen onderzoek, verwerkten tot een fraai tweedelig zegelboek, dat zo'n 3500 van de circa 7000 in het archief van de Orde aanwezige zegels beschrijft. Men heeft hierbij veelal van de dubbelen alleen het beste exemplaar afgebeeld.

Zeker vermeldenswaard is de hoge kwaliteit van de foto's van de zegels, verzorgd door de heer M.A. Douma, fotograaf verbonden aan het Rijksarchief te Groningen. Het goed fotograferen van zegels is een zeer lastig en tijdrovend karwei.

Met name Rhenen, dat reeds in 1277 een Commanderij van de Duitse Orde binnen haar muren had, komt in het zegelboek uitgebreid aan de orde.

Naast het zegel van het Duitse Huis te Rhenen uit 1415 zijn zo'n 300 zegels van voornamelijk Rhenense ambtsdragers afgebeeld (richters/schouten, schepenen, burgemeesters, thynsmeysters/genoten etc.).

Er zijn in Nederland weinig zegelboeken van een kaliber en kwaliteit als het onderhavige verschenen. Een ieder die de geschiedenis van Rhenen een warm hart toedraagt en geïnteresseerd is in genealogie en heraldiek, zeker met betrekking tot Rhenen, zou dit boek moeten aanschaffen.

Deel I geeft achtergrond en een tekstbeschrijving van de zegels, terwijl Deel II uitsluitend bestaat uit foto's van de zegels.

De twee delen zijn samen voor f 65,- (excl. verzendkosten van f 11,-) te bestellen bij de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, Springweg 25, 3511 VJ UTRECHT (Tel. 030-2313276, Telefax 030-2341681).

JAARVERSLAG 1996

Stichting Vrienden van Gemeentemuseum 'Het Rondeel'

Afgelopen jaar konden wederom enkele belangrijke aankopen worden gedaan voor het Gemeentemuseum 'Het Rondeel', te weten:

- Een schilderij voorstellende de Grebbeberg, geschilderd door Henri van Lerven
- Een munt uit 1620 met afbeelding van Frederik van de Palts en zijn wapen

Door dergelijke aankopen beginnen echter de financiële middelen van de stichting zo langzamerhand uitgeput te raken. We zullen komend jaar ons moeten bezinnen hoe we verbetering in de financiële situatie kunnen brengen, bijvoorbeeld door sponsoring vanuit het Rhenense bedrijfsleven. Immers langs deze weg kan een belangrijke bijdrage geleverd worden aan uitbreiding en bescherming van de collectie van het museum te Rhenen.

H.E. Dekhuijzen, secretaris

JAARVERSLAG 1996

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

De Historische Vereniging heeft een druk en interessant jaar achter de rug. Het ledental liet een verheugende groei zien van circa 230 leden in 1994 en 1995 tot ruim 260 in 1996.

Tijdens de jaarvergadering zijn de heren de Jong en Dekhuijzen bij acclamatie in het bestuur herkozen. Door de vergadering werd het voorstel om de contributie m.i.v. 1 januari 1997 met fl.5,- te verhogen tot fl. 30,- per jaar, met algemene stemmen aangenomen.

In de Hof van Rhenen zijn zes lezingen georganiseerd:

11-01-1996: de hr. F. Bosman over de "Tram en busvervoer door Rhenen in de afgelopen decennia". De hr. Bosman is auteur van het boek " De eeuw van de NBM".

22-02-1996: de hr. T. van Drunen over "De Varusslag".

21-03-1996: Na de korte jaarvergadering hebben een aantal sprekers een korte lezing verzorgd: de hr. Dr. A.J. De Jong over "Heraldiek" en belangrijke Rhenense geslachten; de hr. Dr. H.P. Deys over " Onderzoek in het oud-archief van Rhenen"; de hr. M. Synesaël over "Actueel museum nieuws"; mw. A. Labadie over de opgravingen in de Jordaan Vallei; en de hr. E. Hagen over "De activiteiten in de kelder het Rondeel".

19-09-1996: de hr. J. Jawronski over het VOC -schip De Amsterdam".

09-10-1996: mw. drs. S. van Haaren over "Het Utrechts Psalter". Het Psalter, wereldberoemd maar zelden te zien, geldt als een van de meest intrigerende handschriften uit de middeleeuwen.

21-11-1996: de hr. Dr. A.J. de Jong over "Heraldiek. De hr. de Jong is medeauteur van het boek "Genealogie en Heraldiek te Rhenen".

Op 28-09-1996 werd een excursie georganiseerd naar Nijmegen waar, na een korte wandeling door het centrum een bezoek werd gebracht aan de Commanderie van Sint Jan. Daarna bezocht het gezelschap het museum Kam. In dit museum gaf de hr. T. van Drunen een toelichting op de collectie vondsten uit de Romeinse periode van Nijmegen en omgeving.

Opnieuw verschenen er drie nummers van Oud Rhenen. In het kader van de Historische Heuvelrug Reeks is het boek "Genealogie en Heraldiek te Rhenen" uitgegeven.

De vereniging is actief geweest op de Oranjemarkt op Koninginnedag en tijdens de Open Monumentendag op 14-09-1996.

Op 20-02-1996 heeft het bestuur bij het College van Burgemeester en Wethouders van Rhenen een subsidieaanvraag 1997 ingediend. Na toekenning hiervan heeft het bestuur gemeend om op formele gronden geen gebruik te maken van deze subsidie. Dit besluit is, onder opgaaf van de reden, aan de Gemeenteraad van Rhenen medegedeeld.

Op 21-09-1996 heeft het bestuur aan het College van B. en W. en de Raad van de Gemeente per brief haar mening kenbaar gemaakt met betrekking tot de plannen van de gemeente om af te zien tot herstel/reparatie van de beiaard in de Cuneratoren.

Binnen de vereniging is de werkgroep archeologie actief. Er is in groepsverband, of door individuen veel veldonderzoek verricht op Plantage Willem 3 op Remmerden, op de Grebbeberg en aan De Dijk in Achterberg. Door de werkgroep is een opgraving verricht op het gebied de Horst in Achterberg. De grafheuvels langs de Utrechtse Heuvelrug in Rhenen zijn geregistreerd en die in Amerongen bezocht. In het museum het Rondeel worden de vondsten uit het Oude Veerhuis en Frederik van de Paltshof behandeld en geregistreerd en vindt er bespreking plaats over lokale vondsten en archeologisch nieuws.

Tijdens de opgravingen en het veldonderzoek zijn veel scherven gevonden uit de IJzertijd, de vroege en late middeleeuwen.

Al met al een actief jaar voor de vereniging.

Rhenen, 14 januari 1997

Ing. H.B.Gieszen , secretaris

FINANCIEEL JAARVERSLAG 1996

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Inkomsten		Uitgaven	
Contributies 1996		Secr. kosten	f 529,20
262 x f 25,--	f 6.550,--	Oud Rhenen	4.435,08
Giften	1.116,27	Lezingen/zaalhuur	1.227,50
Losse verkoop	240,50	Kamer v Koophandel	61,--
Introducees	38,50	Abonn/contributies	458,17
Collecte Anjerfonds	150,--	Werkgroep Archeo-	
Rente	2,64	logie Rhenen	333,25
	-----	Diverse kosten	534,57
	f 8.097,91		-----
Saldi 31-12-1995	686,53	Saldi 31-12-1996	f 7.578,77
	-----		1.205,67
	f 8.784,44		-----
	=====		f 8.784,44
			=====

Reeds toegezegd de index Oud Rhenen over 1992-1996, kosten circa f 1500,--, verschijning eind januari/begin februari 1997

Rhenen, 3 januari 1997
Willem H. Strous, penningmeester

FINANCIEEL JAARVERSLAG 1996

Stichting Vrienden van Gemeentemuseum 'Het Rondeel'

Inkomsten		Uitgaven	
Jaarlijkse bijdragen, donaties	f 115,--	Kamer van Koophandel	f 61,--
Creditrente	f 3,81	Schilderij Henri van Lerven	f 650,--
		Munt Frederik van de Palts	f 288,50
	f 118,81		-----
Postbanksaldo per		Postbanksaldo per	f 999,50
31.12.1995	f 2394,--	31.12.1996	f 1513,31
	-----		-----
	f 2512,81		f 2512,81
	-----		-----

A.J. de Jong, penningmeester.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

Uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Zestiende jaargang

Mei 1997

No. 2

INHOUD

Frederik V van de Palts en zijn bezittingen in Rhenen	59
Rhenense torenbrand 100 jaar geleden	89
Zomaar een familiegeschiedenis	91
De Romeinen komen	99
De straten- en wegennamen van Rhenen - Deel VI (slot): W - Z	103

FREDERIK V VAN DE PALTS EN ZIJN BEZITTINGEN IN RHENEN

H.P. Deys

Frederik de Vijfde was keurvorst van de Palts in de jaren 1610-1620. Hij trouwde in 1613 met Elizabeth Stuart, een dochter van de Engelse koning Jacobus I. Het huwelijk vond plaats in Engeland en ging met ongelooflijk kostbare en langdurige feesten gepaard.

Na de feestelijkheden in Engeland scheepte men zich in en een hele vloot voer naar Vlissingen, waar eind april 1613 voor anker werd gegaan. Hierna volgde een triomftocht door Zeeland, Holland, Utrecht en Gelderland. Eind mei werd onder andere Rhenen aangedaan. Een herhaling vond plaats op de reis door Duitsland, waar in juli de reis in Heidelberg een climax vond.

Het paar woonde van 1613-1619 in het keurvorstelijk slot te Heidelberg. Frederik V werd, als hoofd van het verbond van Protestantse vorsten in Duitsland, door de Boheemse standen in 1619 tot koning van Bohemen gekozen en op 28 oktober 1619 werd het vorstelijk echtpaar tot koning en koningin gekroond. Het Boheemse leger werd een jaar later, november 1620, vrijwel in het begin van de Dertigjarige oorlog, door het leger van de katholieke Duitse keizer Ferdinand II bij de Witte Berg in de buurt van Praag vernietigend verslagen. Frederik vluchtte met de zijnen naar de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden, waar hij door Prins Maurits, Stadhouder in de Republiek, hartelijk werd ontvangen. Frederik V was een zoon van Louise Juliana, een dochter van Willem van Oranje en Charlotte Bourbon. Maurits was dus een broer van Louise Juliana en Frederik zijn neef. Sinds zijn nederlaag bij Praag werd de koning, omdat hij toen maar één winter lang koning van Bohemen is geweest, de Winterkoning genoemd.

Het echtpaar heeft in totaal 8 zonen en 5 dochters gehad¹: 2 zoons en een dochter werden te Heidelberg geboren, waaronder de kroonprins Frederik Hendrik (1614)², één zoon te Praag (december 1619), één zoon tijdens hun vlucht uit Bohemen, te Custrin in Brandenburg (1621), en acht kinderen in Den Haag. Frederik zelf was 36 jaar toen hij overleed en er waren toen nog 10 kinderen in leven. Er zouden er ongetwijfeld meer zijn geweest, wanneer de koning langer zou hebben geleefd.

Na de vlucht uit Bohemen arriveerde het ongelukkige koningspaar met de hofhouding in april 1621 in Den Haag, waar het paar met enkele hooggeplaatsten onderdak vond te Voorschoten in de villa Wassenaar, eigendom van de schoonzoon van Johan van Oldenbarneveld³. De overige leden van de hofstoet vonden een onderkomen bij burgers.

Na korte tijd begaf Frederik zich echter weer naar Duitsland, waar hij met enkele bevriende vorsten tevergeefs trachtte het tij te doen keren. Wederom vluchtte hij, nu als student vermoord, naar Den Haag, waar hij in oktober 1622, moedeloos, bij vrouw en kinderen arriveerde.

Frederik verbleef met zijn familie en hofhouding aanvankelijk uitsluitend in Den Haag, maar later 's zomers ook in Honselaarsdijk en in Rhenen. Op zijn doortocht verbleef hij vaak in Utrecht in het Duitse Huis, waar hij dan door vertegenwoordigers van de Staten werd verwelkomd. Zijn opperhofmeester was Johan Albert, graaf van Solms. Diens dochter Amalia huwde met prins Frederik Hendrik. Er werd veel gejaagd in Gelderland en het Sticht.

's Winters verbleef het paar in de Hofstad, waar met veel pracht en praal maskerades, balletten, komedies en concerten werden gegeven. Dikwijls werden er ook banketten gehouden waarbij vele hoogwaardigheidsbekleders aanwezig waren. Vaak was het feest, want Kerst, Driekoningen en St. Valentijnsdag werden steeds uitbundig gevierd. Het paar had dan ook een vorstelijke toelage van Jacobus van Engeland (26.000 gulden) en van de Staten Generaal (10.000 gulden), *per maand!*

Rampspoed

Bij de vele 'uitstapjes' van de koning behoorde ook een bezoek aan de zilvervloot, die in Amsterdam te kijk lag. Frederik had aan tafel bij prins Frederik Hendrik van Piet Hein zelf gehoord, welke enorme schatten hij op de Spaanse vloot veroverd had. Op 17 januari 1629 begaf Frederik zich met zijn oudste zoon Frederik Hendrik en een drietal edellieden naar Haarlem, waar hij de gewone trekschuit naar Amsterdam nam. Toen men 's avonds in de Hollesloot bij Steenenhoek op het IJ kwam⁴ werd de veerschuit in een sterke sneeuwbuï overvaren door een Medemblikse botschuit. De koning en 5 passagiers konden worden gered, maar de kroonprins, de drie edellieden en de overige passagiers werden door de golven verzwolgen en verdronken jammerlijk. Het lichaam van de jonge Frederik Hendrik werd gebalsemd en in de Kloosterkerk te Den Haag bijgezet om later naar de Palts te worden overgebracht.

Iedereen in de Nederlanden was zeer begaan met dit noodlottige verlies. Op advies van en met goedvinden van de Prins van Oranje werd in maart 1629 door de Staten Generaal de jaarlijkse toelage van 4000 gulden (tegenwoordige waarde ca. 400.000 gulden) die in 1614 bij zijn geboorte aan prins Frederik Hendrik van de Palts was toegekend, overgeheveld op de nieuwe kroonprins van Bohemen, de tweede zoon, Karel Lodewijk. Dit bedrag werd betaald uit de 'Staat van Oorlog', een van de begrotingsposten van de Staten van Groningen. De koning bedankte de Staten Generaal per brief d.d. 29 maart, geschreven te Rhenen.

Rhenen

Het beliefdde het koninklijk echtpaar om een of andere reden in Rhenen een 'pied à terre' te hebben. In enkele artikelen over Frederik v.d. Palts is te lezen, dat Frederik graag jaagde, evenals zijn vrouw overigens. Daar staat dan bij vermeld, 'in de bossen'. Nu waren er vroeger rondom Rhenen in het geheel geen bossen, die zijn pas laat in de tweede helft van de 19de eeuw aangelegd. Deze kwestie laat ik echter maar in het midden.

In elk geval verzocht Frederik, die wij in de officiële stukken steeds tegenkomen als 'Zijne Koninklijke Majesteit van Bohemen' of iets van dergelijke strekking⁵, begin januari 1629 aan de Staten van Utrecht om een opknapbeurt van het Agnietenconvent te Rhenen. Hij kondigde aan er over een week of drie, vier naar toe te willen gaan en er enige tijd te verblijven, teneinde er 'de jacht te excerceren'. De Staten gingen na enige tijd met dit verzoek accoord en de rentmeester van het Convent, Bartholomeus Breull, oud en toekomstig burgemeester van Rhenen, kreeg opdracht om alles in het werk te stellen om tijdig met de verbouwing gereed te zijn en om van tijd tot tijd verslag uit te brengen van de werkzaamheden. Overigens was ten aanzien van de kosten ook de medewerking van Rhenen bedongen. Burgemeester (Johan) Vonck en de secretaris Johan van Harn zijn bij dit overleg aanwezig geweest. Rhenen stemde in met het betalen van een vierdedeel, omdat 'verhoopt wordt datt de residentie van Zijn Hoochgemelte Majesteit zal strecken tot nering ende welvaert vande borgers deser stede'. De kost ging voor de baat uit en dit soort argumentatie wordt heden ten dage nog steeds gebruikt. Men zou meteen met de opknapbeurt beginnen 'ten eynde zijn Majesteit des teerder mach comen'.

Inmiddels was er eind 1628 een dochter geboren, prinses Charlotte, waarvoor de Staten in de loop van januari 1629 als *pillegaaf* (een doopsgeschenk) een gouden doosje van ca. 400 gulden (huidige waarde van ca. f 40.000) lieten maken, om er een lijfrentebrief in te kunnen bergen ter waarde van 500 gulden jaarlijks.

Begin maart 1629 was het 'gouden cofferken' gereed en ook was de 'lijffpensioensbrief', in gouden letters door de secretaris Van Hulten, ugeschreven. De secretaris kreeg opdracht het geschenk, zodra Hare Koninklijke Majesteit in Rhenen zou zijn gearriveerd, aan haar te overhandigen. Op 10 maart werd het gouden kistje, inhoudende de pensioenbrief, aan de Statenleden getoond. De maker van het kistje was Nicolaes van Dael, het had een gewicht van 812 ons en 7 Engels tegen 37 gulden het ons. 'Voor fatsoen'⁶ werd echter gerekend 36 gulden, waardoor het geheel op 412 gulden en 19 stuivers kwam.

Op 15 maart schreef de 'Koning van Bohemen' een brief vanuit Rhenen aan de Staten van Utrecht om hen vriendelijk te bedanken voor het feit dat zij op

zijn verzoek in Den Haag aanwezig waren bij de doop van zijn jongste dochter. Bij deze gelegenheid werd door de secretaris Van Hilten het 'aanzienlijke' geschenk, de jaarlijkse lijfrente, aangeboden. De koning bedankte tevens voor de bijzonder grote 'affectieve genegenheid' waarmee de Staten hem bejegenden. Het meisje zou echter maar net 2 jaar oud worden.

In elk geval blijkt uit het bovenstaande dus, dat Frederik intussen in Rhenen verbleef en we moeten, gezien de datum, aannemen dat dit de eerste keer was, dat de hofhouding zich in onze stad bevond. Het gezelschap bestond uit ongeveer 55 personen en wij weten van allen bij wie zij in Rhenen werden ondergebracht⁷. De koning met de koningin, twee hofdames en drie kameniers verbleven in het Convent. Kennelijk was dus de opknopbeurt van het Convent tijdig gereed gekomen. Alle overige 49 leden van het hof vonden elders bij met name genoemde Rhenenaren onderdak.

Naar aanleiding van een rapport betreffende de 'reparatie van het Convent van Ste. Agniete te Rhenen', een rapport dat wij helaas niet kennen, besloten de Staten om een deel van de kosten van de 'timmeragie' te verhalen op de opbrengst van het Convent van Oostbroek. Van de rentmeester Philips Kar zou een bedrag van 800 gulden worden gevorderd. Wanneer mocht blijken dat hij niet over dit bedrag in contanten zou beschikken, werd hem opgedragen om dit bedrag tegen rente te lenen. Als rente werd een jaarlijkse som van 30 gulden beschikbaar gesteld.

Vrijdom van belastingen

Frederik had bij de Staten een verzoek lopen tot vrijstelling van accijns op de wijnen, die ten behoeve van de hofhouding werden geconsumeerd over het jaar 1628. Hij was deze accijns verschuldigd aan de pachter van de stadsaccijns, Anthonij van Steenckum (?), ten bedrage van 93 gulden. De koning 'lag' kennelijk goed bij de Staten, want hij heeft gedaan gekregen, dat hij vrijdom van alle accijnsen op alcoholica en vlees en op grondbelastingen verkreeg, 'gelijk dezelve in Hollandt en sGravenhage deurgaens, voor hare hoffhoudinge vrijdom van alle impositiën genietende is'. Dit heeft nogal eens tot problemen aanleiding gegeven, omdat bijvoorbeeld sommige pachters van de accijnzen, die de accijns voor de overheid moesten innen, hiervan niet op de hoogte waren, of omdat er geschillen ontstonden betreffende het al of niet heffen van accijns op dranken, die door 'metselaers, timmerluijden ende arbeijders' gedronken werden terwijl ze voor de koning aan het werk waren.

Het Convent

In April 1628 besloten de Staten van Utrecht dat de koning en zijn erfgenamen toegestaan werd, zolang zij 'hare residentien binnen deser

stede Rhenen' zouden houden, van het Agnieten convent gebruik zouden mogen blijven maken. De Staten verklaarden echter, dat zij niet zouden bijdragen aan enige reparatie of nieuwbouw. Bovendien moest het verlenen van onderdak aan de Prins van Oranje, die voorheen, op doortocht, bij zijn verblijf te Rhenen steeds in het convent verbleef, gewaarborgd blijven, en de nog steeds in het convent wonende conventualen⁸ moesten hierin kunnen blijven wonen. Dit gold trouwens ook voor de predikant Wurtsfeldius⁹

9 Was gehuwd met Sibille van Bebber. Zie testament 24-9-1605.⁰

0 Diemerbroeck, weduwnaar van Hester Andriessen, trouwt Margaretha Raap, weduwe van Ubeles Schoninck, in leven predikant te Garrijp, aangesteld 19-11-1637, attestatie naar Utrecht.

Is Diemerbroeck overleden te Utrecht, maar begraven te Rhenen? In de lidmatenlijst van de Ned. Herv. Gemeente staat bij vermeld: obiit Utrecht.⁰, die nog in een gedeelte van het convent woonde.

Het verblijf te Rhenen beviel Frederik kennelijk dusdanig, dat hij aan de Staten toestemming vroeg, het Agnietenconvent te mogen kopen. Hij schreef van plan te zijn het gebouw af te willen breken en op deze plaats een nieuw onderkomen te willen laten bouwen, waarvoor hij een bedrag van 16 à 20.000 gulden had gereserveerd. Dit bedrag benadert tegenwoordig de 2 miljoen gulden. Op het verzoek werd aanvankelijk niet rechtstreeks een antwoord gegeven en de behandeling van de kwestie werd tot de volgende dag aangehouden.

In mei werd door de secretaris Volbergen een schriftelijke mededeling overhandigd, waarin Frederik zijn eerdere verzoek tot aankoop van 'de conventuale woning van St. Agniete te Rhenen' herhaalde. De deken Eck en de Utrechtse burgemeester Johan van Weede kregen daarop de opdracht om deze woning te taxeren, een plattegrond van het geheel te maken, het verzoek van de koning nader te analyseren en hiervan verslag uit te brengen.

Ploos van Thienschoten, president van de Staten Generaal, die kennelijk in de kringen van prins Frederik Hendrik verkeerde, werd aangeschreven met de mededeling dat de koning er herhaaldelijk op had aangedrongen de conventuale woning aan te kopen en hem werd verzocht de prins van Oranje hiervan op de hoogte brengen en de verzekering te geven, dat de Staten zouden bedingen dat de mogelijkheid tot logeren in Rhenen van de prins in de toekomst niet zou worden ingeperkt. Bij de taxatie waren twee vertegenwoordigers van de koning aanwezig, en naast de bovengenoemde twee heren ook nog de secretaris van de Staten.

Op 12 mei 1629 werd het rapport van de 'taxateurs' behandeld en men besloot de waarde vast te stellen op 10.000 pond van 40 groten Vlaams het

pond. De volgende dag werd de voorlopige acte van overdracht opgesteld, waarin het volgende werd bepaald:

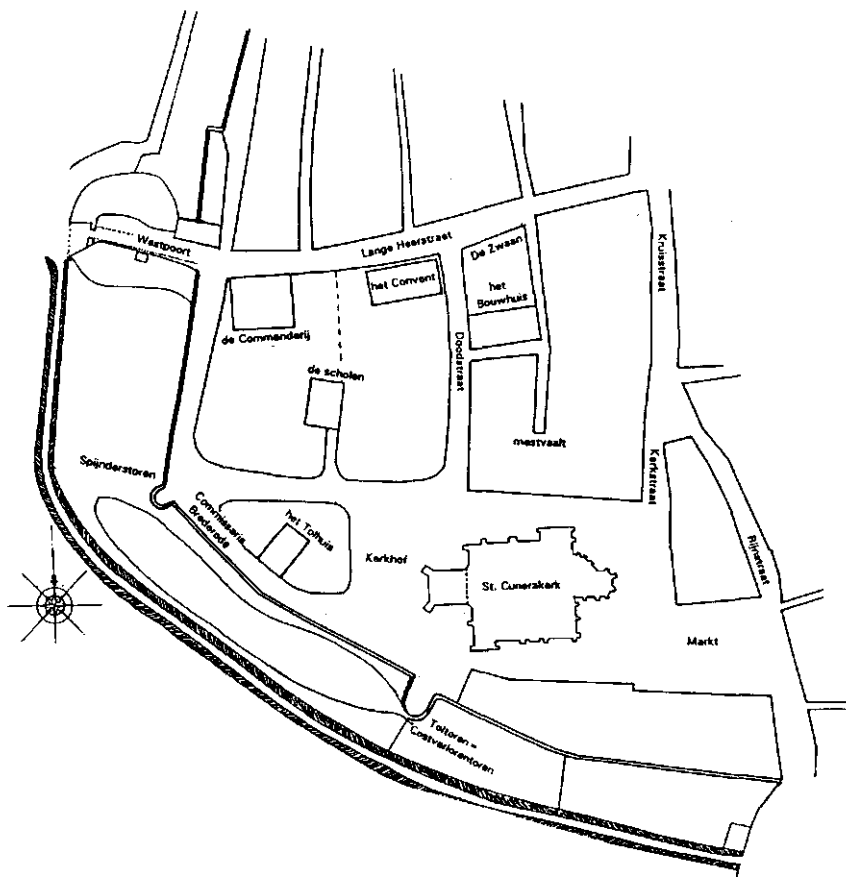
Aan de koning en zijn vorstelijke erfgenamen werden om niet overgedragen de conventuale woning en de kerk van het St. Agnietenconvent, inclusief bijbehorende bouwsels, tegen de eerder vastgestelde taxatiewaarde. De volgende belendingen werden opgenomen: in het oosten de Doodstraat¹⁰, zuidwaarts de straat die vanaf de St. Cunerakerk naar de stadswal loopt; noordwaarts de Lange Heerstraat¹¹, waarin niet begrepen waren de woningen van Jacob Roelofsz. en Cornelis Pauwelsz.; westwaarts de Commanderie¹² en de stadsschool. Inbegrepen waren tevens de gebouwen die tot het convent behoorden (vermoedelijk het Bouwhuis), waarvan de belendingen waren: oostwaarts en zuidwaarts de gemene (=openbare) steeg die naar de mestvaalt liep, westwaarts de Doodstraat; noordwaarts de herberg waar de Zwaan uithing¹³. De koning en zijn nazaten waren wel verplicht het dubbele en enkele huisgeld¹⁴ te betalen ten bedrage van 40 gulden jaarlijks, benevens nog 3 gulden 10 stuivers, zijnde een oude 'uitgang', een grondrente die nog op het convent rustte. Bovendien werd de verplichting vastgelegd, volgens welke de prins van Oranje, mocht hij naar Rhenen willen komen, er zoals vanouds zou mogen blijven logeren. De drie conventualen, die er nog steeds woonden, zouden naar behoren elders dienen te worden ondergebracht, evenals de predikant.

Mochten de koning of zijn erfgenamen het convent ooit weer willen verkopen, dan zou men contant een bedrag van 10.000 gulden van 20 stuivers het stuk, zijnde de taxatiewaarde van het convent, de kerk en de bijgebouwen aan de Staten moeten betalen. Men mocht geen enkele korting bedingen, als gevolg van verbouwing, aanbouw, reparatie of verbetering, welke dus voor rekening van de erfgenamen van de koning dienden te komen.

Op 15 mei werd de concept-acte van overdracht in de Staten besproken. In behandeling kwam een brief van de heer Ploos van Thienschoten, gedaateerd in het leger voor 's-Hertogenbosch, 12 mei 1629. In deze brief dankte de prins van Oranje voor de informatie aangaande de verkoopplannen maar hij deelde tevens mede, geen punt te willen maken van het logeer-beding. Daarop besloten de Staten deze clausule uit het contract weg te zullen laten. Het meubilair dat nog in het convent aanwezig was zou door de rentmeester Bruell worden geïnventariseerd en onder zijn hoede worden gebracht. Hierna kon de acte worden ondertekend, maar er zou eerst nog een kopie ervan aan de secretaris Volbergen worden gezonden met het verzoek deze aan de koning voor te leggen.

Naar aanleiding hiervan ontvingen de Staten van de secretaris bericht dat de koning nog wel bedenkingen had ten aanzien van de bepaling aangaande het onderbrengen van de predikant. Hij was bereid dit servituut met contant geld af te kopen, maar daarover met de magistraat van Rhenen te willen onderhandelen, zonder de Staten hiermee lastig te willen vallen.

De vorige transactie was een zaak tussen de koning en de Staten van Utrecht, omdat deze de zeggenschap over het oude convent hadden. Bij de

Reconstructie van de situatie in het zuidwestelijk deel van de binnenstad van Rhenen, anno 1629, toen Fred. v.d. Palts het grootste deel hiervan opkochte

Hervorming waren alle kloostergoederen overgegaan naar de Domeinen, waarbij rentmeesters het beheer namens de Staten uitoefenden.

In mei en juni 1629 deed de koning verder zaken met de stadsregering van Rhenen. Hij verwierf het terrein waarop de scholen stonden en waar de onderwijzers meester Johan en Jonas in woonden, voor 1000 Karolus guldens, die ten behoeve van de stad zouden worden aangewend. Ook kocht hij de grond waarop het tolhuis stond 'zulcx 't zelve in zijn mueren is leggende tot aende stadtsmueren toe'. De materialen die bij de voorgenomen afbraak van het tolhuis vrij zouden komen zouden ten behoeve van de stad aan de meestbiedende worden verkocht. Deze koop kostte de koning 900 Karolus guldens. Het grootste deel ervan, 825 gulden, werd door het stadsbestuur aangewend om het huisje van Trijntgen Schuytemaeckers aan te kopen, waarna hier de school in werd ondergebracht. Mogelijk is dit het schoolgebouw ten zuiden van de Cuneratoren, dat hier tot begin deze eeuw als school heeft gediend (Achter Berg en Rijn, afb. 430).

De begrenzingen van deze nieuwe aankopen luiden:

voor de scholen: oostwaarts het convent, west- en noordwaarts de commanderij en zuidwaarts de straat.

voor het tolhuis: oostwaarts het kerkhof, west de commissaris Brederode, zuid de stadsmuur en noord de straat.

Deze transacties kwamen er op neer, dat de koning, op de Commanderij na, vrijwel het gehele blok in het zuidwesten van de stad had opgekocht. Waar het perceeltje van de commissaris Brederode precies gesitueerd moet worden is niet duidelijk.

Intussen vielen in de zomer van 1629 de troepen van Montecucoli en graaf Hendrik van den Bergh de Veluwe binnen, in een poging prins Frederik Hendrik (de Stedendwinger) van zijn beleg van 's-Hertogenbosch weg te lokken. Koning Frederik, die met zijn gezin reeds in Rhenen vertoefde, week tijdelijk uit naar Culemborg, waar hij door Floris van Pallandt gastvrij werd ontvangen. Hier zou hij blijven tot eind september, toen Wezel werd ingenomen, waardoor de vijandelijke troepen zich gedwongen zagen zich terug te trekken.

Er moest nog meer gebeuren, om aan de wensen van de koning te voldoen. De contractuele verplichting betreffende de nog steeds in het convent inwonende predikant werd in december 1629 door Christoffel Caroly, namens de koning, bij de Rhenense stadsregering afgekocht voor 1000 Karolus guldens¹⁵. 'Omme zijn Hoochstgedachte Majesteit te believen' werd besloten de predikant vanaf Pasen 1630 van een andere woning te voorzien. Caroly heeft tevens geregeld dat er een nieuwe poort in de

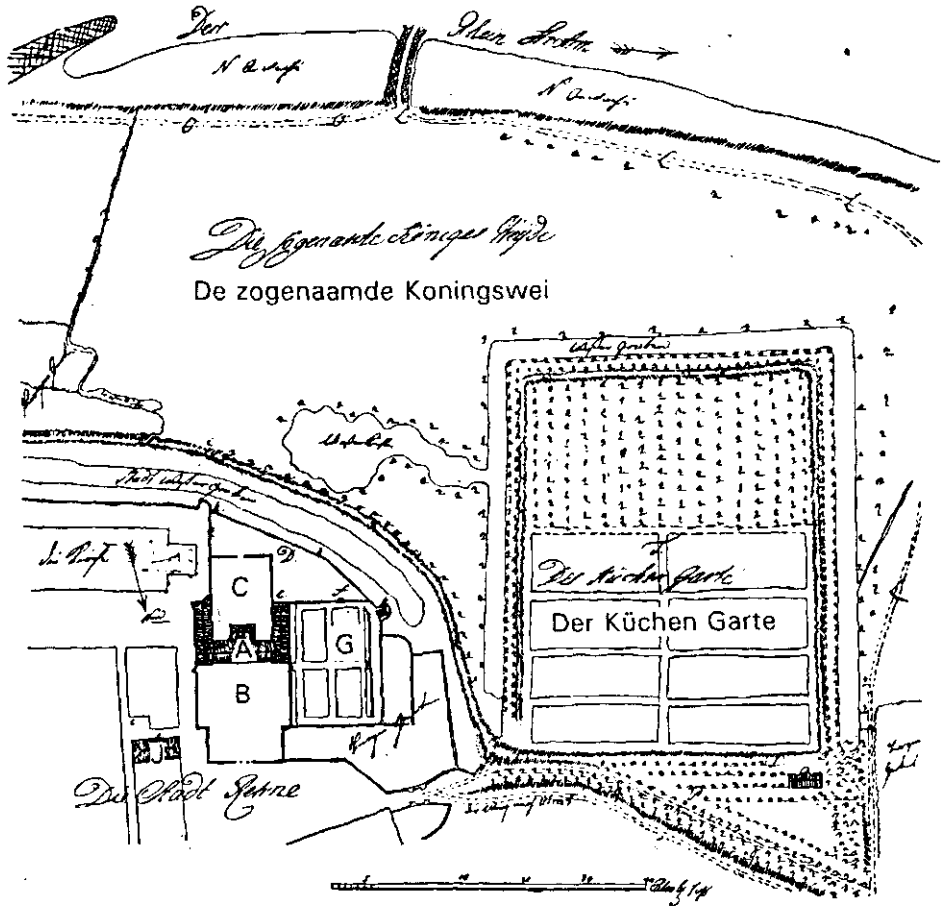
stadsmuur mocht worden gemaakt en een brug over de stadsgracht. De afgesproken duizend gulden werden op 21 januari 1630 door Caroly contant betaald, het bedrag werd onmiddellijk aangewend om een lopende lening van de Vrouw van Duckenburg ten bedrage van 1100 gulden af te lossen.

Koningswei

Eind januari 1631 kreeg de koning toestemming de tuinen, die in gebruik waren bij de Schout en bij de predikant te mogen slechten en de aarde ervan te mogen afvoeren. De sloot ('greve') erom heen moest echter intact blijven waardoor deze als een stadssingel voor iedereen als een openbare doorgang zou kunnen worden gebruikt. Het is niet duidelijk wat hiermee precies bedoeld wordt. Vermoedelijk lagen de tuintjes, zoals toen al vaker voorkwam, vlak buiten de stadsmuur en hield de amovering ervan verband met de nieuw aan te leggen brug over de stadsgracht. Voor deze toestemming heeft de koning een 'recognitie', een soort legeskosten, moeten betalen van 50 gulden ('boven 'tgunt den Scholtus is vereerd'). Dit bedrag werd door 'Bassen', de architect van het Koningshuis, overhandigd en aangewend ten behoeve van de armen.

'Opt ernstich begeren van zijne Majesteit van Bohemen' besloot de stadsregering (22 augustus 1631) om een gedeelte van de weigemeente aan hem te verkopen 'tottet maecken van een hoff ende andere vermaeckelicheden'. Het ging om 9 morgen en 63 roeden (ca. 7,75 ha) land van de stads weigemeente, ten zuiden van de stad, zoals deze met de gracht en de wilgenpoten was afgepaald, inclusief ten oosten, westen en zuiden 3 voet (ca. 33 cm) buiten de genoemde afbakening. De andere begrenzingen behelsden de schuttingen en de ingeslagen palen aan de noordzijde en tevens nog 385 roeden (0,55 ha) ten noorden van de genoemde schutting tot 3 voet achter de iepenbomen naar de hoge weg (de straatweg naar Amerongen-Utrecht). Het is voor ons een wat vage omschrijving, maar uit een kaartje, dat in 1748 door de Duitse architect C.H. von Bonn, die het Koningshuis kwam inspecteren, werd gemaakt, blijkt heel duidelijk wat we onder de Koningswei moeten verstaan¹⁶. In het noord-westelijke deel van deze wei werd de 'Küchen Garte' aangelegd, die ook wel eens met de onjuiste term Koningstuin wordt aangeduid. Volgens originele correspondentie, verpachtingen en de veiling van 1828 is de juiste naam echter 'Koningsboomgaard'.

Om deze Koningsboomgaard werd een wal aangelegd, waarop voor een deel wilgenbomen werden gepoot. Ook in de boomgaard zelf kwamen knotwilgen te staan, waarvan de wilgentenen een nuttig product vormden. Om deze boomgaard lag een ondiepe gracht, die vermoedelijk werd gevoed via een kanaaltje vanuit de Rijn. Over de aanleg van deze Koningsboomgaard heb ik verder geen gegevens gevonden¹⁷.

Schetskaartje, in 1748 door C.H. von Bonn ten behoeve van het Huis Hannover vervaardigd. Enkele letters zijn ter wille van de duidelijkheid voor dit artikel door drukletters vervangen. Verklaring in de tekst

Wat er verder met de wei gebeurde is in grote trekken bekend. De gehele wei werd in 1659 nog eens hermeten door de Utrechtse landmeter P. (?) van de Kemp, waarbij nagenoeg dezelfde oppervlakte werd gevonden als in 1631. Daarna volgt een duistere periode, waarover nog geen onderzoek is gedaan.

Op 30 november 1739 werd de Rhenense kameraar gemachtigd om de Koningswei etc. ten behoeve van de stad voor 3, 6 of meer jaren te pachten van de in Utrecht wonende rentmeester commissaris Jacob Pouchoud, verantwoordelijk voor deze wei, voor het bedrag van 236 gulden per jaar, ten behoeve van de Keurvorstin van Hannover. De pachtovereenkomst met de vorige pachter, Steven van Druten, was afgelopen. Het was, aldus het advies, 'favorabel' deze wei, zo vlak bij de Stadsweigemeente (ten oosten van de weg naar de huidige loswal) in pacht te hebben. De stad heeft de Koningswei met hof en het hoveniershuis op 7 maart 1740 weer verpacht aan Gerrit van Holst.

In 1828 is het gehele terrein, zoals we nog zullen zien, weer in bezit van de gemeente Rhenen gekomen. Het grootste deel van de huidige Palmerswaard was toen in bezit van de erven Van Deventer. Zie de bijgaande kadastrale gegevens anno 1832. Ook nu, anno 1997, is de voormalige Koningswei, inclusief de Koningsboomgaard, in bezit van de gemeente Rhenen. De voormalige boomgaard is in het landschap nog waar te nemen, vooral na lichte sneeuwval en opvolgende dooi. Ook op luchtfoto's zijn duidelijk de contouren nog zichtbaar. Een enkele wilgenboom ter plaatse herinnert nog aan het eens zo vruchtbare verleden.

Het Koningshuis

Er is helaas vrijwel niets bekend over de bouw van het Koningshuis, het zomerpaleis van Frederik van de Palts¹⁸. Uit de eerder beschreven transacties, waarbij de koning steeds meer terrein in en buiten de stad verwierf, wordt al duidelijk dat hij meer van plan was. We weten slechts, dat het paleis gebouwd moet zijn in de jaren 1630 en 1631. In het Rhenens stads-archief is hier niets over te vinden, noch in het archief van de Staten van Utrecht. Per slot was het een privé aangelegenheid van de koning, en hij kon dus zijn gang gaan. Bestemmingsplannen, milieuwetten en bouwvergunningen bestonden er niet of nauwelijks.

De architect van het paleis was Bartholomeus van Bassen. Van hem is een schilderij bekend, waarop een nog grootser ontwerp staat afgebeeld¹⁹. Voor meer gegevens over het paleis zelf verwijs ik naar de artikelen van Kretzschmar en Muller.

Juillieren 1087 N° 269

Rheenen.

*Kopergravure van Abraham Zeeman, 'Rheenen'. Anno 1730.
Links van de toren bevinden zich de nieuwe poort en de brug over de
stadsgracht*

Frederik heeft nauwelijks in zijn paleis gewoond. Hij kon zich niet neerleggen bij zijn vroegere nederlaag en het verlies van zijn erfgoed in Duitsland. Aangezien alle diplomatieke pogingen zijn bezittingen in Duitsland terug te krijgen mislukten en in de nog steeds voortwoedende Dertigjarige Oorlog de Zweedse koning Gustaaf Adolf goede resultaten boekte, besloot Frederik zich bij de legers van de Zweedse koning aan te sluiten. In januari 1632, de dag na de doop van zijn laatste kind (naar de Zweedse koning Gustaaf Adolf genoemd, welk kind nauwelijks 10 jaar oud zou worden), vertrok Frederik naar Duitsland. Van de Staten Generaal kreeg hij 150.000 gulden reisgeld mee en na een aandoenlijk afscheid van zijn geliefde vrouw en kinderen begaf hij zich vanuit Den Haag op weg, waarbij hij in Rhenen nog enkele dagen vertoefde. Eind februari arriveerde hij te Frankfurt, waar Gustaaf Adolf hem hartelijk omhelsde werd en hij verder met koninklijke eer bejegend werd. Na een aantal min of meer geslaagde veldtochten overleed Frederik in november 1632, in de Palts, op 36-jarige leeftijd aan een 'pestkoorts', kort na het overlijden van Gustaaf Adolf.

Ook met het Koningshuis is het in feite zeer triest verlopen. Na de dood van koning Frederik V werd de inventaris van het zomerpaleis in 1633 geïnventariseerd in aanwezigheid van de conciërge Anthoni Alberts de Beer²⁰. De koningin verbleef nog iedere zomer in het paleis, van waaruit zij op jacht schijnt te zijn gegaan. Nog in de tijd waarin zij met haar man jaagde, schijnen zij veel op de Heimenberg (Grebbeberg) te hebben vertoefd. Hier was een fraai uitzichtspunt, de 'Koningstafel'. Een jachtslot is er echter nooit geweest. Elizabeth Zij ook contacten met de bekendste en grootste geleerden uit haar tijd, waarmee zij regelmatig correspondeerde of die zij ontving in Den Haag of Rhenen.

In 1636 heeft de koningin zelf nog een aankoop gedaan: zij kocht voor 2000 gulden de Commanderie met het hierom gelegen terrein. Hiermee is de Rhenense vestiging van de Ridderlijke Duitse Orde (met hoofdvesting van de Landscommanderie te Utrecht) beëindigd. Dit terrein werd overigens in 1681 weer verkocht en was tijdens de afbraak van het Koningshuis in 1812 in bezit van Geurt van Tuijl. In 1816 was het in het bezit van Willem van Dolderen en daarmee heeft het tot aan de meidagen van 1940 behoord tot de bijgebouwen van de herberg, later *Hotel De Koning van Denemarken*. Het hier staande gebouw (onder meer een feestzaal) heeft tot aan midden deze eeuw de bijnaam *Het Klooster* gehad, herinnerend aan de religieuze bestemming van weleer.

Nadat de kroonprins Karl Ludwig (tweede zoon van Frederik V) zich in 1649, na de Vrede van Westfalen ('onze' Vrede van Münster) in Heidelberg in het slot van zijn vader vestigde werd nogmaals een inventarisatie van het

Koningshuis uitgevoerd. Een groot deel van de inboedel werd overgebracht naar Heidelberg, het overige deel ging in 1661 met koningin Elizabeth mee naar Londen. Slechts lege kamers en kale wanden bleven over van het eens zo prachtige paleis. In 1661 ging Elizabeth namelijk, op verzoek van haar neef Karel II op bezoek naar Engeland. Hier kreeg zij longtering en kort daarna kwam 'het water', wat dat ook moge zijn, en zij overleed in februari 1662. Wat er met haar enorme schulden, vooral aan leveranciers in Den Haag is gebeurd, is mij onbekend.

Door vererving kwam het Koningsgoed aan haar oudste zoon Karl Ludwig, de nieuwe keurvorst in Heidelberg, die het in 1670 aan zijn broer Ruprecht (Robbert) vermaakte, maar omdat deze kinderfoos was²¹, kwam het goed terecht bij diens zuster Sophia, inmiddels keurvorstin van Hannover. Na haar dood in 1714 kwam het in bezit van haar zoon Georg Ludwig, de latere koning George I van Engeland. Het gebouw is een tijdlang verhuurd geweest, onder andere aan de schout Mr. Balthasar Smissaert²².

Sophia is in 1677 nog in Rhenen wezen kijken. Zij schreef aan haar broer in Heidelberg onder meer: *'s Avonds kwam ik in Rhenen aan, waar ik een grote desolate boel dacht aan te treffen, maar integendeel scheen mij het huis een betoverend kasteel, het meest prettige van de wereld en de kleine tuin behoorlijk vergroot en best heel leuk, zoals je nog nooit gezien hebt. Er woont thans een Mr. Schmitsart, denk ik, die de schout ter plaatse is'.*

Toch kon niet worden voorkomen, dat het paleis steeds meer in verval geraakte. De kosten van herstel wogen niet op tegen de te verwachten verhuurprijs. Ook had men problemen met de vanuit Duitsland²³ gezonden beheerders. Een vrij ingrijpende renovatie vond plaats (à 6088 gulden) nadat de 'Opper-staatsbouwmeester' Von Bonn er was wezen kijken²⁴. Hij bracht zijn advies eind 1748 uit, en van juni 1749 tot maart 1751 werden de werkzaamheden uitgevoerd. Toen kreeg de gepensioneerde Hannoverse luitenant Kuntze het beheer over deze goederen. Hij kweet zich gewetensvol van zijn taak, maar ontving onvoldoende salaris. In 1754 kwam er nog een architect Schrader poolshoogte nemen, die voor 362 gulden een aantal noodzakelijke reparaties liet uitvoeren.

Uiteindelijk besloot de eigenaar, George III de hele zaak maar te verkopen. Toen onderhandelingen werden aangeknoopt met de Staten van Utrecht met het doel, verlenging van de bestaande belastingvrijheid te verkrijgen, bleek tot grote schrik dat bij verkoop, volgens de oude, in Hannover niet meer bekende bepaling uit 1629, de toen geschatte waarde van 10.000 gulden zou moeten worden afgedragen aan de Staten van Utrecht. Daarom besloot de koning in 1764 het gehele goed toch maar te behouden.

Zoals gezegd was Kuntze een goede beheerder. Hij zorgde voor het Koningshuis en de tuinen en de wei. Hij bepootte de 'Küchengarten' met uitstekende fruitbomen, in de grote tuin werd tabak geteeld en in de Koningswei liet hij eigen en vreemd vee grazen. Hij kon echter financieel het hoofd niet meer boven water houden, te meer daar door de regelmatige overstromingen van de Rijn de fruitbomen stonden te verrotten en op de Koningswei riet en biezen het anders zo nuttige gras verdrongen.

Ook met de stad had Kuntze het moeilijk²⁵, vooral in verband met geschillen over de belastingvrijheid. Hij heeft van 1749 tot 1788 alhier het beheer van het Koningsgoed gevoerd, waarna hij in kommervolle omstandigheden in Rhenen verbleef, tot hij op 21-1-1793 overleed. Zijn opvolger, kapitein von Wick (Van Wyk), wilde het lijk op een morgen laten bijzetten, waarvoor een nieuw reglement op het begraven moest worden vastgesteld²⁶.

Von Wick zette zich met nieuwe energie aan het werk. De toestand van het paleis was zorgwekkend: het dak zal vol gaten, de vensters waren vervuild en deze waren evenals de deuren niet meer afsluitbaar. Ook hij werd echter slecht betaald.

Hospitaal

Reeds eerder werd in Oud-Rhenen beschreven²⁷ dat vlak vóór de Franse Tijd, Engelse troepen de Nederlanden tegen de Fransen te hulp waren gekomen. De vele Engelse gewonden werden door de Staten van Utrecht naar Rhenen gezonden, waar in het leeg staande Koningshuis huns inziens voldoende plaats was. Nadat op 8 augustus geheel onverwacht 400 gewonde soldaten arriveerden, werd er een noodhospitaal ingericht. Toen er nog eens 700 gewonden werden aangevoerd, werden in aller ijf noodbarakken op het slotplein neergezet. De Engelsen gedroegen zich echter als rovers en stalen bij daglicht als de raven. Kapitein van Wijk klaagde over de officieren, die hun manschappen een slecht voorbeeld voorhielden. De fruitbomen, het hekwerk en alle planken werden verbrand, in het dak van het paleis sloegen ze grote gaten en de tuin werd door de aanleg van latrines voor vele jaren onbruikbaar gemaakt. Op 17 september moest Van Wijk op bevel van de Engelse commandant binnen 2 uur de weinige kamers, die hij nog met zijn familie innam, ontruimen, onder het beklag: *Zo word ik door de troepen van mijn koning geruïneerd.*

Het hospitaal bleef tot 3 januari 1795 in Rhenen en verhuisde, toen de Fransen te dichtbij kamen, naar Deventer en Amersfoort. Er is een brief (d.d. 1-2-1796) bewaard gebleven van de Rhenense burgemeester Mr. Dirk Klerck aan de inmiddels naar Duitsland vertrokken Von Wick. Daarin verhaalt hij onder meer het volgende: *Het Koningshuis is thans geheel onbewoonbaar en kan niet anders dan met grote kosten hersteld worden. Wanneer het met 3 à 6000 gulden zou zijn te herstellen, was er het Franse*

hospitaal wel in gevestigd, want de artsen en medicijnkasten zijn al tweemaal in Rhenen geweest. Gedeputeerden van Utrecht wilden het niet geloven en zijn zelf wezen kijken. Zij lieten het door deskundigen opnemen, die het herstel op 30 à 40.000 gulden berekenden. Gelukkig waren alle barakken al afgebroken en verkocht want anders was het Franse hospitaal zeker in de barakken ondergebracht. Kort daarna zijn alle openstaande ramen van het huis verbrand. Wanneer de zon schijnt is het huis door en door verlicht als een geïllumineerde kast. Het lood van de daklijsten is overal weggebroken, gestolen en verkocht, nu begon men het hout binnen af te breken maar de stad heeft thans de deuren afgesloten en voor de onderste vensters planken geslagen, maar de hal staat nog steeds open. Meer dan vier maanden lang kwamen hier dagelijks ten behoeve van het Franse leger 150, 200 tot 300 ossen, koeien en runderen, ja er waren er eens 800 tegelijk. Deze werden binnen de muren vóór en achter het Koningshuis gedreven en daar dit niet voldoende afgesloten was zag men meermaals 10-20 ossen boven op de tweede verdieping uit de ramen kijken, zodat er in het ganse huis geen kamer meer was, waarin niet tot kniehoog de mest lag. Een schipper heeft de meeste mest ten eigen bate voor de verkoop weggehaald. In de grote tuin liggen wel 400 Engelsen begraven. Ik geloof nooit, dat het Koningshuis ooit nog weer bewoonbaar gemaakt kan worden, en dat des te meer daar de muren reeds water doortaten.

De situatie van de terreinen in het midden van de 18de eeuw is op bijgaande kaart te zien. Hoewel van het Koningshuis inmiddels rond 1800 niet veel meer was overgebleven, brachten de tuinen, de weide en de boomgaard nog wel pacht op. Vóór het Koningshuis (A) bevond zich het voorste (B) en achterste (C) slotplein. Deze beide pleinen waren omgeven door een 2,60 m hoge met tegels beklede muur. Een grote monumentale poort vormde de hoofdtoegang tot het voorplein. Evenzo bevond zich in de muur van het achterplein een poort naar het zuiden, die toegang gaf tot de achtertuin (D) die tot aan de stadsmuur reikte vanaf de Toltoren tot aan de Spijnderstoren. Deze tuin lag op het terrein van de voormalige kloosterbegraafplaats en van tijd tot tijd werden er nog oude gebeenten opgegraven. In 1770 stortte er zelfs eens een graf in.

Dan was er nog een voortuin (G), de 'Küchengarten', niet te verwarren met de 'Küchen Garte', foutief op de originele tekening op de plaats van de Koningsboomgaard bijgeschreven. Deze tuin (G) sloot aan op de westelijke stadsmuur en grensde ten zuiden aan de achtertuin, ten noorden aan het voormalige terrein van de Commanderij. Tot slot behoorde tot het gehele complex de Koningsstal (J), ten oosten van de Doodstraat (=Torenstraat). Deze stal is rond 1768 afgebroken, waarna er een tuin voor in de plaats kwam.

Het is overigens niet geheel duidelijk welke de betekenis van de tuinen G en de hier ten noorden liggende tuin was. Om de verwarring namelijk wat groter te maken staat er op deze kaart nog eens bijgeschreven 'Küchen Garten'.

Het toezicht op de inkomsten van het Koningsgoed was in de Franse tijd opgedragen aan de Rhenense kameraar, de stadsontvanger, die als administrateur c.q. rentmeester van de Koningsgoederen optrad. Dit was eerst Jan van Broekhoven en sinds 1798 Willem van den Bergh. Door hen werden de jaarlijkse publieke verpachtingen geregeld. Dit betrof, gezien de verpachtingscondities, de boomgaard met het huis (tuinhuis) en de vruchtbomen in deze boomgaard staande (dus de Koningsboomgaard), de 'bleek'²⁸ en het gras voor en achter het Koningshuis (de tuinen D en G), en de hof (=tuin) in de Doodstraat (=Torenstraat), waar voorheen de Koningsstal gestaan heeft²⁹. In de tuin achter het Koningshuis werden aanvankelijk aardappelen en vruchtbomen geteeld.

De grondbelasting werd nog steeds namens 'Haare Hoogheid de Hertoginne van Hannover' voldaan.

Afbraak van het Paleis

Eind 1811 schreef de Generaal der Genie A. Croiset aan de maire van Rhenen, H.J. Roghair, een brief waarin hij vroeg *waarom in het door de maire geleverde overzicht van de in Rhenen aanwezige militaire gebouwen het voormalig Koningshuis, t welk menigmaal in til is geweest om tot militair gebruik te approprieren [ontbreekt]. Hebt de goedheid mij eens op te willen geven in welken staat 't zich thans bevind, onder wiens behering 't zelve is of behoort; Hoeveel man daar in gecalemeert zoude kunnen worden, en hoe veel de kosten van herstel tot dat einde wel ongeveer zoude bedragen?*

Binnen enkele dagen antwoordde de burgemeester, dat het voormalig Koningshuis niet lang geleden vanwege het Gouvernement was geïnspecteerd om tot een Instituut voor Militaire Kwekelingen te worden bestemd. De Inspecteur schatte de reparatie op wel 60.000 gulden omdat het gebouw zeer vervallen was. Het verval had zich sindsdien inmiddels dusdanig voortgezet dat een gedeelte van het gebouw reeds was ingestort en hij zich tot de onder-prefect van het arrondissement had gewend met de mededeling, dat hij zich niet langer meer verantwoordelijk wilde voelen in verband met ongelukken bij eventuele verdere instoringen: *Bij mijn weten is het geheel onder geene beheering, alleen wordt gezegd dat het Domein verklaard is.* Dat was juist, en zelfs drie maanden later zou Domeinen het bouwvallige paleis in het openbaar verkopen. Een Keizerlijk decreet van augustus 1811 bepaalde dat alle Nationale Domeinen verkocht moesten

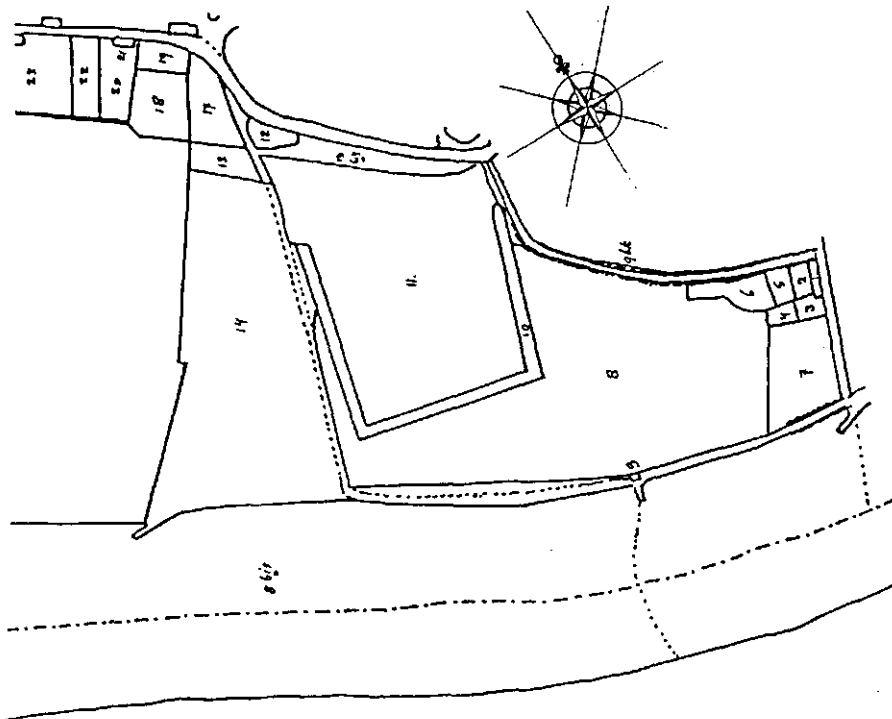
worden. Voor de afbraak van het Koningshuis waren de volgende condities van kracht:

'Het zogenaamde Koningshuis voor afbraak met den Hof en Bleek daar bij behorende zo als hetzelfde in zijne muuren is staande en leggende beneevens de muur strekkende ten Oosten van de schuur behorende aan Geurt van Tuijl, tot het zogenaamde Rondeel als meede de muuren en gebouwen welken zig binnen het terrein bevinden, zijnde dus onder deeze afbraak niet begrepen de buitenmuur welke in een halve cirkel ten Zuiden en ten Westen om den Hof en terrein loopt en door den kooper behoorlijk moet onderhouden worden, belend ten Oosten de Doodstraat, ten Westen A.J. van Elburg en Hendrik Recter, ten Zuiden de Stadsgragt en ten Noorden Geurt van Tuijl en een open plein behorende aan de Stad Rhenen, groot ongeveer 150 roeden³⁰.

Volgens het proces-verbaal, dat opgemaakt is van deze verkoop werd de veiling gehouden in een van de zalen van het Trippenhuys aan de Trippenburgwal te Amsterdam³¹. De finale toeslag werd gehouden op 10 februari 1812 en nadat er gedurende het branden van de vijfde kaars geen nieuwe hoogste bieder kwam werd de verkoop gegund en toegeslagen aan Abram Joseph van Elburg, wonende te Rhenen. Hij betaalde er voor 21.300 Franc, zoals het document vermeldt, maar het waren natuurlijk guldens. Het was toen gepacht door Willem Sijmense van Schenkhorst. A.J. van Elburg was 'tafelhouder' van de bank van lening. Met gebruikmaking van de oude materialen werd een nieuwe woning gebouwd op de plaats waar vroeger de Agnietenkapel had gestaan: de hoek van de Torenstraat.

Het erf van het Koningshuis werd door Van Elburg in 1816 weer verkocht aan Huibert Gerrit van Holst. De officiële belendingen luiden toen: 'het erf van het zogenoemde Koningshuis zoo als het zelve thans is leggende met zijn nieuw gebouwde huising en schuur en afbraak gelegen binnen deze stad bij de Westpoort, met zijne muur en rondom dezelve, alwaar ten Westen de Stadsdoelen en Hendrik Recter, ten Noorden Willem van Dolderen en het Hof, ten Oosten de Doodstraat en ten Zuiden mede de Stadsdoelen gelegen zijn'. De koopsom bedroeg 1000 gulden. Ten tijde van de invoering van het Kadaster, 1832, was Van Holst nog steeds eigenaar van het bedoelde perceel, inclusief de 'nieuw gebouwde huising', dat stond op de hoek van de Hof en de Doodstraat (=Torenstraat).

Pas 'na de vrede' (1802) hebben de afgevaardigden Von Pestel en de architect Freytag vanuit Duitsland een bezoek aan het Koningshuis gebracht. Nadat laatstgenoemde de herstelkosten op zo'n 23.000 gulden schatte, stelde men voor het huis voor afbraak te verkopen en een nieuw huis aan de straat te bouwen. Opnieuw brak de oorlog echter uit, gedurende

Fragment van de kadastrale kaart van Rhenen, 1832, sectie I 1. 7-uiterwaard, 8-uiterwaard, 9-huis, tot publiek gebruik, 10-bos, 11-boomgaard met tuinhuis, 13 bos, 14-uiterwaard als weiland, alles in eigendom van de stad. 15-uiterwaard als weiland, in bezit van de erven Van Deventer.

In de buurt van 12 liggen de Engelse soldaten begraven. Dit gebied wordt het 'Engelse Kerkhof' genoemd

welke tijd men niets meer van het huis vernam en de zaak in het vergeetboek geraakte. Pas in 1824 herinnerde men zich in Hannover het gebouw en zond men Von Pestel weer naar Rhenen. Deze berichtte in januari 1825 het volgende:

Het Koningshuis of Pallatium is met de grond, de voorste en achterste slotpleinen en de erbij behorende lusttuin tijdens de Franse overheersing in het jaar 1812 of 1813 in opdracht van de Overheid verkocht en door vier Rhenense burgers voor de som van 21.300 gulden verworven. De gebouwen werden afgebroken en met het materiaal werd eerst een kleine burgermanswoning aan de straat gebouwd, waarna de rest van het bouw materiaal verkocht werd. Deze handel was des te lucratiever, daar zij betaald hebben met officiële staatsobligaties, die toen maar de halve waarde hadden, maar bij de betaling voor de volle waarde werden geaccepteerd, zodat zij in feite slechts de helft betaalden. Daarenboven hebben zij voor de grond, waar alles op stond, nog eens ongeveer hetzelfde bedrag gekregen als zij voor het totaal betaald hadden. Een zekere burger van Rhenen, Van Holst geheten, is thans eigenaar van de grond. Deze zelfde Van Holst heeft sedertdien ook (voor 80 gulden) de tuin aangekocht tegenover de oostelijke vleugel van het paleis, waar vroeger de stal gestaan heeft, die al in 1768 was afgebroken. Zo is dus alles, wat eens tot de koninklijke goederen in de stad behoorde, vervreemd en in andere handen terecht gekomen. De buiten de stad, maar vlakbij de Westpoort gelegen percelen, namelijk de van vele fruitbomen voorziene grote tuin waarvan het tuinhuis enige jaren geleden ook verkocht en afgebroken is, en de weide- en hooilanden zijn nog onveranderd gebleven maar zullen, sinds deze niet meer onder het stedelijk toezicht vallen, door 's Lands Domeinen aan de meestbiedende worden verkocht. In het komend jaar vervalt de thans hierop rustende pacht en na het vervallen ervan verwacht men dat de Staat de gronden zal verkopen of op zijn minst een poging hiertoe zal ondernemen. Of ze naar waarde kunnen worden verkocht is zeer de vraag omdat overal de grondprijzen sterk gedaald zijn.

Reeds enige jaren geleden is de Koningswei officieel in de verkoop geweest maar onverkocht gebleven, omdat de geboden prijs van 4800 gulden gezien de jaarlijkse pacht van 300 gulden te gering geacht werd. Algemeen wordt echter aangenomen, dat de pacht bijna 1/3 te hoog is en ook bij een volgende verpachting niet gehaald zal worden.

De grote tuin is tegenwoordig voor 160 gulden verpacht, welke prijs echter niet alleen in vergelijking met de wei, maar ook in het algemeen te laag is, zodat hiervoor een hogere pachtsom verwacht wordt. Behalve de pachtsom moeten de pachters van de beide stukken ook nog grondbelasting voldoen.

In het vorige jaar zijn de op de weide staande weidebomen gekapt en is het hout aan de meestbiedende verkocht. Vroeger werd dit hakhout aan de gebruiker van de grond gelaten. Naar verwachting kunnen deze bomen, die in en om de grote tuin staan, eens in de vier jaar hetzelfde bedrag opleveren.

De Koningsweide en de Koningsboomgaard werden in 1828 door de Domeinen ter veiling aangeboden. Het ging volgens de catalogus³² om:

Nr. 3: een uiterwaard van 3 bunder 83 roeden en 21 ellen, genaamd de Koningsweide, bestaande uit weiland en beplant met 446 stuks knotwilgen, belend ten oosten en westen de landerijen der stad Rhenen, ten zuiden de gezegde landerijen en de veerweg, en ten noorden dezelfde landerijen en het perceel 4. Het was tot dan toe verpacht aan Willem van Dolderen, de eigenaar van "de Koning van Denemarken", voor f 222,06 per jaar.

Nr. 4: een perceel boomgaard genaamd de Koningsboomgaard, groot 3 bunder 83 roeden en 21 ellen³³, belend ten oosten, westen en zuiden het vorig perceel, en ten noorden de landerijen der stad Rhenen. Hierop stonden vruchtbomen en 260 wilgebomen. Het was verpacht aan Johannes van Noort voor f 244,55 gulden.

Nadat de benodigde toestemming tot aankoop van de Minister van Binnenlandse Zaken, en van Ged. Staten was verkregen, kocht de gemeente Rhenen beide percelen voor f 12.100. De argumentatie was de volgende. De percelen lagen tussen stadseigendommen en reeds uit dat oogpunt gezien belangrijk genoeg om het land aan te kopen. Bovendien zouden de kosten van de omheining van de Koningsweide, voor de helft voor rekening van de stad, komen te vervallen en in verband met de wilgenbomen zou de gemeente steeds in de gelegenheid zijn de kribwerken in de Rijn te onderhouden en te verbeteren, zonder afhankelijk te zijn van anderen. Ook kon zodoende meer zekerheid worden geboden aan de ingezetenen om hun vee er te kunnen laten weiden hetgeen, gezien de schaarste aan weigronden, soms tot moeilijkheden aanleiding heeft gegeven. Een voordeel was ook nog, dat de koop in 12 jaarlijkse termijnen kon worden voldaan. Zo is dus, na bijna exact 200 jaar, dit stuk grond weer in bezit van de oorsponkelijke iegenaar, de gemeente Rhenen geworden.

De Palmerswaard

Het gebied dat wij tegenwoordig aanduiden als Palmerswaard³⁴, overlapt aan de oostzijde een deel van de oude Koningswei en in zijn geheel de Koningsboomgaard. De Palmerswaard heeft deze naam te danken aan de familie Palmers of Palmert, die eind 17de eeuw eigenaar werd van deze uiterwaard. Hiervóór heette deze waard de Bruinswaard³⁵, ongetwijfeld vernoemd naar de familie De Bruin, die ook haar naam heeft gegeven aan de Bruine Eng.

Willem Palmers, afkomstig uit Nijmegen³⁶, verkreeg het burgerschap van Rhenen in 1662. Hij trouwde op 18 mei 1663, in aanwezigheid van de meeste leden van de Magistraat en enige raden, met de Rhenense 'jongedochter' Anna van Bruijnsweert (!). Hij woonde dichtbij de Raieput, de pomp onderaan de Molenstraat. In de jaren 1686-1710 moest door Willem Palmert schildgeld (een soort grondbelasting) worden betaald onder meer over de Koerheuvel, de Bruinsweert met de Tangh, de Klift (in Elst).

Ook een bekende telg uit dit geslacht was Frans Palmert, die wij in Rhenen vanaf 1686 als bierbrouwer en tapper tegenkomen³⁷. De verwantschap met Willem Palmert is nog niet aangetoond, maar ongetwijfeld is er sprake van een nauwe familieband. Vrouwelijke nazaten waren Anna, Lijsbeth, Nelleken en Willemijna Palmers. Verder kennen wij nog de door de Jong vermelde Johan Palmers, luitenant in dienst van de Verenigde Nederlanden, die in 1690 met Martha Klerck trouwde en een dochter Frederica (1690) en een zoon Willem (1692) kreeg. Johan stierf in of vóór 1720. Het geslacht Palmert (Palmers) is alhier vermoedelijk eind 18de eeuw uitgestorven. De naam leeft echter nog steeds voort, zelfs in de plaatselijke politiek, in de bekende waard.

Van het gehele Koningsgoed resten ons nog slechts: een poortje naast het Oude Raadhuis, dat toegang geeft tot het kleine parkje; enkele bouwfragmenten, tot een monumentje omgebouwd, vóór het appartementenflat 'Het Koningshuis'; enkele stenen versieringen (vroeger bovenaan de Veerweg deel uitmakend van een bank) en een fraai fries in het Gemeentemuseum Het Rondeel, waarin ook nog een koperen lantaarn wordt bewaard. In de uiterwaard blijven de contouren van de Koningsboomgaard nog een zichtbaar restant uit de glorierijke periode. De naam leeft nog voort in de Frederik van de Paltshof en het Koningin Elizabethplantsoen en tenslotte in het appartementenflat 'Het Koningshuis'.

Bronnen:

J. Combrink, *Frederik van de Paltz en zijn familie*, Oud-Rhenen 1985, 4 (1) p. 1-3

H.P. Deys, *Achter Berg en Rijn*, Rhenen, 1981.

H.P. Deys, *Het Koningshuis als militair Hospitaal*, Oud-Rhenen 1990, 9 (3) p. 20-29

François Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden*, Leeuwarden, 1725.

W. van Iterson, *De Historische Ontwikkeling van de Rechten op de Grond in de Provincie Utrecht*, Leiden, 1932.

- W. van Iterson, *Het Rhenense Agnietenconvent en zijn onderaardse gangen*, Jaarboekje Oud-Utrecht, 1952, 66-92.
- W. van Iterson, *De Stad Rhenen*, Assen, 1960.
- A.J. de Jong, *Geschiedenis en ontstaan van de Koningsboomgaard of "Kuechengarten" nabij de Westpoort van Rhenen*, Oud-Rhenen 1987, 6 (3), 11 paginas.
- A.J. de Jong, *Achtergerond en ontstaan van het Agnietenconvent te Rhenen*, Oud-Rhenen 1988, 7 (2), 9 paginas.
- A.J. de Jong, *Waar komt de naam Palmerswaard vandaan?*, Oud-Rhenen 1994, 13 (2) p. 81-82.
- A.J. de Jong en C.L. van Otterlo, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen*, Voorthuizen/Zeist, 1996.
- J. Kretzschmar, *Das kurpfälzische Schlosz zu Rhenen (Provinz Utrecht)*, pp. 96-119. In: ?? (In fotokopie beschikbaar, verdere gegevens ontbreken).
- S. Muller Fz., *Het Koningshuis te Renen*. In: Bulletin Ned. Oudh. Bond 4, 2, pp. 66-73.
- Oud-Archief Rhenen, Inv. 8, 35, 156 en andere.
- Rijksarchief Utrecht, Archief Staten van Utrecht, toegangsnr. 33, Inv. 264-34.
- G.D.J. Schotel, *De Winterkoning en zijn Gezin*, Tiel, 1859.

Noten:

1. Geboortedata van de kinderen, volgens de kalender oude stijl: te Heidelberg: Frederik Hendrik, 1-1-1614, overl. 7-1-1629 te Amsterdam; Karel Lodewijk, 22-12-1617, werd na de Vrede van Münster de 8ste Keurvorst; Elizabeth, 26-12-1618, overl. 1680 in Engeland; te Praag: Robert, 17-12-1619, overl. 1682 Engeland; te Custrin, Brandenburg: Maurits, 6-1-1620; in Holland ('s-Gravenhage): Louise Hollandina, 18-4-1622, overl. 1709 als abdis in Frankrijk; Lodewijk, 21-8-1623; Eduard, 6-10-1624; Henriëtte Marie, 7-7-1626, overl. 1651; Philippus, 26-6-1627, overl. 24-1-1631; Charlotte, 19-12-1628, overl. 24-1-1631; Gustavus, 4-1-1631, overl. 1641; Sophia Charlotte, 4-1-1632, overl. 8-6-1714.
2. Hij bevond zich tijdens de vlucht uit Praag in Friesland, aan het hof van graaf Ernst Casimir.
3. Johan van Oldenbarneveld was in verband met godsdienstige twisten (Remonstranten en Contraremonstranten) bij prins Maurits in ongenade gevallen en in mei 1629 onthoofd. Zijn zoons beraamden een mislukte aanslag op Maurits, en alle bezittingen, vermoedelijk ook van de schoonzoon, werden verbeurd verklaard.

4. Thans ligt hier de Hembrug. Het IJ was vroeger een veel groter open water.
5. Zijn volledige titulatuur luidde: de Doorluchtigste Grootmachtige Vorst en Heer, Heer Frederick Coninck van Bohemen, Paltsgrave bij den Rhijn ende Keurvorst, Hertog in Beijeren, Markgraaf in Moravië, Hertog in Silezië en Lutsenburg, Markgraaf tot Over- en Neder Lausnits.
6. Vermoedelijk wordt hier een compensatie voor materiaalverlies mee bedoeld.
7. In het Rhenens archief bevindt zich een door de toenmalige archivaris Dr. Jesse overgeschreven lijst van 'Plaetsen daer sijn Coninckl. Maj. van Bohemen met sijn suite sall logeren alhier binnen Rhenen'. Helaas vermeldde Jesse niet, waar de originele lijst zich bevindt, en deze is dan ook nog niet teruggevonden. De lijst is ongedateerd, maar gezien het feit dat de predikant Wurtsfeld wordt vermeld, en zijn sterfjaar 1630 was, moet de lijst dus van vóór of in dat jaar dateren. Bovendien was toen het Koningshuis vrijwel gereed. Vermoedelijk gaat het om voorjaar 1629, toen het koninklijke hof zich voor het eerst naar Rhenen begaf. Dit is ook in overeenstemming met andere namen, zoals de burgemeesters Bruell, Stoutenburg en (Johan) Vonck, de raad mr. Dirck van Billich. De periode zou echter ook in 1628 hebben kunnen liggen, omdat over 1628 teruggaaf van accijns op door de koning en zijn hofhouding geconsumeerde wijn werd gevraagd. De lijst is gepubliceerd door De Jong 1996, p. 234.
8. Kloosterzusters.
9. Mr. Johannes Wirtzfeldius (Sr. ?), van 1-7-1605 - 1630 predikant te Rhenen. Hij overleed alhier in 1630. De tweede predikant was Cornelius Jansz. à Diemberbroeck (21-6-1629 - 27-1-1664+), van Montfoort en Vianen (?), eerst proponent te Rhenen, later predikant. Hij is eveneens overleden te Rhenen, zijn grafsteen ligt in de Cunerakerk, bij binnenkomst vanaf de toren, in het portaal, juist aan de linkerhand. Zie de afb. op pag. 371 in De Jong (1996). De op de foto bijgeschreven tekst À DIEPEN is onjuist, dit moet zijn À DIEMER, zoals het juiste onderschrift ook vermeldt.
10. De huidige Torenstraat.
11. De huidige Herenstraat, die in die tijd nog doorliep tot aan de Westpoort. Tegenwoordig vormt dit westelijk deel de Fred. v.d. Paltshof.
12. De Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde, ook wel het Duitse Huis genoemd.
13. Het uithangbord van deze bekende herberg was een Zwaan.
14. Een oude vorm van personele belasting of onroerende-zaak belasting.

15. Ten behoeve van de predikant werd op 12 januari 1630 de woning van Mutshagen aangekocht. De verkoop à 575 gulden ging met Pasen in. Het is mij nog niet bekend, waar deze woning en latere pastorie lag.

16. Zie ook afb. 9 in 'Achter Berg en Rijn'. De Konings maakt hier vrijwel het gehele kwart linksonder van de kaart uit.

17. Zie verder De Jong, 1987.

18. Vermoedelijk is er nog wel wat te vinden in het 'Geheimes Hausarchiv' in het Bayerisches Hauptstaatsarchiv, te München. Het Koningshuis stond ongeveer op de plaats waar thans aan de Frederik van de Paltshof het appartementenflat van dezelfde naam staat.

19. Zie 'Achter Berg en Rijn', afb. 39.

20. In het Lidmatenboek van de Ned. Herv. gemeente, 1654, staat hij ingeschreven als 'Casteleijn'. Hij wordt later (in Oud archief Inv. 26, 1653) vermeld als kastelijn van het huis van haar Koninkl. Majesteit van Bohemen, toen hij, als weduwnaar van Lijsbeth Rosa trouwde met Nagels van Alendorp. Voor de inventarislijst zie het artikel van Kretschmar.

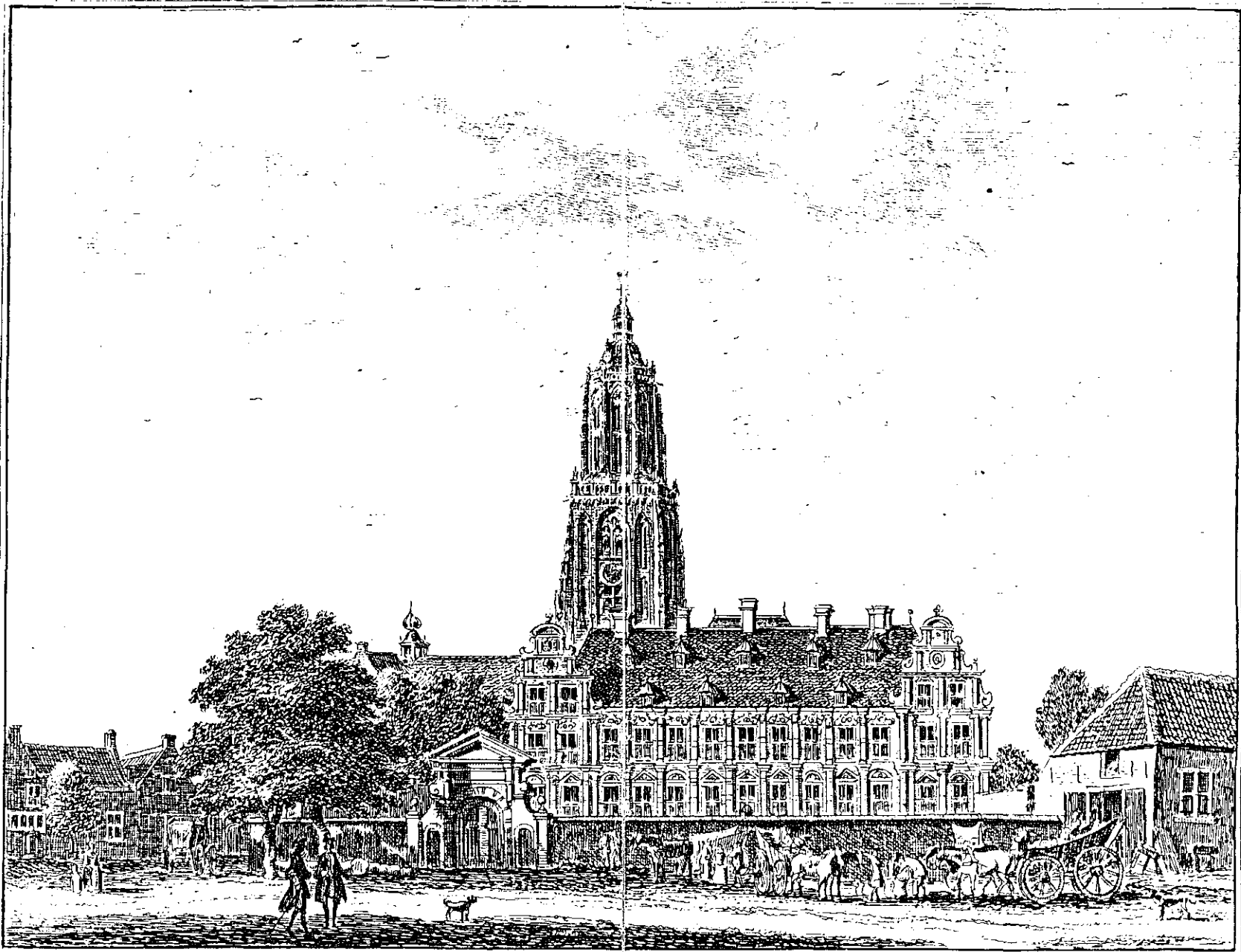
21. Hij had wel twee onwettige kinderen bij een ander.

22. Balthasar Smissaert, geboren Utrecht 1677, overleden Amsterdam 1740 of '41, was van 1.12.1701 - 20-3-1724 hoofdschout te Rhenen.

23. Hoewel het paleis en de tuinen inmiddels bezit waren geworden, George was immers koning van Engeland, werd het beheer gevoerd vanuit Hannover, waar George geboren was. George werd koning van Engeland omdat zijn moeder Sophie een kleindochter was van de Engelse koning Jacobus I en er geen andere erfelijke opvolger was.

24. Hij heeft het gehele paleis in tekening gebracht en een plattegrond gemaakt van de terreinen. Zie voor de tekeningen en de plattegrond: Muller, 1911. Zie ook plattegrond 9 in Deys, 1981.

25. Kuntze had ook problemen in verband met zijn zoon Frederik Ludolf, die wegens wangedrag op 8-10-1787 door het Rhenense stadsbestuur de toegang tot de stad ontzegd werd. Op 10 november vroeg Kuntze om opheffing van deze maatregel, maar de zaak werd aangehouden. Oud-archief Rhenen Inv. 68 en 272.

J. d. B. del.

Het STADHUIS te RHENEN.

J. C. S. f.

Kopergravure van H. Spilman naar een tekening van Jan de Beijer (zomer 1745). Geheel links een schuur, behorende bij de oude Commandarij. De onderstaande tekst is onjuist, er moet staan: Het KONINGSHUIS te RHENEN

26. Oud-archief, Inv. 34.

27. Deys, 1990.

28. Onder de bleek moet worden verstaan het mogen neerleggen van wasgoed om in de zon te laten bleken. Deze bleek bevond zicht vlak ten noorden van het Koningshuis.

29. 'De Hof van 't Keurvorstelijke hujs van Hannover, tevooren genaamd de Konings Stal'. Hieraan grensde het perceel van schepen Geurt van Holst, ooit de herberg De Zwaan.

30. Ongeveer 2.200 m².

31. Oud-Archief Inv. 452.

32. Oud-Archief Inv. 677.

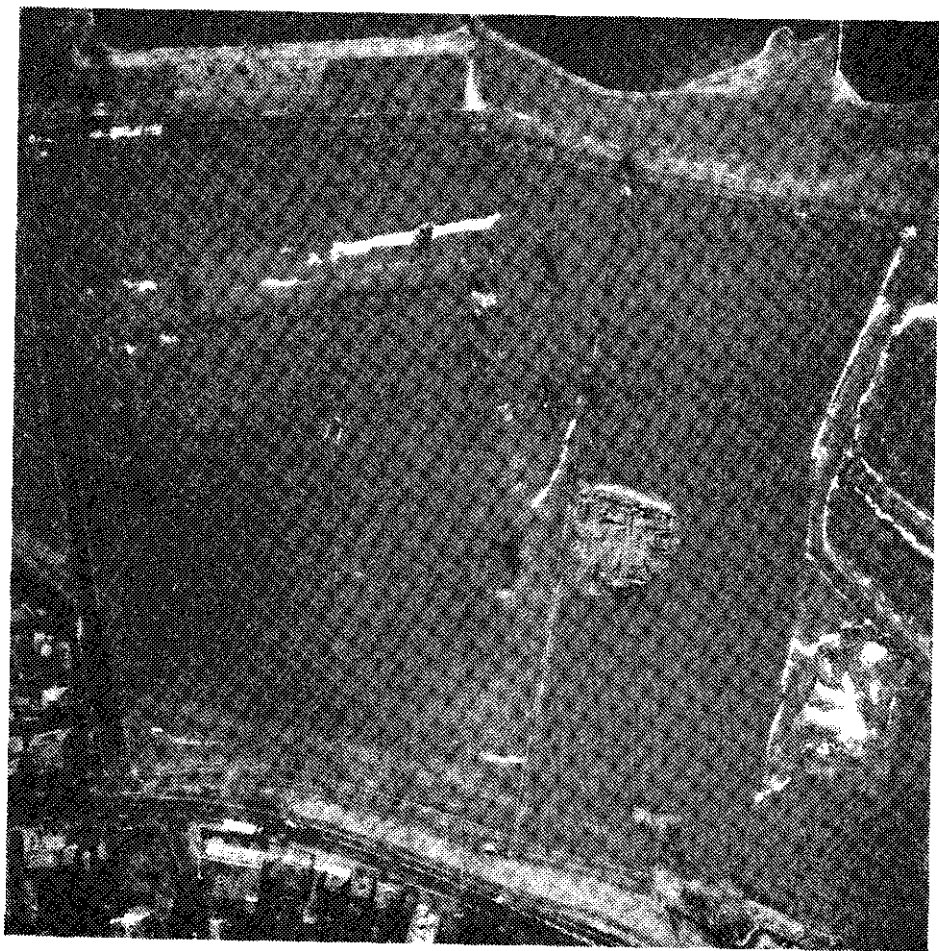
33. De beide percelen waren volgens de veilingcatalogus even groot.

34. Dit stuk uiterwaard, gelegen ten westen van de Veerweg, is het laatste decennium onderwerp van discussie tussen vóór en tegenstanders van gemeentelijke plannen, hier een jachthaven aan te leggen.

35. Zie ook Van Iterson, 1932, p. 60. De waard werd vroeger ook wel Allemanswaard genoemd.

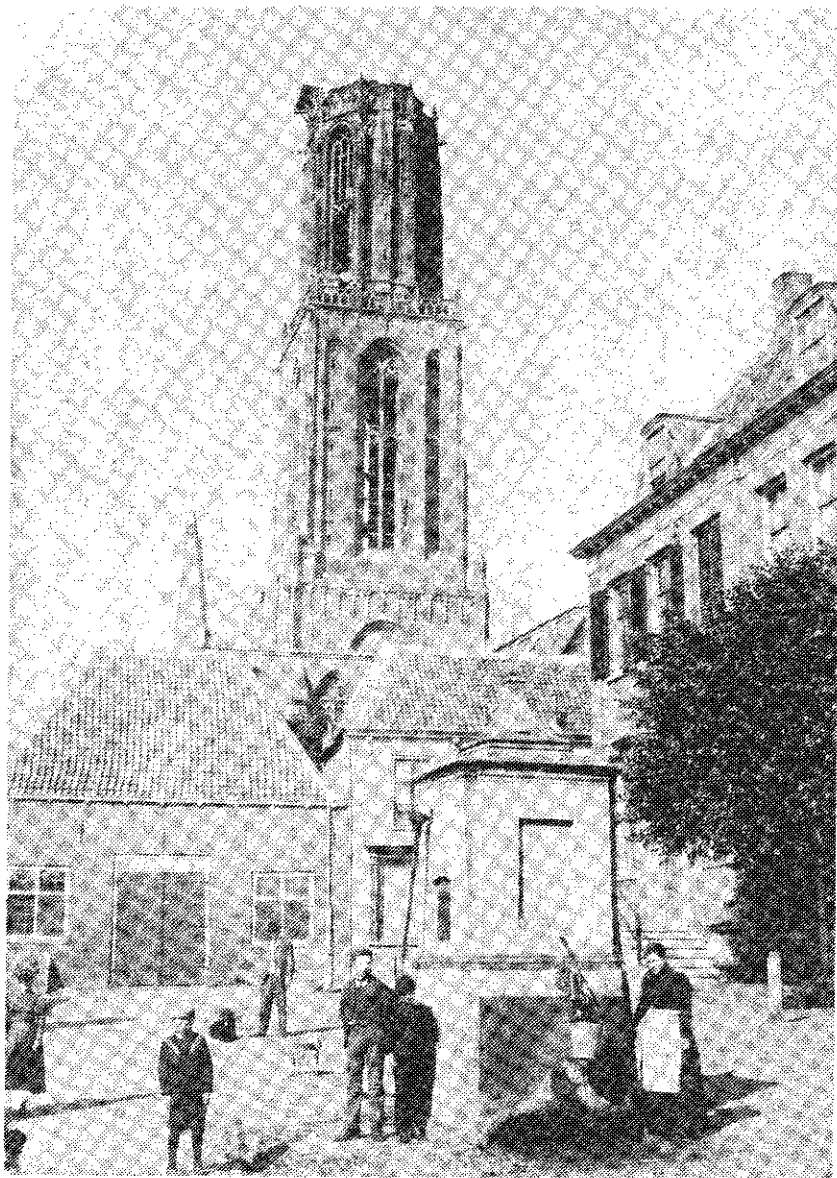
36. Oud-archief Rhenen Inv. 8, achterin de band.

37. De Jong, 1996, p. 264.

*Luchtopname van de opgraving van het Veerhuis. Ten oosten ervan
contouren van de Koningsboomgaard.*

Foto: Landmeetkunde, Wageningen 24/01/1985

De afgebrande toren en kerk, maandag 6 september 1897

RHENENSE TORENBRAND 100 JAAR GELEDEN

H.P. Deys

Op zaterdagavond 4 september 1897 om 9 uur, is door een blikseminslag brand ontstaan in de toren van de Cunerakerk. Ondanks ingrijpen van de Rhenense brandweer sloeg de brand snel om zich heen. Ook de hulp van de Wageningse brandweer mocht niet baten, te meer daar het verhaal gaat dat Rhenenaren de brandslangen van de Wageningers hadden doorgesneden. Jaloezie zou het motief geweest zijn. In elk geval is bekend, dat de Wageningse brandweergasten het water helemaal vanuit de Rijn moesten pompen.

Wij moeten ons realiseren, dat men met de waterstralen waarschijnlijk niet eens zo hoog kon komen als noodzakelijk was, want de brandspuiten werden in die tijd nog door handkracht aangedreven. Rhenen had in 1885 een nieuwe brandspuit aangeschaft, welke thans nog in de hal van het gemeentekantoor staat opgesteld.

De top van de toren brandde af, de meeste torenklokken en het carillon donderden met een hels geraas naar beneden en vielen in stukken ter neer of kwamen als gesmolten stukken brons naar beneden. Omstanders verkochten dit materiaal maar al te graag. Het vuur sloeg over op de kerk en het dak brandde geheel af. Ook het orgel, dat in 1527 door de Nederlandse paus Adrianus IV was geschonken, ging geheel verloren.

De brand was mede daardoor zo moeilijk te bedwingen, omdat de kerktoren als een schoorsteen werkte en het vuur met steeds weer verse lucht en veel geloei aanwakkerde. Een regenbui maakte tenslotte een einde aan deze fatale brand.

De kletsnatte brandslangen hebben na de nablussingswerkzaamheden nog geruime tijd vanaf de zuidzijde van de eerste omloop van de toren te drogen gehangen, zoals op oude foto's nog is te zien. Hoewel het houten dak van de kerk geheel is afgebrand, ging het vuur niet verder dan tot aan het stenen dakgewelf, de kluis, zoals in onderstaand gedicht wordt verhaald.

De restauratiewerkzaamheden werden onder leiding van de architect Dr. P.J.H. Cuypers met kracht ter hand genomen. Met het plaatsen van het nieuwe Cunerabeeld boven de toreningang vond de restauratie op 31 december 1904 een voorspoedig einde.

In verband met deze ramp is door P.J. Baale een gedicht gemaakt. 'Vader' Baale was in die tijd de 'vader' van het Bestedelingenhuis. Omdat het gedicht geheel in de tijdgeest van die jaren is geschreven, wordt het hier in zijn geheel gepubliceerd.

RHENENS' TORENBRAND

Hallef negen, hallef negen
'Rhenens' toren staat in brand!'.
Deze maar klonk allerwegen
En bracht schrik aan alle kant.

Hallef negen, hallef negen,
's-Avonds voor den Sabbathdag
Waarop menigeen een zegen
In Gods huis ontvangen mag.

Hallef negen, hallef negen,
't Pronkstuk van des kunstenaarshand
Was, hoe sterk gebouwd, niet tegen
't Flikkerend hemelvuur bestand

Hallef negen, hallef negen
O wat ijselijk gezicht!
Zee van vuur en vonkenregen
Verspreiden 't helder licht.

't Brandt en gaat steeds verder branden
't Vlamvend hout valt knetrend neer!
En vernielt een drietal panden;
Wie zal zeggen wat nog meer?

Wat nog meer? --- Ach zie, daar breken
Vlammen ook reeds 't Kerkdak uit!
Wellicht als dat is bezweken
Wordt de heele Kerk hun buit.

Jal, zo klinkt ons ras in d'oorren
Heef de Kerk staat dra in brand!
't Orgel is alreeds verloren!
Zwaar drukt ons des Heeren hand.

En het was zoo! 't kunststuk prachtig
Steeds bespeeld; Zoo oud, zoo schoon!
Lieflijk van toon en toch zo krachtig
't Viel O welk een droef vertoon!

Wij ontstelden en wij baden
'Heere, laat toch niet het vuur
Zich aan heel Uw huis verzaden'.
En zie, God hielp in 't bange uur.

Zie het maar! De vlammen reiken
Verder niet dan tot de kluis!
Dank Heer voor Uw liefdeblijken
Veel liet Ge ons nog van Uw huis.

Ja wij danken en wij loven
Uwen Naam omdat Gij Heer
Om Uw zelfs wil nog van boven
Zaagt op ons in gunst terneer.

Zondagmorgen, Zondagmorgen!
Bijna is gebluscht de brand;
God wou nog genadig zorgen
Maar eens komt er grooter brand!

Dan ... als Jezus op de wolken
Komen zal met majesteit,
Om te richten alle volken,
Zijn wij voor Zijn komst bereid?

Zoo nog niet, och wilt bedenken:
't Leven is zoo kort van duur,
Wilt hem hart en hand nog schenken!
Vliedt nog 't onuitbluslijk vuur!

Zodagmorgen! Zondagmorgen!
Kerk en Toren stond in brand,
Moogt gij 't zeggen, 'k Bèn geborgen
'k Schonk aan Jezus hart en hand.

Wél dan uwer hier beneden!
Wil ook als gij den Jordaan
Van den dood straks moet betreden
Jezus zal dan met U gaan.

Met U gaan om U te geven,
Wat Hem heeft gekost Zijn bloed!
't Heerlijk zalig Hemelleven!
't Onvergankelijke goed!!

P.J. Baale
Rhenen, 1897

ZOMAAR EEN FAMILIEGESCHIEDENIS

Kobus van Ingen

Inleiding

Als geboren Rhenenaar ken ik de stad nog zoals hij was in de 50-er jaren. Klein en (bijna) een ieder kende elkaar. Van moederskant stamden we uit rechtgeaarde Rhenense families waarbinnen een enorme hoeveelheid kennis over de oude stad bestond. Mijn schoolvrienden woonden door de stad verspreid en dat bracht me met vaste regelmaat op de (toendertijd) deftige Heerenstraat. Met de zonen van de families De Haas, Thijssen en Bos struinden we op zoek naar avontuur die omgeving af. Bij een van die onderzoekstochten belandden we op de oude Algemene Begraafplaats¹ direct naast de RK Gedachtenis kerk gelegen. Bij het lezen van de namen op de graven van die toenmaals gegoede burgerij waren een aantal namen die me steeds zijn bijgebleven. Gorter, Schimmelpenninck, Van Holst en Van Ingen.

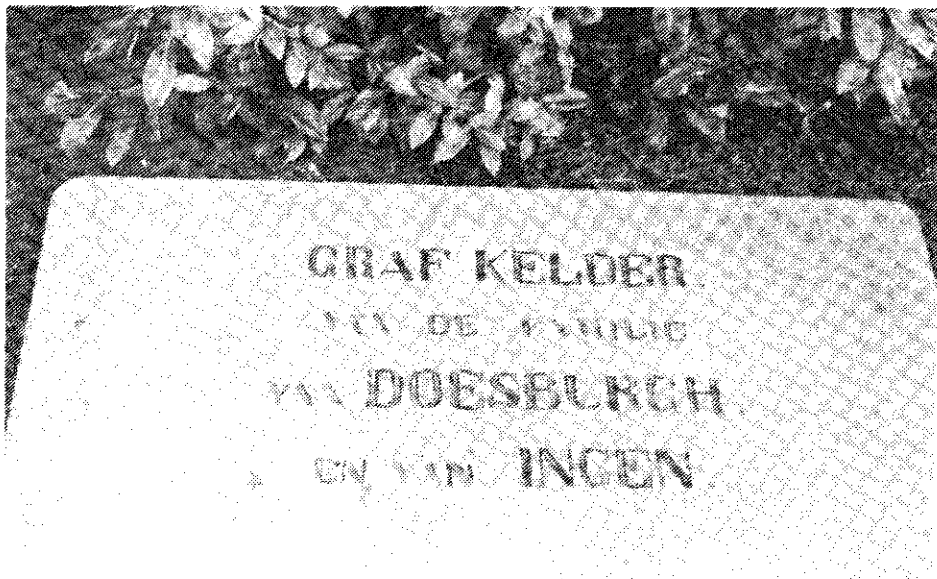
Een aantal jaren geleden bracht een willekeurig genealogisch onderzoek me wederom op de namen Van Holst en Van Ingen.

Een gezamenlijk initiatief

Inmiddels al weer wat jaren geleden bestond er een groepje mensen die allen waren geïnteresseerd in hun voorouders met de naam Van Ingen. Bij toeval ontmoetten we elkaar bij een lezing van de Historische Kring Kesteren en omstreken en al snel bleken onze gezamenlijke interesses, waarbij er sprake was van een totaal verschillende invalshoek. Het waren Jaap van Kesteren uit Nieuwegein, Karel van Ingen uit Ter Aar, Jaap Jager uit Geldermalsen en ondergetekende, die met z'n allen iets met de familie Van Ingen hadden. Daar werd het plan geboren om te komen tot een reeks van publikaties die deze Betuwse familie wat nader in het daglicht zou kunnen gaan brengen. Zover is het echter nooit gekomen. Wat wel ontstond was een levendige correspondentie die een enorme hoeveelheid gegevens opbracht. Bij het ordenen van m'n dossiers in het afgelopen jaar stuitte ik weer op dit materiaal en meteen werd de belangstelling weer gewekt. Daar stuitte ik op de - voor mijzelf - nog nimmer opgeloste vraag wie de op 3 november 1849 te Rhenen overleden Roelof van Ingen was.

Toegangshek bij de oude algemene begraafplaats aan de Herenstraat

Grafzerk van het gezamenlijk familiegraf Van Doesburgh en Van Ingen

Het onderzoek

De familienaam Van Ingen stamt ontegenzegglijk uit de Neder-Betuwe. Het dorp Ingen, even ten westen van Lienden, is de oorspronkelijke plaats van herkomst van een groot aantal takken Van Ingen.

Reeds in de 13e en 14e^e eeuw worden er verscheidenen genoemd die naar alle waarschijnlijkheid tot de plaatselijke adel behoorden. Mevrouw van Winter³ plaatst de Van Ingens zelfs onder de Hominus Franci (de Frankische Heren). In de loop van de 14e eeuw verdwijnen de adellijke Van Ingens uit de Betuwe en duiken dan op in de stad Kampen. In het begin van de 19e eeuw werd een afstammeling van deze tak officieel in de adelstand verheven⁴ met het predikaat van Jonkheer.

De hier in de regio wonende Van Ingens stammen dus duidelijk niet uit deze adellijke tak. Wel heeft een groot deel van deze families een gezamenlijke stamvader. Hoe kan het ook anders als we ons realiseren dat ons land zo rond het jaar 1600 slechts ongeveer één miljoen inwoners kende. Bij ons gezamenlijk onderzoek konden we al constateren dat er, zoals we dat noemden, een Kesterense tak, een Dodewaardse tak en minstens een drietal Liendense (verspreiding ook naar Maurik en Eck en Wiel) Van Ingen-takken waren te onderscheiden. Mogelijk zijn de Kesterense en Dodewaardse Van Ingens "nog aan elkaar te knopen"; bij de Liendense takken is echter aangetoond dat er geen directe familierelatie bestaat. Zij waren dus ooit inwoners van Ingen, die naar het naburige Lienden verhuisden en zich om die reden "Van Ingen" - dus afkomstig uit Ingen - noemden.

Terug naar Roelof van Ingen, die ik ooit vond in een afschrift uit 1942 van het "Nederlands Stamboek" te Den Haag⁵. In dit document wordt hij genoemd als een van de stamvaders van de heer Johannes Cornelis Van Holst van Ingen, geboren te Rhenen op 17 maart 1889, in leven notaris te Olst (bij Deventer). In dit document staat dat Roelof is geboren te Eck en Wiel omstreeks⁶ het jaar 1770, verdere bijzonderheden ontbraken echter. Het was dus interessant om zijn ouders en daarmee zijn verdere voorouders op te sporen

Dit viel echter tegen, het doopboek van Eck en Wiel dat over die periode goed lijkt bijgehouden, vermeldde zijn doop niet en ook onder de patroniem-namen kwam ik géén Roelof tegen. Het leek dus moeilijk te worden. Bij toeval trof ik echter in het trouwboek van Ingen het huwelijk van Cornelis Teunisse van Ingen en Beatrix van Woldorp aan. Dit echtpaar trouwde op 20 september 1772 te Eck en Wiel (o.tr. 28 aug. 1772 te Ingen) en in de inschrijving werd vermeld dat voornoemde

Cornelis weduwnaar was van Jantjen van de Weerd. In de overlijdensakte van Roelof die te Rhenen was opgemaakt op 5 november 1849 werden als ouders genoemd Cornelis van Ingen (patroniem ontbreekt) en Helena van de Weerd. Hier is bij de inschrijving in het register te Rhenen duidelijk een fout gemaakt met de voornaam van de moeder. Verwonderlijk is dit niet, daar de aangifte van het overlijden werd gedaan door een tweetal "goede bekenden"⁷ van de overledene. Met dit gegeven was het niet moeilijk meer een stamlijn van deze familie op te zetten. Deze Van Ingen-tak kwam oorspronkelijk uit Kesteren en de navolgende reeks geeft wat duidelijkheid:

Teunis Stoffelse van Ingen tr. te Kesteren Marrietje Cornelisse Verbrugge. te Kesteren. Zoon, Cornelis ged. 7 januari 1731.

Cornelis Stoffelse van Ingen tr. Jantje van de Weerd, woont te Eck en Wiel. Zoon, Roelof ged. (datum onbekend) waarschijnlijk te Eck en Wiel.

Roelof van Ingen tr. te Amsterdam op 9 januari 1807 met Geertruy Maria Elisabeth Ludekens⁸. Bij het huwelijk woonde Roelof op de Heerengracht te Amsterdam en is zijn beroep stalhouder. Zoon, Cornelis Johannes van Ingen geb. 3 juli 1813 te Amsterdam.

Cornelis Johannes van Ingen tr. te Rhenen op 15 oktober 1838 met Hendrina Jacoba van Doesburgh. Dit echtpaar woonde aan de Heerenstraat te Rhenen. Zoon, Everardus van Ingen geb. 11 november 1846 te Rhenen.

Everardus van Ingen tr. te Rhenen op 13 maart 1875 met Geurardina Constantina van Holst. Landeigenaar, wethouder en hoogheemraad te Rhenen. Everardus stond bekend als een opgewekt mens en woonde evenals zijn ouders aan de Heerenstraat te Rhenen. Zoon, Cornelis Johannes van Ingen geb. 17 maart 1889 te Rhenen.

Cornelis Johannes van Holst van Ingen tr. 3 juni 1920 te Olst met Everdina Gerharda van Beest. Notaris te Olst. Cornelis (Kees) voerde een dubbele geslachtsnaam met als toevoeging de achternaam van zijn moeder. Deze werd formeel erkend op 14 december 1942 door de Hoge raad van Adel te s'Gravenhage. Zoon, **Everardus van Holst van Ingen** geb. 13 februari 1926 te Wageningen.

Nog enige bijzonderheden

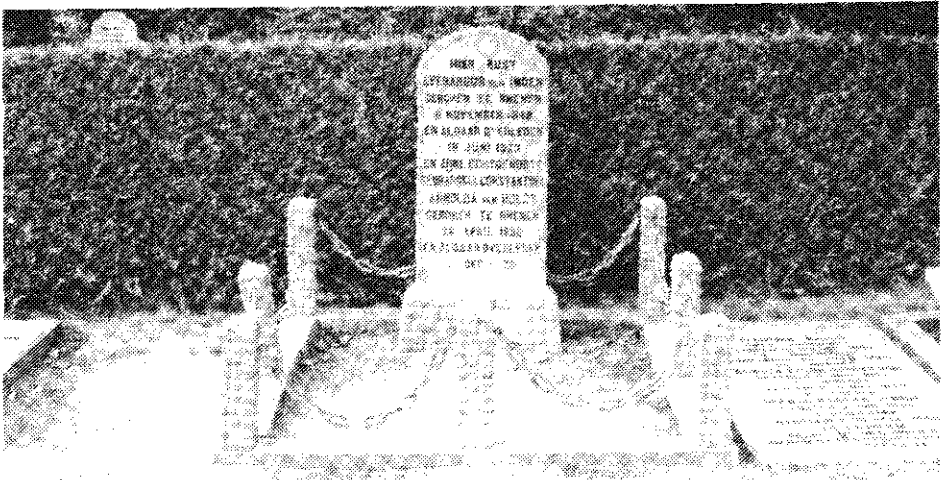
In een handschrift genaamd "Toestand 1973" vond ik wat bijzonderheden aangaande het echtpaar Cornelis Johannes van Ingen en Hendrina Jacoba van Doesburgh.

In dit gezin werden 5 kinderen geboren waarvan de jongste de - hierboven genoemde - zoon Everardus was. In het handschrift staat dat het eerste kind een jong gestorven meisje was. Het tweede kind was een zoon genaamd Roelof. Hiervan werd opgeschreven "Deugde niet en is verdwenen toen hij begin twintig was. Niemand weet waar en hoe". Het derde kind was ook een zoon en heette Ludekens van Ingen. Hij was getrouwd met Anna Frentz en in dit echtpaar werden geen kinderen geboren. Ludekens was kandidaat-notaris maar werd bij zijn eerste sollicitatie niet benoemd en werd later brievenaarder in Lent. Het vierde kind was de dochter Diederika Adriana van Ingen. Zij huwde met haar neef Louwrens van Doesburgh; hij was burgemeester en ontvanger te Valburg. "Hij heeft gemeentegelden verduisterd en heeft zich dood geschoten in hotel de Pauw in Arnhem"⁹. Zijn zwager Everardus heeft - omstreeks 1910 - het tekort in de gemeentekas aangezuiverd. Uit dit huwelijk werden 3 kinderen geboren:

1. Cornelis Johannes van Doesburgh, gehuwd met Anna Stoffels. Notaris te Nijmegen.
2. Louwrens van Doesburgh, gehuwd met Daatje Koch. Notaris te Zaltbommel.
3. Marie van Doesburgh, ongehuwd. Zij was onderwijzeres en later commissio-nair in effecten en tevens instructrice bij een manege. Zij woonde in Zetten en later te Arnhem.

Slot

Niets nieuws onder de zon. Ook in vroeger tijd ging er nog wel eens wat mis en zeker niet alleen in de lagere klassen. Het bestuderen van met name de regionale geschiedenis biedt een blik in het verleden en toenmalige sociale verhoudingen. Nog vaak denk ik met weemoed terug aan mijn Rhenense kinderjaren en de namen op de grafstenen van de oude begraafplaats. Ik had me toen niet kunnen voorstellen dat ze ooit nog voor mij zouden gaan leven ...

Grafsteen op de algemene begraafplaats aan de Achterbergsestraatweg van Everardus van Ingen en zijn echtgenote

Grafzerk van de familie Van Holst

Bronnen;

Nederlands Adelsboek 1943-1948, 41e jaargang. s'-Gravenhage 1948.
Nijhof, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*.
Deel 1 en 2 en deel 6/2, Arnhem 1839, 1862.

Doornik, P.N. van, *De schatting van den lande van Gelre*, Haarlem 1903.
Anspach, J., *De commanderie van Ingen*, in: De Navorscher jrg.1896
biz. 177 e.v.

Winter, Jonkvrouw J.M. van, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en
Zutphen*. Werken van Gelre, Arnhem 1962

DTB boeken ref. Ingen, Kesteren en Eck en Wiel

*Verslag van den toestand der provincie Gelderland enz. van het jaar
1900*. Arnhem, 1900

Noten

1.Deze oude begraafplaats, toendertijd gelegen buiten de ommuuring van de stad werd in het eerste kwart van de 19e eeuw gesticht en is tot kort voor het begin van de oorlog nog in gebruik gebleven.

2.Zie P.N. van Doornik, *Schatting van den Lande van Gelre*, Haarlem 1903, tevens Nijhofs gedenkwaardigheden deel 1, 2 en 6/2 en *De Navorscher* jaargang 1896.

3. Jonkvrouwe dr J.M van Winter *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Werken van Gelre, Arnhem 1962

4.Zie *De Nederlandsche Adelsboeken* Jaargang 1943-1948, s'Gravenhage 1948.

5. Handschrift ongesigneerd en genaamd "Toestand 1973". Hierin bevinden zich een aantal aantekeningen over de families Van Ingen, Van Holst en Van Doesburgh. Ook maakt het dossierblad van het *Nederlands Stamboek*, met de kwartierstaat C.J.van Holst van Ingen er deel van uit.

6. Het is niet vreemd dat er onduidelijkheden zijn ten aanzien van leeftijden en geboorte jaren. Het vieren van verjaardagen is iets dat pas in deze eeuw algemeen in gebruik kwam. Heel vaak werd er maar een slag naar geslagen. In de oudste overlijdens akten uit het begin van de vorige eeuw, vinden we dan ook heel regelmatig leeftijden vermeld die bij nader onderzoek soms wel jaren afwijken.

7. Overlijdensakten gemeente Rhenen. 1849 nr 105. Comparanten waren Roelof van den Berg van Doesburgh, oud 42 jaar, leerlooyer van beroep en Roelof van Lent, oud 34 jaar, tabaksplanter van beroep. Beiden uit Rhenen.

8. Akten van de huwelijkscommisarisen te Amsterdam. Jaar 1807 nr. 142.

9. In het verslag van de toestand der provincie Gelderland, gedaan aan de provinciale staten van dat gewest, door de gedeputeerde staten over het jaar 1900, vond ik het volgende citaat onder par. 6:

"Daarvan waren er voor dien datum 110 vastgesteld. Die der gemeente Valburg over 1897 werd eerst vastgesteld, nadat door ons alinea 2 van artikel 116 der gemeentewet was toegepast en de raad verklaard had de daarin voorkomende, niet behoorlijk gestaafde uitgaven en andere grove onregelmatigheden voor rekening van de gemeente te nemen op grond van de onmogelijkheid, iemands aanspakeijkheid daarvoor vast te stellen".

DE ROMEINEN KOMEN

Ton van Drunen

Het jaar 47 n.C. was voor Gnaeus Domitius Corbulo, een Romeinse legeraanvoerder met een ongewoon grote geldingsdrang, bepaald teleurstellend. Zeer tegen zijn zin, maar op bevel van zijn keizer, moest hij stoppen met Friezen vangen, Chauken grijpen en Cananefaten knuppelen in het land van de Germanen aan de overkant van de Rijn. Zijn kans op medailles, lauwerkransen en meer van die aardige hebbedingen die het leven van een generaal zo dragelijk maken, was verkeken. Keizer Claudius, jawel, dezelfde als de stotterende hoofdrolspeler in de t.v.-serie IK CLAUDIUS van enkele jaren terug, vond het een mooie gedachte om de Rijn als noordgrens van zijn rijk te bestempelen. Een duidelijke koersverandering ten opzichte van de plannen van zijn voorgangers, die droomden van de verovering van Germanië tot aan de Elbe. 47 n.C., op de kop af 1950 jaar geleden.

De provincie Utrecht, niet van zins te wachten tot het meer voor de hand liggende jubileum in 2047, ziet in voormelde gebeurtenis voldoende reden om 1997 uit te roepen tot het Romeinenjaar. In datzelfde 47 n.C. werd hoogstwaarschijnlijk het castellum Traiectum gebouwd, de directe aanleiding tot de feestelijkheden rond Dom en in wijde omgeving. Dit castellum of fort maakte deel uit van een hele rij van castella langs de toenmalige Rijn, die toen via Utrecht bij Katwijk in de Noordzee uitmondde. Samen zouden deze forten voortaan een hechte verdedigingslinie tegen de Germanen vormen.

Traiectum werd opgetrokken uit aarden wallen en houten palissades. Het werd omgeven door twee spitsgrachten en had een oppervlakte van circa 1,7 ha. Het was bestemd voor Romeinse hulptroepen die voorlopig genoeg moesten nemen met houten onderkomens. Pas in de derde eeuw verschenen stenen muren, bestuursgebouwen, officierswoningen en barakken.

De geboorte van de stad Utrecht speelt zich dus af op het huidige Domplein en het Traiectum, waarvan de naam Utrecht een afleiding is, staat al vermeld op de enige en oudste kaart die uit de Romeinse periode stamt.

Genoeg over toen, terug naar nu!

Van april t/m december staat de provincie Utrecht in het teken van de Romeinen, al zijn de meeste feestelijkheden rond onze hoofdstad

gegroepeerd. Teveel activiteiten om op te noemen, dus wij beperken ons tot een keuze uit het rijke aanbod. Een deel van de gebeurtenissen ligt al achter ons, maar ze lijken de moeite waard om te vermelden.

In het museumweekend (12 en 13 april) werd op het Domplein het Romeinenjaar ingeluid met de bouw van een groot aantal Romeinse zandsculpturen door te goeder naam en faam bekend staande zandkastelenconstructeurs.

Op 31 mei en 1 juni vond in Odijk een geweldig Romeins spektakel plaats. In een compleet Romeins kampement met officierstent en manschappenverblijven woonden gedurende dat weekend uit negen omliggende landen toegestroomde Romeinse legionairs. Burgers vonden onderdak in de canabae, de nederzetting die onvermijdelijk bij een Romeins fort ontstond. Beroepen van toen werden gedemonstreerd en Romeinse soldaten exerceerden er lustig op los. Gladiatorengevechten vonden plaats en er werd met Romeins geschut gewerkt.

Maar ook na het verschijnen van deze editie van Oud-Rhenen is er nog veel te beleven.

-In Odijk is het Romeinse fort te zien, dat in de afgelopen maanden door scoutinggroepen werd opgetrokken. In September-Fortenmaand wordt dit castellum voor het publiek opengesteld.

-Vanaf Vleuten-De Meern tot Wijk bij Duurstede markeren circa 30 Romeinse mijlpalen de limes, de grens van het Romeinse Rijk van toen.

-In augustus worden in de stad Utrecht historische spektakelfilms over de Romeinse tijd in de open lucht vertoond.

-Gedurende het weekend van 6 en 7 september is er op het Domplein een internationaal straattekenfestival met als thema de klassieke oudheid. In het bezoekerscentrum op het domplein zijn replica's van Romeinse gebruiksvoorwerpen te koop zoals wijnbekers, sieraden, mantelspelden en spelletjes.

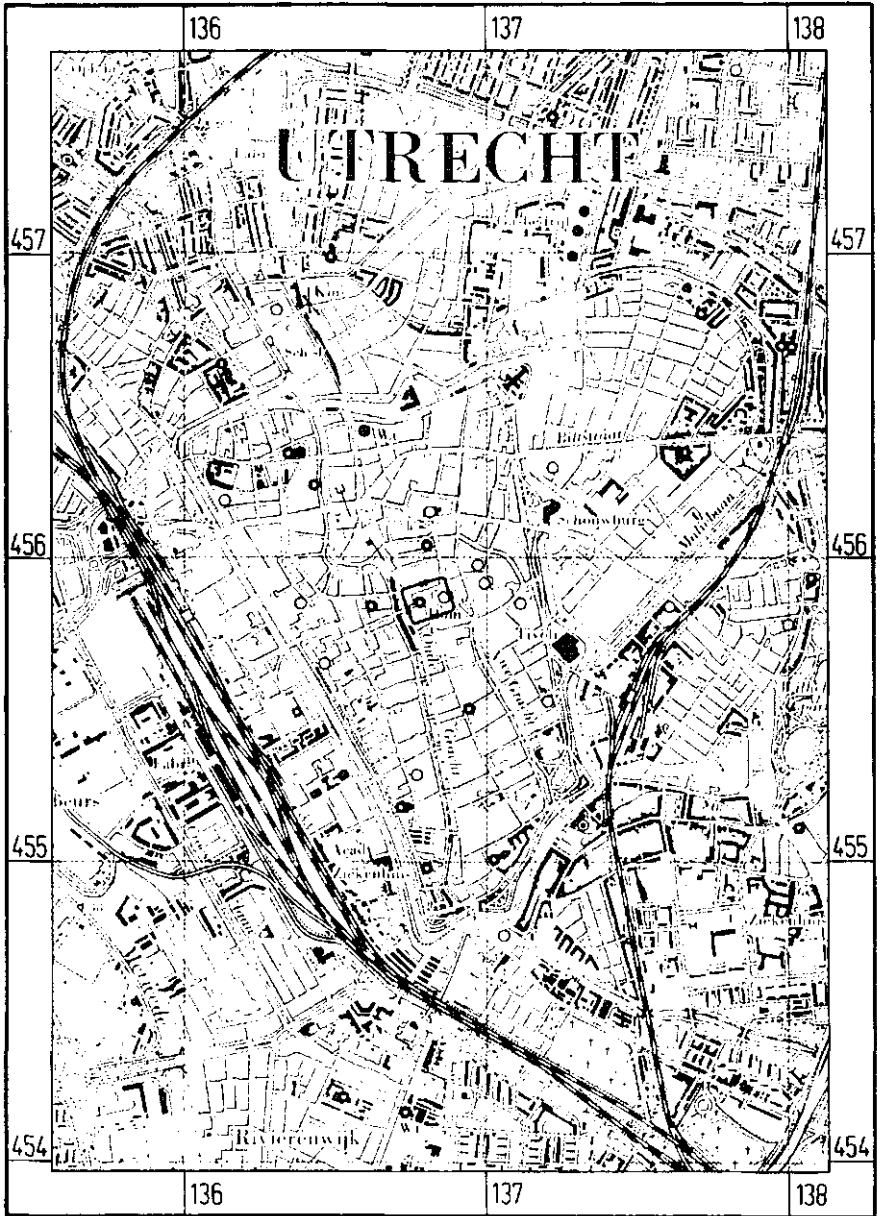
-U kunt via de VVV Utrecht Romeinse stadswandelingen maken.

-In Bunnik circuleert van april tot september de LIMES, een Romeinse munt als wettig betaalmiddel.

-Vele musea en bibliotheken in en rond stad Utrecht bieden tentoonstellingen met de Romeinse tijd als onderwerp.

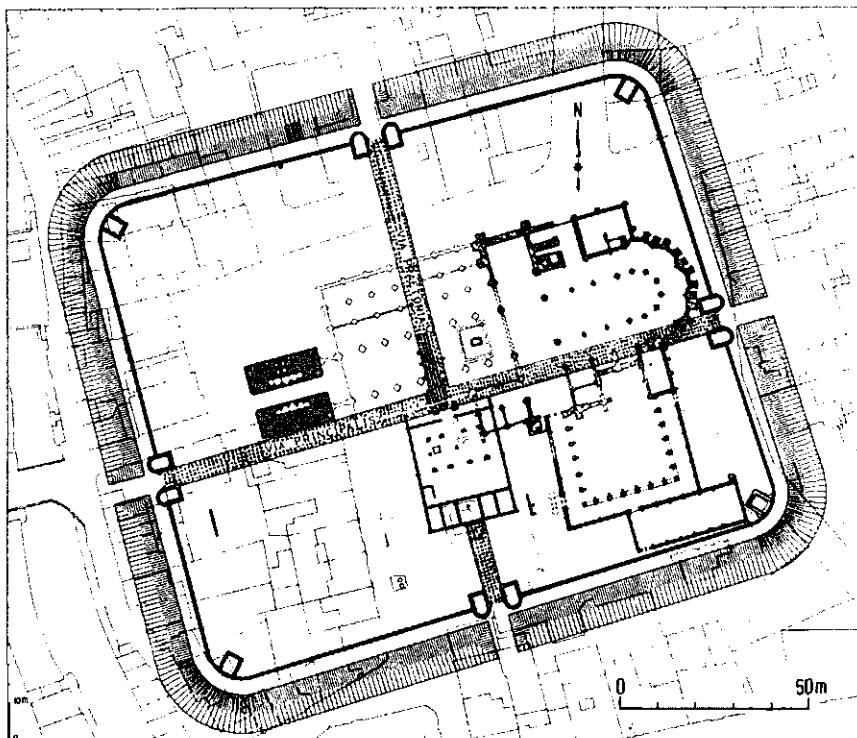
Let wel, dit is maar een bescheiden selectie uit een stortvloed van spectaculaire manifestaties!

De Romeinen komen? De Romeinen zijn blijkbaar nooit weggeweest!

De binnenstad van Utrecht. Het vetgedrukte rechthoekje op het Domplein geeft de ligging van het Romeinse fort aan

Wie interesse heeft voor deze toch wel unieke reeks bijzondere evenementen kan het beste contact opnemen met de VVV in de betreffende plaatsen.

Plattegrond van het Romeinse castellum in Utrecht

DE STRATEN- EN WEGENNAMEN VAN RHENEN

H.P. Deys

Deel VI (slot): W - Z

De Vismarkt, eigenlijk 'De Markt'. Links de oude waag, die pas na de laatste oorlog werd afgebroken. Rechts het Oude Raadhuis (Foto 1915)

W.

Martinus Wilhelmus v.d. Waalstraat

In 1881 werd door M.W. v.d. Waal achter het huidige gemeentekantoor aan een drietal steegjes een aantal woningen gebouwd. De steegjes kregen de namen Isaaczijde, Roelofzijde en M.W. v.d. Waalstraat. Martinus Wilhelmus van de Waal werd te Rhenen geboren op 15-7-1796 en overleed hier op 21-11-1898, ruim 102 jaar oud. Daarmee is hij een van de twee

bekende Rhenenaren, die ouder dan 100 jaar zijn geworden. De andere was D.L(eccius) de Ridder, die op 29-1-187 100 jaar werd. Beiden schonken bij hun 100ste verjaardag aan de Herv. Kerk te Rhenen enig avondmaalszilver. M.W. van de Waal, ambtenaar bij de Burgerlijke stand, was onder meer diaken, later ouderling en notabele in de kerkvoogdij. Voorts was hij lid van de Watersnoodcommissie, ruim 20 jaar raadslid en van zijn 70ste tot zijn 74ste wethouder van Rhenen. In de verschillende archiefgegevens wordt hij vermeld als tabaksplanter, koopman en winkelier. Hij was de stamvader voor enkele bekende Rhenenaren, die onder andere een meubelfabriek en een zaak in manufacturen bezaten.

Wagingse Laan

Een bosweg in het Remmersteinse Bos, lopend vanaf de Lijsterengweg tot de voormalige Rhenense Laan. Thans vormt de voormalige Rhenense Laan het zuidoostelijk deel (vanaf de Remmerdse laan) van de Wagingse laan. Van de Nieuwe Veenendaalseweg bij Roodland (net ten noorden van de camping) in westnoordwestelijke richting 163 m.

Waterstraat (verouderd) (Elst)

Verouderde benaming (ca. 1900) voor een straat te Elst. Het is mij niet bekend waar deze gelegen heeft.

De Watertoren

Raadsbesluit van 31-5-1994. De weg rondom de 'Koerheuvel', aanvangend tegenover de basisschool 'Eben-Haezer' en in westelijke richting ombuigend om deze toren heen in noordelijke richting en uitkomend op de Koerheuvelweg (nieuw). Door deze wijze van naamgeving werd recht gedaan aan de oorspronkelijke functie van de Koerheuvel, namelijk die van watertoren. Bovendien zijn de namen van de aangrenzende wijken ook gerelateerd aan torens, zij het dat die uit een verder verleden stammen en een andersoortige betekenis hebben, namelijk oude muurtotrens van de Rhenense stadsmuur (Hollentoren, De Spijnderstoren, De Toltoren). De reden om aan de bedoelde 'rondweg' een aparte naam toe te kennen is ook gedaan om geen verwarrende situatie te scheppen met betrekking tot de huisnummering en postbezorging. Helaas konden de appartementen in de oude watertoren geen adres 'De Watertoren' krijgen, omdat deze appartementen hun uitgang hebben op de Koerheuvelweg.

Watertorenweg (verouderd)

Op 12-10-1937 kreeg de weg, lopend van de Oude Veenendaalseweg 'naar den nieuwen watertoren', dus de nu alweer niet meer als zodanig functionerende Koerheuvel, de naam Watertorenweg.

Weg door Prattenburg (verouderd)(Veeneind)

Vroeger de weg door het Prattenburgsche Bos, vanaf de Kerkewijk tot aan de grens met Amerongen. Thans de Veense weg.

Weg in de Sundert (verouderd) (Achterberg)

Oude naam voor de Sundertweg.

In de Wei (Achterberg)

Vroeger noemde men het gedeelte van de Eng, rondom de Bovenweg aan de oostzijde van de spoorlijn, wel in de Wei.

Weidijk (Achterberg)

Deze weg loopt van de Nude, bij de voormalige Grebbesluis, tot aan de Zijdvang. De weg of eigenlijk de dijk ('den Weijdijk') wordt reeds vermeld op een kaart van Marcelis van Oort uit 1602.

Westerlaan (Veeneind)

Een noord-zuid lopende weg op de Sparreboomse berg, in het Prattenburgsche bos.

Weteringsteeg (Achterberg)

De weg loopt van de Dijk in noordoostelijke richting tot de Zuidelijke Meentsteeg. Het is een zeer oude weg, die reeds in de Middeleeuwen heeft bestaan. De naam houdt verband met een van de hoofdafwateringen die vanuit het veengebied in zuidelijke richting naar de Greb voerde.

Weverstraat

De Weverstraat wordt reeds in het lidmatenregister van 1654 van de Hervormde Kerk vermeld. Hier hebben vroeger vermoedelijk veel lakenwevers gewoond. Tot aan medio vorige eeuw werd de Weverstraat vaak ook tot de Koningstraat gerekend, onder andere bij het Kadaster.

Wildemanstraat (Elst)

Volgens raadsbesluit van 6-6-1972. Een weg lopend vanaf de Houweg in oostelijke richting en uitmondend op de geprojecteerde Het Bosje. De naam Wildeman is afkomstig van een oude tabaksplantersfamilie uit vorige eeuwen. Deze heeft grote invloed gehad op de tabaksteelt, waarvan een groot deel van de Elsterse bevolking heeft geleefd. Bovendien is de naam Wildemansengh een oude veldnaam.

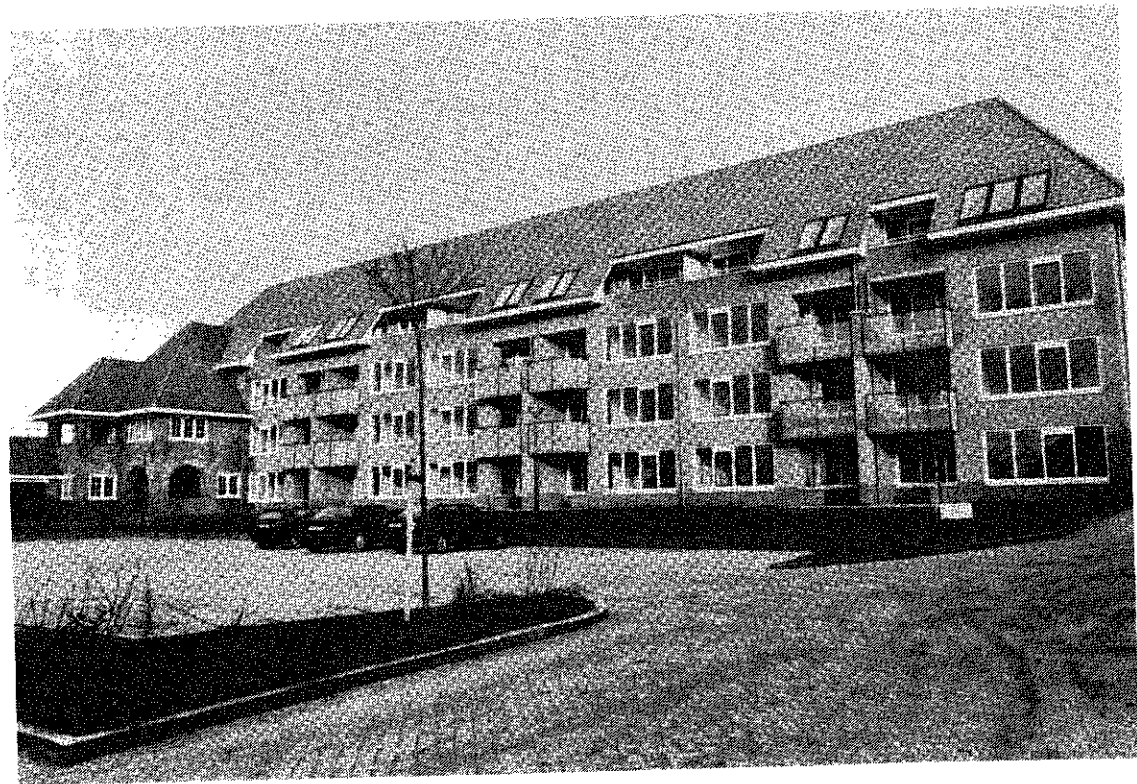
Wilhelminahof

Volgens raadsbesluit van 3-12-1996. De School voor Gewoon Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs, in de volksmond de Wilhelminaschool genoemd, later de Wilhelmina-Mavo, stond in de tachtiger en negentiger jaren geruime tijd leeg. De gemeente wilde de school (architect J.B. van de Haar) afbreken om er ongeveer 34 seniorenwoningen te bouwen. Na protesten van enkele groeperingen werd een compromis gesloten: het hoofdgebouw bleef staan en het grootste gedeelte werd afgebroken, maar de nieuwbouw werd, met aanzienlijke meerkosten, zo goed mogelijk in de oorspronkelijke stijl (de 'Amsterdamse school') herbouwd. In de laatste helft van december 1996 konden er 24 seniorenwoningen worden opgeleverd. Het gevolg was dat de bestaande huisnummering van de hogere nummers vernummerd zou moeten worden om een logische opeenvolgende huisnummering te verkrijgen. Bewoners hebben hiertegen bezwaar aangetekend. Daarom besloot de raad om aan dat gedeelte van de Wilhelminastraat waar de 24 appartementen (nrs 29 t/m 75) en het bestaande nummer 27 de straatnaam Wilhelminahof toe te kennen. Een dergelijke constructie werd indertijd ook toegepast bij de Dokter Stegemanhof.

De nieuwe huisnummering sluit overigens wel aan op de reeds bestaande.

Wilhelminastraat

De naam werd vastgesteld in een verordening van 1909. Toen was de Wilhelminastraat slechts een kort stukje weg, lopende vanaf de Achterbergsestraatweg naar het meest noordelijke deel van de Oude Dijksestraat. Hieraan stonden toen twee rijtjes huizen van 7 stuks elk. Deze beide blokjes heetten in de volksmond 'Lombok' (zie aldaar). Zie foto 532 in Achter Berg en Rijn. Het dak van de Wilhelminaschool steekt er inmiddels boven uit. Later is de Wilhelminastraat in westelijke richting doorgetrokken naar de Nieuwe Veenendaalseweg.

De Wilhelminahof (Foto december 1996)

Op 23-2-1942 werd door de Commissaris-Generaal van Openbare Veiligheid een (Duitse) verordening afgekondigd, volgens welke het verboden was straatnamen te noemen naar levende leden van het Huis Oranje-Nassau. Daarom werd besloten de naam Wilhelminastraat te wijzigen in Schoolstraat, omdat hieraan de MULO-school was gevestigd. Na de oorlog, op 12-6-1945, werd besloten de naam Schoolstraat weer te wijzigen in Wilhelminastraat, en de Kastanjelaan, zoals in het begin 'Julianalaan'. De naam Kastanjelaan kon dan bestemd blijven voor de zogenaamde nieuwe bomenwijk, nabij Vreewijk. Toch is deze laatste naamswijziging niet doorgegaan.

De naamswijziging had vele consequenties. Volgens een richtlijn uit de zeventiger jaren gold dat zij moest worden aangebracht op de persoonskaarten, Stamkaarten, Persoonsbewijzen, woningkaarten, verkiezingskaarten en worden doorgegeven aan: archief, de Vallei, Insp. directe belastingen Wageningen, PTT kantoor Rhenen, Distributiekantoor Rhenen, Raad van Arbeid Amersfoort, Afd. Bevolking, Afd. Gemeentewerken, Afd. Sociale Zaken. Bovendien werd de mededeling door aanplakken bij het gemeentehuis algemeen bekend gemaakt. Al deze rompslomp geldt trouwens voor elke naamswijziging van een straat. Hoewel nu de computer veel werk verlicht, blijft een naamswijziging een complexe gebeurtenis.

Willibrordweg

Volgens raadsbesluit van 8-9-1959. Bij het zoeken naar een geschikte naam voor deze weg werd rekening gehouden met de namen van andere historische personen die aan straatnamen in de buurt waren gegeven, zoals Simon Stevin, Jan van Arkel en Bisschop David. Willibrord heeft volgens de overlevering tijdens een bezoek aan Rhenen als bisschop een rol gespeeld bij de kerkelijke verering van St. Cunera. Deze, van oorsprong Engelse Benedictijner monnik, is voornamelijk bekend geworden door de kerstening van Friesland. Hij leefde van 658 tot 739. De historische juistheid van de overlevering is onbekend.

Willem van Nasstraat

Volgens raadsbesluit van 21-2-1956. Deze weg, die in 1956 gereed kwam, gaf een verbinding tussen Groeneweg en Bantuinweg. De tussen deze wegen in gelegen Dr. Wallerstraat komt op deze verbindingsweg uit. Willem van Nas werd geboren te Nijmegen op 24-4-1844 en overleed te Rhenen op 26-9-1927. Zijn moeder, Antonia A.H. Budding, was uit Rhenen

afkomstig. Het gezin met 4 kinderen kwam in 1859 in Rhenen te wonen. Hoewel het beroep van Willem Johan niet vermeld staat in het bevolkingsregister, en hij in latere jaren als 'grondeigenaar' wordt vermeld, is bekend dat hij zich bemoeide met het uitgeven van boeken. Hij is ook op de Rhenense gemeentesecretarie werkzaam geweest. Van Nas heeft in 1906 een boekje uitgegeven: Rhenen en Omstreken voor burgers en vreemdelingen. De eerste, dunne uitgave bevatte 10 uitscheurbare prentbriefkaarten en kostte 50 cent. De tweede uitgave, uit 1910, bevatte een vervolg waaraan de gemeente-archivaris dr. Jesse had meegewerkt. Het boekje was meer dan dubbel zo dik, het kostte 75 cent en bevatte 15 prentbriefkaarten, voor het grootste deel van Rhenen. Al zijn prentbriefkaarten, in beide boekjes, dragen de initialen W.J.v.N.-R.

Van Nas heeft door een aanzienlijk legaat (rond 1888) de stichting van het toenmalige Bestedelingenhuis aan de Nieuwe Veenendaalseweg (thans De Tollekamp) mogelijk gemaakt. Ook andere woningen in Rhenen werden door hem gebouwd, en aan de diakonie van de Ned. Herv. gemeente geschonken. Het betreft onder meer een inmiddels afgebroken rijtje huizen in Achterberg (bij de Snikkuil) en vijf huizen aan de Driehoek (hoek Nw. Veenendaalseweg en Oude Dijksestraat), begin 1997 afgebroken.

Willem van Nas, die ongehuwd is gebleven, stond alhier bekend als een enigszins zonderling, doch zeer christelijk en vrijgevig, maar vereenzaamd mens. Door de straat naar hem te vernoemen blijft de herinnering aan hem bewaard.

Woudweg (Elst)

De weg heette vroeger Spookweg. Per 29 juni 1930 werd de naam op verzoek van de bewoners veranderd in Woudweg. Zie verder bij Driftweg en Spookweg.

Z

Zandheuvelstraat

De naam Zandheuvel stamt vermoedelijk uit het begin van de twintigste eeuw. Meer is er niet over bekend.

Zandweg (Achterberg)

Bij de nieuwe verordening van 1953 tot vaststelling van de namen van straten etc. door de Rhenense gemeenteraad werd besloten de nieuwe

naam Zandweg in te voeren voor het laatste gedeelte van de Boslandweg, namelijk waar deze op de Cuneraweg uitkomt. Dit weggetje is afgesloten voor autos. In de loop van 1996 is de situatie hier veranderd, doordat terwille van de daar gelegen kerk de weg werd omgelegd in iets noordelijker richting.

Zuidelijke Meentsteeg

Vroeger ook wel Meentweg, Meentsteeg, Eerste Meentsteeg (1933) of Zuidelijke Meentweg geheten. Nog in 1925 werd gesproken over de Meentweg en de hiervan ten noorden gelegen Noordelijke Meentweg. Het is de zuidelijke begrenzing van de Achterbergse Meent. In 1952 kreeg het gedeelte van de Zuidelijke Meentsteeg, gelegen tussen de Dwarsweg in noordelijke richting tot de grens met Ede de bestemming 'openbare weg'.

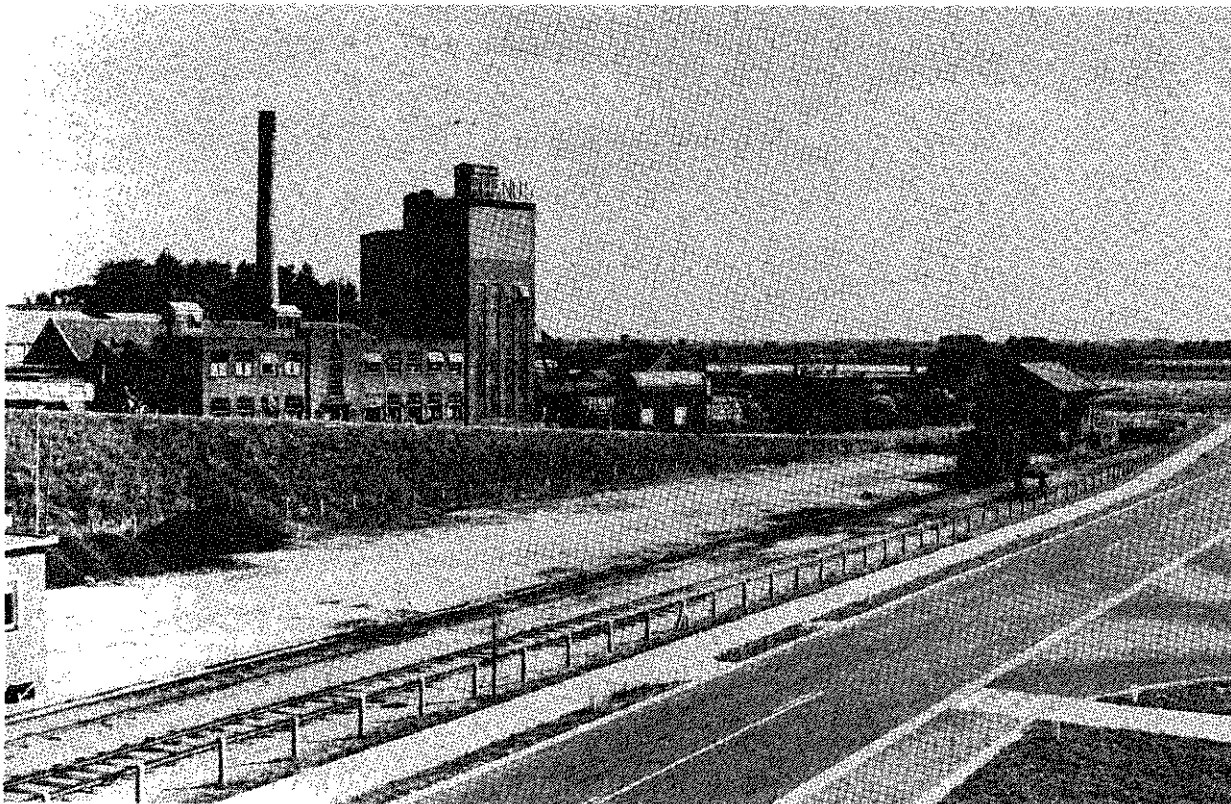
Zuiderlaan (Veeneind)

Weg in het bos op de Sparreboomse berg, in het Prattenburgsche bos, het westelijk verlengde deel van de Galgenweg.

Zuidwal

Hoewel de oude naam Visscherstraat eeuwenlang bestaan heeft, achtte de gemeenteraad een naamsverandering gewenst. Deze naam had in de gemeente een ongunstige klank, aldus het raadsvoorstel. Voorheen woonden er vele min of meer asociale gezinnen. De huisjes aan de straat waren vervallen en zagen er slordig uit. In de oorlogsjaren werd een aantal van de meest bouwvallige huisjes verwoest. Dit was de directe aanleiding om ook deze straat te betrekken in het wederopbouwplan. Een deel van de aan de zuidzijde staande zou geleidelijk geheel verdwijnen. Aan de noordzijde was reeds een aantal 'nette' woningen gebouwd en men zou hiermee doorgaan. Op den duur zou dit een 'zeer nette wijk' moeten worden, aantrekkelijk om te wonen, daar het een ruim en fris uitzicht geeft op de uiterwaarden en de rivier. Men was van mening dat met het nieuwe karakter van deze straat de naam in overeenstemming moest zijn. De bewoners waren ook deze mening toegedaan en hadden in voorjaar 1949 een verzoek (23 ondertekenaars) aan B en W ingediend de naam van de straat te veranderen. Zij voerden als reden aan de slechte roep welke van de naam Visscherstraat uitging. De keuze viel op 'Zuidwal', welke naam door de raad werd goedgekeurd op 24-5-1949.

De Visscherstraat is een van de oudste straten van Rhenen. Reeds in 1409 wordt de straat vermeld. Er hebben hier vroeger veel vissers gewoond, vermoedelijk voornamelijk zalmvissers.

111 Aan de Zwarteweg stond vroeger de Chemische Fabriek 'Rhenus'. Links is nog een deel van het bord van de timmerfabriek 'De Stoomhamer' zichtbaar

Zwarteweg

Het is een toegangsweg naar een station als bedoeld in art. 70 van de Spoorwegwet en heeft daardoor een aparte juridische status. De weg loopt vanaf de Grebbeweg tot aan de Vogelenzang. Waar de naam, die reeds in 1909 in gebruik was, vandaan komt is niet bekend.

Zwijnsbergen (Elst)

De herkomst van de naam is mij onbekend. De naam komt reeds voor in 1929. In 1930 werd de weg verhard, toen het voor 1 gulden werd overgenomen van de nieuwe eigenaar van de Plantage Willem III.

Zijdvang (Achterberg)

In 1953 werd een nieuwe verordening tot vaststelling van de namen van straten etc. door de Rhenense gemeenteraad vastgesteld. In 1952 kreeg het gedeelte, lopende van de Weidijk in noordelijke richting tot aan de Haarwal, en in westelijke richting doorlopend tot aan de Maatsteeg de bestemming 'openbare weg'. Besloten werd de nieuwe naam Zijdvang hiervoor in te voeren. De officiële aanduiding is: lopende vanaf de Nude naar de Maatsteeg. Inmiddels heeft ook het deel vanaf de Weidijk tot aan de Nude de naam Zijdvang gekregen.

Vroeger heette de Zijtvang Sijtwangh, zoals op een kaart van Nicolaas van Geelkercken uit 1655 wordt vermeld. Een wang is een oud Nederlands woord voor een kade die langs een wetering of sloot of zo loopt. Sijt, syde, side, in combinaties als sijtwinde, sydewint etc. betekent een binnendijk of kade. De Zijtvang bij Rhenen duidt dus een binnendijkse kade aan.

De Zijdvang heette vroeger ook wel Zuidwal, verbasterd tot Zijdvang. Bovenaan (tegenover de Grift) heette het stuk geruime tijd lang de Walweide.

De weg bestaat tegenwoordig uit twee gedeelten: het eerste gedeelte loopt vanaf de Maatsteeg/Levendaalselaan in ongeveer oostelijke richting tot de grens met de gemeente Wageningen (de Haarwal), het tweede gedeelte loopt vanaf deze grens in zuidzuidoostelijke richting tot de Nude. Er is in de negentiger jaren een verbod voor doorgaand autoverkeer voor dit gedeelte afgekondigd om het verkeer door het 'groene' Binnenveld te beperken.

***** EINDE *****

OUD RHENEN

*Grepen uit Rhenen's
verleden*

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

Speciale uitgave van de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

**Jubileumnummer
1907-1997**

Herdruk maart 1998

Zestiende jaargang

October 1997

No. 3

Deze Jubileumuitgave is mede mogelijk gemaakt door giften van:

- Anjerfonds Utrecht
- Provincie Utrecht
- Gemeente Rhenen
- Rabobank Wageningen/Rhenen
- Vogelenzang fabriek van Bouwmaterialen
- DELM Koninklijke Luchtmacht
- Comité Open Monumentendag Rhenen

en vele andere bijdragen.

Het kleurenkatern midden in deze uitgave werd aangeboden door de huisdrukker van Oud Rhenen: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen

Redactiecommissie van deze uitgave:

Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039

W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: naar een schilderij door J.M. Schäffer

Grepen uit Rhenen's Verleden

met bijdragen van:

H.E. Dekhuijzen

H. Dekker

Dr. H.P. Deys

A.J. van Drunen

E. van Hagen

Dr. A.J. de Jong

W.H. Strous

INHOUD

Voorwoord burgemeester van Rhenen

Voorwoord voorzitter Hist. Verg. Oudheidkamer Rhenen

1. Prehistorie
2. Grafheuvels
3. De Walburcht
4. Archeologische vondsten
5. Cuncralegende
6. De Utrechtse Bisschoppen
7. Het Agnietenklooster
8. De Ridderlijke Duitse Orde te Rhenen
9. Stadsrechten, stadsmuren en stadsbestuur
10. Cunerakerk en -toren
11. Het interieur van de Cunerakerk
12. Religie, ouderenzorg en gezondheidszorg
13. Rhenen en zijn veerhuizen
14. De windmolens
15. Kastelen en landhuizen
16. Frederik V van de Palts
17. Het Oude Raadhuis
18. De Bataafs-Franse tijd in Rhenen
19. Het postkantoor en de posterijen
20. Het openbaar vervoer
21. Sigarenfabrieken
22. De strijd op de Grebbeberg in de Meidagen van 1940
23. Nawoord
24. Literatuur betreffende Rhenen

DE HISTORISCHE VERENIGING RHENEN

90 JAAR JONG!

De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken is 90 jaar jong. Van jong moeten we spreken, aangezien deze vereniging actief is binnen de stad Rhenen, een stad waarvan de geschiedenis geen decennia, maar millennia teruggaat.

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om het bestuur en de leden van de vereniging van harte te feliciteren met het behalen van dit jubileum.

Rhenen geldt binnen Nederland als één van de centra waar reeds vanaf vele duizenden jaren geleden, tot diep in de Middeleeuwen, een sterke bestuursvorm heerste, van waaruit ook sterke culturele uitingen opbloeden. De Rhenense grafvelden, steen-, ijzer- en bronstijdvondsten, maar ook de latere rijke Middeleeuwse architectuur-uitingen, getuigen hier nog van.

Zo wordt de rijkdom en veelzijdigheid van de Rhenense geschiedenis door de volgende begrippen aangegeven: archieven, genealogie, heraldiek, legenden, monumenten, muntschat, onderaardse gangen, pelgrimstekens, stadspoorten, tekeningen en schilderijen, oorlog en wederopbouw. Met deze eeuwenoude begrippen en voorwerpen houdt de 90-jarige Historische Vereniging zich actief bezig. Gelukkig, want juist door bestudering en optekening van deze items komt de betekenis van de Rhenense geschiedenis steeds meer onder de aandacht.

Het uiteindelijke doel van de Historische Vereniging is verbreding van de kennis over en verdieping van de geschiedenis van Rhenen. De vereniging werkt hier bijzonder actief aan door het opzetten van activiteiten zoals het uitbrengen van een levendig periodiek met historische, op Rhenense leest geschoeide, artikelen, voor- en najaarslezingen, oog hebben voor monumenten, het organiseren van excursies, het oprichten van werkgroepen en het houden van tentoonstellingen. Al deze ingrediënten, die voor iedereen toegankelijk zijn, garanderen de legitimiteit en kwaliteit van de vereniging.

Laat dit jubileum een mooie gelegenheid zijn om nog meer bekendheid aan de vereniging te geven.

Ik hoop dat ten tijde van het eeuwfeest van de Historische Vereniging de stad Rhenen een nog beter gedocumenteerd gezicht binnen de Nederlandse geschiedenis zal hebben. Met de inzet en creativiteit van deze Historische Vereniging zal hieraan zeker een grote bijdrage worden geleverd.

Rhenen, 12 september 1997.

De burgemeester van Rhenen,

H.S. Top.

NEGENTIG JAAR HISTORISCHE VERENIGING RHENEN

Ter gelegenheid van het negentigjarig bestaan van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken verschijnt er deze keer een extra dik nummer van ons tijdschrift, gestoken in een extra feestelijk jasje.

Natuurlijk bestaat de inhoud weer geheel uit historische onderwerpen die betrekking hebben op onze stad en haar omgeving. Wij hebben ervoor gekozen, aan de hand van enkele thematische onderwerpen, een overzicht te geven over de gehele bekende geschiedkundige periode. Helaas kan in zo'n beperkt kader als een klein boekwerkje niet een volledige samenvatting van al het gebeuren worden gegeven, maar het gebodene zal toch voldoende informatie bevatten om de lezer een verantwoorde kijk te geven op 2000 eeuwen Rhenense geschiedenis.

Wij mogen ons gelukkig prijzen, dat wij in onze gelederen enkele onderzoekers mogen aantreffen, die regelmatig de resultaten van nieuw onderzoek naar Rhenens verleden in ons wetenschappelijk tijdschrift Oud-Rhenen bekend maken. Er is in het oud-archief van de stad, maar ook buiten op straat en in de bodem zo uitzonderlijk veel geschiedkundig materiaal voorhanden, dat er vele mensenlevens nodig zijn om alles wat op ons af komt te bewerken en te beschrijven. Aan de ene kant mogen wij ons daar gelukkig mee prijzen, aan de andere kant is het spijtig niet alles te kunnen verwerken wat er op het nageslacht ligt te wachten. Laten wij hopen dat er na ons een nieuwe generatie de ingezette weg mag inslaan.

Met de auteurs werd afgesproken om voor deze publicatie niet tot geheel nieuw onderzoek over te gaan. Daarvoor was de tijd te beperkt, en is er reeds genoeg informatie voorhanden. Vandaar dat in de meeste gevallen teruggegrepen werd naar reeds eerder gepubliceerde onderwerpen, hetzij in de 16 jaargangen van Oud-Rhenen, hetzij in een van de andere Rhenense publicaties, een enkele keer uit elders verschenen boekwerken. De teksten werden hier en daar flink ingekort, soms werd de tekst gewijzigd, soms werd een nieuw gegeven vermeld, maar het totaal moet gezien worden als een samenvatting van ruim zestien jaar Rhenens onderzoek.

Ik wens U veel leesplezier toe.

Dr. H.P. Deys
Voorzitter

1. PREHISTORIE

De dageraad

Zelfs op dit uur van de nieuwe dag was het al warm. De eerste stralen van de vroege morgenzon verlichtten het weidse landschap.

De man leunde zwaar op een omgevallen boom. Hij was naakt. Ingespannen keek hij naar het edelhert dat in de verte graasde. Achter het dier blonk het water van een brede, traag stromende rivier. Kruh wist dat het edelhert te ver weg was om het met succes te kunnen besluipen. Bovendien waren de mannen van de horde nergens te bekennen. Met spijt kwam hij overeind en liep pijnlijk met zijn been trekkend terug naar het jagerskampje dat de horde enkele dagen geleden had ingericht. Het was een goede plek. Niet te ver van de twee grote rivieren die in verschillende richting stroomden, maar uit het zicht van het wild dat iedere dag tegen de avond naar het water trok om te drinken.

Acha, zijn metgezellin, was net als de andere vrouwen bezig met de bessen en noten die zij verzameld had te sorteren door de vruchten op verschillende hoopjes te leggen. Een oude man zat een groot stuk vuursteen tot een handzame vuistbijl te kloppen. Hij sloeg grote splinters van de kern door hem op een andere steen te beuken. Een jongetje controleerde de afslagen op hun scherpte en legde de bruikbaarste delen apart. Toen het grove werk gebeurd was nam de oude een stuk hertengewei ter hand en drukte er zorgvuldig mee op de randen van zijn werkstuk. Kleine stukjes steen knapten af. Bedachtzaam ging de vuursteenbewerker met zijn duim langs het snijvlak en knikte tevreden. Nog voor de zon op zijn hoogst was zou de nieuwe vuistbijl klaar zijn.

"De anderen?" vroeg Kruh.

De oude wees wat onbestemd in de verte, waar een bosrand zich aftekende.

"Olifanten" was zijn antwoord.

Kruh hoopte dat de groep met voldoende buit zou terugkeren om de honger van hem en de andere clanleden te stillen. Misschien zouden zij kans zien om een olifantenjong uit de bescherming van het moederdier en de rest van de kudde te drijven en te overmeesteren. Aan een volwassen bosolifant zouden zij zich beslist niet wagen.

Hij was ontevreden over zichzelf. Zijn verwonding, die hij tijdens de mislukte jacht op nijlpaarden had opgelopen, was nog te ongemakkelijk om de andere jagers te vergezellen. Hij keek naar zijn hand. Zoveel vingers aan die hand, zoveel zonsopgangen zou hij zeker nog moeten wachten voor hij weer mee kon doen. Hij pakte het grote stuk vuursteen dat hij enkele dagen tevoren had opgeraapt en zette zich op zijn beurt aan het vervaardigen van een nieuw wapen.

De eerste bewoners

Inleiding

We gaan een onvoorstelbaar lange periode terug in de geschiedenis, namelijk ruim 200.000 jaar.

In die dagen moeten onze verste voorouders hier dicht in de omgeving rondgelopen hebben. Een spannende en prikkelende gedachte, dat juist binnen de gemeentegrenzen van Rhenen vrijwel de oudste bewijzen van menselijke aanwezigheid in ons land gevonden zijn.

Sedert kort weten we dat in de Belvédère-groeve bij Maastricht nog iets oudere menselijke werktuigen aangetroffen werden, maar laten wij ons vooral richten op de vondsten in de zandafgravingen van Kwintelooyen en de Grebbeberg.

Het klimaat

De periode waarin de eerste bewoners van onze streek leefden maakte deel uit van een tijdvak dat we het pleistoceen noemen. In dit tijdvak wisselden ijstijden en warmere perioden elkaar af. Het Holsteinien was zo'n warme periode. Het klimaat dat toen heerste zouden we nu subtropisch noemen.

Het landschap

De Utrechtse Heuvelrug en het Veluwemassief bestonden nog niet. De oer-Rijn en de oer-Maas stroomden met hun vele zijarmen door de huidige provincies Gelderland en Utrecht naar zee. De Maas koos zich toen een weg door wat nu de Gelderse Vallei heet.

Dieren- en plantenleven

Door het warme klimaat zullen zich in deze omgeving ook oerwouden bevonden hebben. Fossielen wijzen op de toenmalige aanwezigheid van de bosolifant, een soort met vrijwel rechte slagtanen. In en bij de rivieren leefden nijlpaarden, terwijl in de grote vlakten steppeneushoorns, reuzenelanden, edelherten en ook paarden voorkwamen.

Fossiele resten van noten, pitten van bessen en andere vruchten vertellen ons iets over de voor de mens nuttige struiken en bomen.

De mens

Onze verste voorouders hielden zich in leven met jagen, vissen en verzamelen. De enige wapens en gereedschappen waarover zij konden beschikken waren van steen. In de archeologie spreken we van de Oude Steentijd of Paleolithicum. Juist deze primitieve gebruiksvoorwerpen zijn vanwege het harde materiaal bewaard gebleven. Van de mens zelf is, althans in ons land, nooit iets teruggevonden. Toch kunnen we het een en ander zeggen over zijn voorkomen, daar in de ons

omringende buurlanden wel skeletdelen opgegraven zijn. De afdruk van een voet vertelt ons iets over de vermoedelijke lichaamslengte.

De verschillende aanwijzingen combinerende, gaan we ervan uit dat de eerste bewoners van onze omgeving rechtop gingen en iets kleiner waren dan de gemiddelde volwassene van nu. Uit het toen heersende klimaat zouden we kunnen opmaken dat de mens weinig behoefte aan kleding had.

Zijn primitieve wapens zullen hem ervan weerhouden hebben om de grote viervoeters van die tijd aan te vallen. Misschien beperkte hij zich tot de heel jonge dieren, maar het is ook mogelijk dat hij al valkuilen maakte om zelfs de volwassen exemplaren te bemachtigen.

Grote veranderingen

Langzaam maar zeker veranderde het klimaat. Het werd kouder. Mens, dier en plantengroei trokken zich terug naar het zuiden. De poolkap in het verre noorden breidde zich uit en door het smeltwater aan de zuidrand werden de voormalige menselijke verblijfplaatsen overdekt met zo'n kleine 10 meter zand en grind.

Omstreeks 160.000 jaar geleden drongen de uitlopers van deze ijsbedekking via de rivierdalen door tot in onze omgeving. De 100 tot 250 meter dikke ijslobben in het dal van de toenmalige Maas (de Gelderse Vallei dus!) en de huidige IJssel stuwden de bevroren grond van de dalbodems in reusachtige schotsen op tot lange

De zandafgraving Kwintelooyen (1961) tussen Rhenen en Veenendaal

heuvelruggen, stuwwallen genaamd. Zo moeten Utrechtse Heuvelrug en Veluwe ontstaan zijn.

Tijdens deze plooiing werd ook het loopvlak van de eerste Rhenenaren schuin opgestuwd. In latere perioden werd het bovendien diep bedolven onder enorme massa's materiaal.

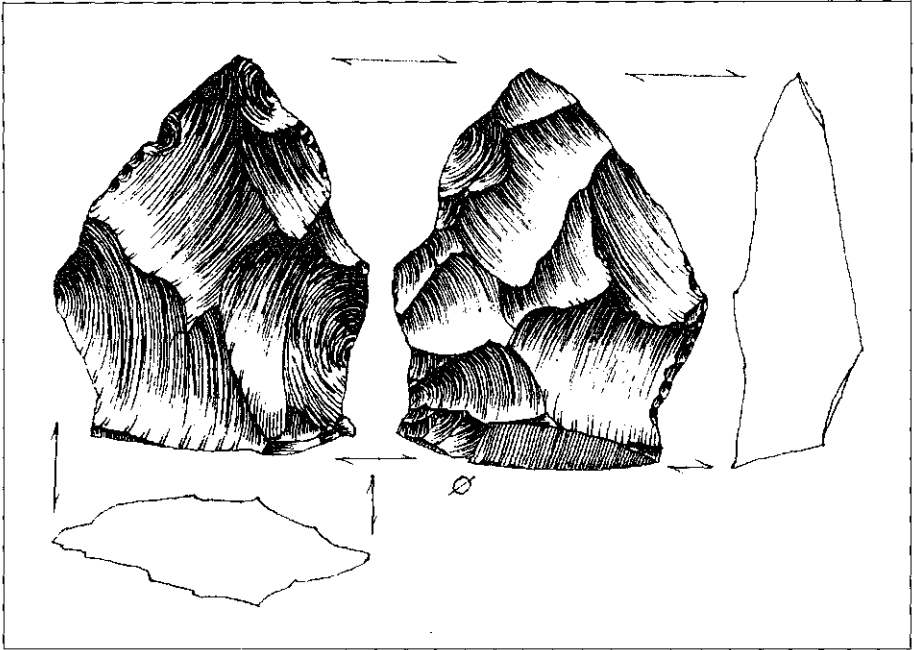
Rhenense vondsten

Door de steeds toenemende behoefte aan bouw- en vulzand werd tot enkele jaren geleden in Kwintelooyen, op de grens van Rhenen en Veenendaal, een deel van de stuwwal afgegraven. In de verticale profielen waren de oude gestuwde grind-, zand- en leempakketten duidelijk te onderscheiden.

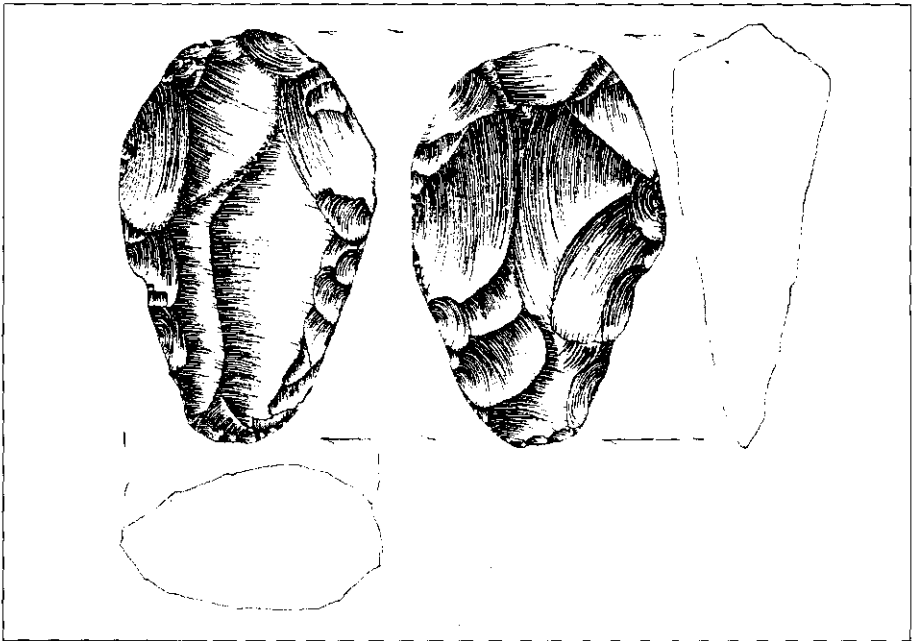
Amateur-archeologen, maar later ook professionele oudheid- en bodemkundigen zochten en vonden in de zeventiger jaren van deze eeuw hier voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis bewijzen van menselijke aanwezigheid van zo'n 200.000 jaar terug. Hetzelfde gebeurde trouwens in de zandafgravingen op de Grebbeberg, mogelijk nog enkele jaren eerder.

Wijnen de heer Adriaan P. de Kleuver, een plaatselijk zeer bekende amateur-archeoloog, -geoloog en -historicus vermoedde daar al gebruiksvoorwerpen van onze allereerste voorouders gevonden te hebben. Latere onderzoeken van meer terzake-kundigen hebben hem in het gelijk gesteld. Ook mevrouw Ch. Delfin - van Mourik Broekman heeft in de meest letterlijke zin van het woord haar steentje bijgedragen aan de kennis van onze oudste geschiedenis.

In het Rhenense museum "Het Rondeel" zijn enkele vondsten uit het besproken tijdvak te zien.

.... Twee tekeningen van vuurstenen werktuigen

2. GRAFHEUVELS

De begrafenis

Diep in gedachten staarde de jonge man in de verte. Hij zat op een grote steen vlakbij het pad dat langs de bosrand achter hem liep. Het bos klom tegen de flanken van een lange heuvelrug omhoog.

Even verderop langs het pad was een rij kleine regelmatig gevormde heuvels te zien. Ver beneden de jongen strekte zich een enorme vlakte uit. Een brede rivier stroomde traag voor hem langs. In enkele zijarmen stond het water roerloos temidden van een wildernis van riet en wilgen. Urdu zag weinig van dit alles. Hij was ten prooi aan gevoelens van diepe droefheid, maar ook van grote trots. Droefheid, omdat de man die hem lang geleden bij het doorsnijden van de navelstreng Urdu genoemd had, de avond tevoren aan een geheimzinnige ziekte overleden was. Trots, daar hij als oudste zoon een belangrijke rol bij de begrafenisplechtigheid ging spelen.

Zolang Urdu zijn vader gekend had, dwong deze ontzag af bij alle dorpsbewoners. Vandaag zou de overledene vanwege zijn belangrijke positie in de kleine boerengemeenschap met veel eerbetoon begraven worden.

Het vee dat Urdu's jongere broertjes altijd op de opengekapte plekken in het bos hoedden, loeide onrustig en hongerig in de kraal van palen en doornstruiken.

De beide jongens hadden nu andere dingen te doen.

Vanuit het gehucht tussen de rechthoekige akkertjes bij de bosrand naderde een stoet. Voorop liep de sjamaan, die de contacten tussen zijn dorpsgenoten en de levenbrengende zon onderhield. Om de boze geesten van het woud om de tuin te leiden, maakten de dorpelingen een lawaai van jewelste dat nog het meeste leek op het kabaal tijdens de oogstfeesten. Ze deden de geluiden van hun eigen vee na en sloegen met takken tegen de boomstammen of op de langs de weg liggende keien. De dorpsoudsten hadden een ondiepe, rechthoekige kuil gegraven en de wanden ervan bekleed met ruwe planken. Hoekpalen hielden het hout op zijn plaats. Nadat ieder zich rond het graf had geschaard werd in stilte gewacht op een teken van de sjamaan. Op het moment dat de zon zijn grootste hoogte bereikte, hief de priester zijn armen in de richting van de levenbrengende. De stilte werd verscheurd door een gillend snerpen. De vrouwen bliezen ten afscheid op schelpen van riviermossels.

De dorpsoudsten legden de dode met opgetrokken knieën op zijn linkerkant in de grafkist. Het hoofd wees in de richting van de zonsopgang, het gezicht was gewend naar de riviervlakte waarboven de lucht trilde van de hitte.

Urdu kwam naderbij met zijn armen vol grafgiften. Een van boven tot onder versierde beker, gevuld met voedsel voor de lange reis naar de levenbrengende, zette hij eerbiedig achter het hoofd van zijn vader. De stenen strijdbijl waar de overledene altijd zo trots op was, kwam bij diens rechterhand. Duidelijk was de merkwaardige naad te zien waardoor het leek of dit ereteken ooit uit twee identieke

helften had bestaan. Vervolgens legde Urdu de boog met zeven pijlen zodanig neer, dat zijn vader ze makkelijk kon grijpen, als hij op zijn zwerftocht door het hierna-maals een prooidier zou tegenkomen.

De drie benen vishaken konden hem helpen een vis te verschalken. De vuurslag en het stukje ijzersteen zouden de dode goed van pas komen bij het maken van vuur. Het geheimzinnige geelkleurige voorwerp dat flonkerde en schitterde in de middag-zon was het laatste wat de jongen zijn vader meegaf. Eens was het ten geschenke gegeven door de leider van een vreemde stam uit de streek van de opgaande zon. Toen hij alleen nog de polsbeschermers in zijn handen had moest Urdu aan vaders laatste woorden denken. De zieke had hem met haperende stem opgedragen het stenen voorwerp voor zichzelf te behouden.

Toen Urdu alle grafgraven rond het lijk had geschaard keek hij op naar de sjamaan. De oude man begreep dat de jongen klaar was en wendde zich weer met een weids gebaar tot de levenbrengende.

Vervolgens klapte hij in zijn handen waarop alle aanwezigen in beweging kwamen. De vrouwen bedekten de dode met zand. De mannen vormden met de pluggen die zij tevoren in het bos uitgestoken hadden een ronde heuvel. De sjamaan trok met zijn staf een cirkel rond de tumulus. De vrouwen groeven met de handen een ondiepe greppel langs de magische kring. De mannen sloegen palen in de door de vrouwen gegraven greppel. De palenkrans en de kringgreppel zouden voor altijd de wereld der levenden van het dodenrijk scheiden. Toen de grafheuvel klaar was wees de sjamaan zijn volk met bewogenheid, maar ook met ingehouden trots in zijn stem op de grote indruk die de grafheuvelrij langs de weg op andere nederzettingen in de buurt en op de vanuit verre streken gekomen kooplieden zou maken.

Teruglopend naar de boerderij waar Urdu van nu af aan de leider zou zijn, bond hij met een pees de polsbeschermers vast om zijn linker onderarm. Nog wat onwennig bekeek hij deze erfenis van de man die zolang zijn voorbeeld was geweest.

De periode van de grafheuvels

Van de ruim 1000 grafheuvels of tumuli in Nederland sieren er zo'n 10 à 20 het landschap rondom Rhenen. Reden genoeg voor ons, om er hier enige aandacht aan te besteden.

Verscheidene van deze monumenten worden vergezeld door een "keurmerk" van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem-onderzoek, maar het komt ook voor dat zij overgroeid zijn door een weelde aan braamstruiken, allerlei andere opslag en zelfs grote bomen, waardoor ze als laatste rustplaats van een voorouder nauwelijks of niet meer opvallen.

De oudste grafheuvels stammen uit de Nieuwe Steentijd ofwel het Neolithicum en dan in het bijzonder uit het laatste deel ervan, wat inhoudt dat ze grofweg zo'n 2000 jaar voor Christus opgeworpen werden en dus ruim 4000 jaar oud zijn. Naar de potten of urnen die men in de grafheuvels vindt en die gekenmerkt worden door een voering sprak men tot voor kort wel van Standvoetbekercultuur. Vanwege de gewoonte om voor de doden aparte graven aan te leggen heeft men het tegenwoordig liever over Enkelgrafcultuur.

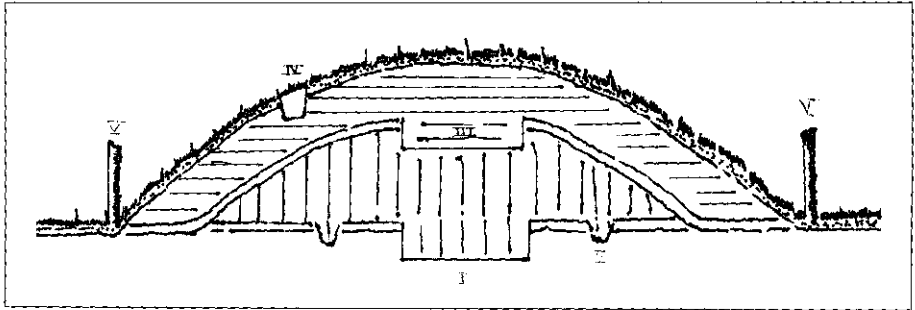
Men begon met het graven van een ondiepe kuil waarin de dode in foetushouding werd neergelegd. Heel vaak kwam de overledene op zijn linkerzij te liggen in de richting oost-west, het hoofd naar de opkomende zon. Het gezicht was dus naar het zuiden gewend. Hoewel we verder niets van de begrafenisriten uit die tijd weten, moeten we aannemen dat achter dit alles toch wel een religieuze betekenis school. Vervolgens werd over de dode een grafheuvel opgeworpen, soms omgeven door een cirkelvormige greppel of een palenkrans. Ook hier staan we weer voor een raadsel. Misschien mogen we aannemen dat zo het dodentrijk en de wereld der levenden van elkaar gescheiden werden.

Heel vaak werd een tumulus hergebruikt. In zo'n geval werd een kuil in de top van de grafheuvel gegraven, de overledene werd ter aarde besteld en een nieuwe hogere grafheuvel werd over de oudere aangebracht. Niet zelden kreeg de dode grafgiften mee, o.a. in de vorm van een pot (met voedsel?). In mannengraven vindt men ook wel strijdbijlen.

Langzaam maar zeker maakten de standvoetbikers plaats voor klokbeikers. De klokbeikers zijn rijker versierd, maar missen een standring. De begrafenisgebruiken veranderden ook in zoverre, dat de dode meer grafgiften meekreeg. In de op het Neolithicum volgende Bronstijd ging men steeds meer over op crematie. De as- en botresten verzamelde men in een urn of doek, die vervolgens in een vrij ondiep gat in de zijkant van de grafheuvel terecht kwamen. Ook in de op de Bronstijd volgende IJzertijd bleven de in een geur van heiligheid staande grafheuvels nog lang in gebruik. Zelfs de in zwang komende urnenvelden werden vaak in de buurt van de oude tumuli aangelegd.

Graaft men een grafheuvel af, dan kan het zijn dat men dus eerst een aantal urnen met crematieresten vindt, vervolgens een lijk-silhouet in het centrum en tenslotte vlak onder het toenmalige maaiveld het lijksilhouet van de eerste begrafenis. Silhouetten slechts, omdat het lijk tot en met het botmateriaal verteerd is en er alleen maar een verkleuring in de bodem overblijft.

Tekenen we alle grafheuvels op een kaart in, dan blijken ze vaak in rijen te liggen, mogelijk langs prehistorische wegen.

Doorsnede van een zogenaamde meerperioden-grafheuvel

I Oudste graf (ca. 2000 v.C.)

II Greppel rond oudste graf

III Tweede graf Bronstijd (ca. 1500 v.C.)

IV Nu-bijzetting van crematieresten in urn (ca. 900 v.C.)

V Krans van houten palen rond de heuvel als afscheiding van de omgeving

Grafheuvels in de bossen bij Elst

In onze naaste omgeving is nog geen bijbehorende nederzetting gevonden. Al onze kennis berust dus op wat een grafheuvel oplevert en wat in andere streken uit een nederzetting tevoorschijn gekomen is.

Zo weten we dat de grafheuvelbouwers uit de Steentijd al akkerbouw en veeteelt kenden. Bovendien verstonden zij de kunst van het pottenbakken. Grondsporen wijzen op de aanwezigheid van boerderijen. Men werkte met primitieve ploegen, die de grond wel scheurden maar niet keerden. Voorlopers van onze graansoorten vormden een belangrijke plantaardige voedselbron. De akkerbouw leverde vlas, de schapenteelt bracht wol. De mens van het Neolithicum zal linnen, later wollen kleding gedragen hebben.

Naast stenen gebruiksvoorwerpen en wapens kenden ze ook pijl en boog. De reeds genoemde strijdbijlen waren eerder eretekenen dan wapens of hadden een meer rituele betekenis. Zeer merkwaardig is de aanwezigheid van een soort imitatie-lasnaad rondom. De archeologen vermoeden, dat men hiermee de bronzen wapens naâapte, die in Oost-Europa allang in gebruik waren, maar die voor onze voorouders veel te kostbaar waren.

Nog altijd werpen de simpele grafheuvels uit een ver verleden voldoende vraagtekens op om ze met enige terughoudendheid tegemoet te treden, in plaats van ze als een goed startpunt voor een tocht per mountain-bike of crossmotor te beschouwen.

3. DE WALBURCHT

De lange weg

Mistroostig keek Chlodo naar het wagenwiel dat in de modder was blijven steken. Het zat de voerman niet mee vandaag. Het was al begonnen met die geduchte onweersbui vanmorgen vroeg. Daarna had de hemel zich keer op keer geopend en hem en zijn ossenwagen getrakteerd op onvoorstelbare hoeveelheden water.

De smalle weg was een modderpoel geworden en net nu het een korte tijd droog was, liep zijn transport vast in de bagger. Inktzwarte wolken joegen onstuimig langs de steeds donkerder wordende lucht boven hem en beloofden niet veel goeds voor de komende uren. Hij zou met zijn lading ijzerbaren beslist te laat bij de rivier zijn. En hoewel hij Heer Gerward kende als een rechtvaardig man, wist hij ook dat zijn meester altijd erg stipt was. Geen wonder, want juist door deze karaktereigenschappen had Heer Gerward een hoge positie aan het hof van de keizer verworven. De grote keizer, die rusteloos door zijn reusachtige rijk trok en van tijd tot tijd in Noviomagus verbleef.

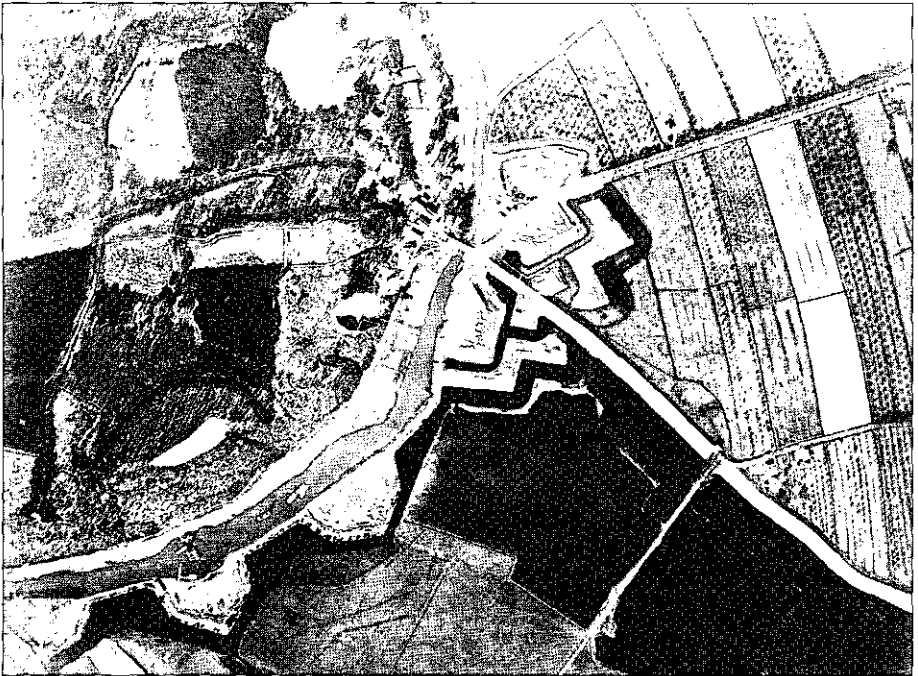
Chlodo kende de versterkingen waar zijn heer de scepter zwaaide alleen van horen zeggen. Zowel op de berg Duno als op de berg Heimo bezat Heer Gerward forten van waaruit hij de omgeving en de belangrijke handelswegen langs en over de rivier Rhenus beheerste.

En dat Heer Gerward erop stond dat de ijzertransporten op tijd de smidses van Dorestat bereikten was buiten kijf. Chlodo wist ook van de uitgestrekte wouden waar tientallen horigen houtskool voor de smeltovens maakten en nog eens tientallen mannen eerst langgerekte kuilen groeven en vervolgens de wonderlijke klapperstenen raapten, waaruit door het ovenvolk ijzer gesmolten werd. Haast de hele wereld zoals Chlodo die kende behoorde aan zijn heer.

Eergisteren had de voerman de smeltovens van Felua met een volgeladen wagen verlaten, maar de Via Dido had hem ditmaal parten gespeeld. De eeuwenoude handelsweg van het centrum van Felua naar de rivier was meestal behoorlijk begaanbaar, maar de felle regens zo kort na zonnewende waren teveel van het goede geweest. Dichtbij het oude grafveld aan de linkerkant van de weg was het mis gegaan. Misschien hadden de geesten van de voorouders ermee te maken. Chlodo onderdrukte zijn angst. Hij had deze route al zó vaak afgelegd, dat hij wist dat hij op nog geen uur gaans van de brede stroom verwijderd was. Hij spande de ossen uit, bond ze aan een boom vast, liet de kar voor wat hij was en begaf zich op weg. Misschien dat hij bij de doorwaadbare plaats in de rivier Rhenus hulp kon krijgen van de mannen die de overtocht bij de voorde verzorgden, of van het scheepsvolk dat het ruwe ijzer naar Dorestat transporteerde. Gehuld in zijn doornatte wollen mantel strompelde Chlodo voort door de modder.

Een van de drie toegangen tot het aardfort (walburcht) op de Grebbeberg.

Luchtfoto (1940) van de Grebbeberg. Links onder het midden de walburcht.

Het raadsel van Rhenen

Wie een wandeling op de Grebbeberg maakt, treft dichtbij de steile zuidhelling een honderden meters lange aarden wal aan, waarbinnen ook de ruïne van de voormalige boswachterswoning gelegen is. Veel bezoekers zien deze halfronde wal aan voor een deel van de verdedigingswerken van de Grebbelinie, die in de meidagen van 1940 een belangrijke rol in het oorlogsgebeuren speelde. In werkelijkheid staan we hier voor een van de grote raadsels van de Nederlandse archeologie. Vanwege het feit dat er nooit een echte opgraving heeft plaatsgevonden weet niemand uit welke periode deze ringwal stamt. En er wordt, ondanks de nieuwsgierigheid van de archeologen, bepaald ook geen haast achter een onderzoek gezet. De walburcht ligt immers in een natuurterrein van de Stichting Het Utrechts Landschap en is dus geen bedreigd monument. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft al voldoende aan het hoofd om alle door wegenbouw, stadsuitbreidingen en soortgelijke bedreigde plekken in de gaten te houden en prijst zich waarschijnlijk gelukkig dat rond het aardfort geen bodemversturende plannen bestaan.

Pas in de eerste helft van de vorige eeuw werd deze dubbele ringwal op de Heimenberg, zoals het zuidelijkste punt van de Utrechtse Heuvelrug toen nog heette, na honderden jaren onopgemerkt in een bos gelegen te hebben, herontdekt. De heer C.J.C. Reuvens, eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en bovendien de eerste hoogleraar archeologie ter wereld deed een klein onderzoek, waarbij enkele Romeinse voorwerpen tevoorschijn kwamen. Bovendien gaf hij opdracht de walburcht in kaart te brengen. De voorwerpen zijn zoekgeraakt, de kaart is gelukkig bewaard gebleven.

Reuvens' opvolger vond enkele Romeinse scherven en wat oude, mogelijk ook Romeinse tegelfragmenten. De laatste hield de ringwal voor een Germaanse burcht, die misschien ook wel door de Romeinen gebruikt was.

In het eerste kwart van onze eeuw meende de bekende archeoloog J.H. Holwerda dat het hier een Saksische gravenburcht betrof, die in de 8ste eeuw was opgericht, in de 10e eeuw zijn hoogtepunt beleefde, doch in de daaropvolgende eeuw verlaten werd.

Drs. R.H.J. Klok spreekt in zijn Archeologisch reisboek voor Nederland van een burcht die in de 11e eeuw door de krijgszuchtige Gelderse onverlaten, gravin Adela en haar echtgenoot, graaf Balderik, werd gebouwd.

Een totaal andere mening wordt verkondigd door de archeoloog H.A. Heidinga, die een onderzoek heeft ingesteld naar de ijzerproductie op de Veluwe in de 8ste en 9e eeuw na Christus. Gedurende de vroege Middeleeuwen ontwikkelde zich op de Veluwe een niet onbelangrijke ijzerindustrie. Met behulp van houtskool, bos was er in overvloed, werd ijzer gesmolten uit zogenaamde klapperstenen die in de

bovengrond overvloedig aanwezig waren. De produktie, maar ook de handel was volledig in handen van de Veluwe grootgrondbezitters. Het ijzer werd als halffabrikaat langs handelswegen vanaf de Veluwe naar verschillende streken geëxporteerd.

Heidinga oppert dat deze handelswegen door een drietal versterkingen gecontroleerd werden. De weg naar het Almere liep langs de Hunneschans bij het Uddelermeer, de route naar het zuiden ging mogelijk langs de Duno bij Doorwerth waar ook een aardfort ligt, en ... de Grebbeberg. Deze "vestingdriehoek" garandeerde de "ijzerbaronnen" een ongestoord transport van het kostbare ijzer. De provinciaal archeoloog van Gelderland, mevrouw M. Krauwer, wijst in haar doctoraal-scriptie over de ringwalburchten in Nederland op de mogelijkheid dat het enorme bouwwerk uit de prehistorie stamt. Immers, dit grootste archeologische monument van ons land is eigenlijk veel te omvangrijk voor een middeleeuwse burcht. Bovendien herinnert de ringwal sterk aan de zogenaamde hillforts in Engeland, verdedigingswerken, die evenals het aardfort op de Grebbeberg strategisch op het hoogste punt in de omgeving gelegen waren. Ook in Centraal-Europa en België komen we dit soort bouwwerken tegen.

In dit verband mag niet onvermeld blijven dat enkele jaren terug op de Koerheuvel een reusachtige situla, een bronzen emmer, gevonden is, die mogelijk verband houdt met het graf van een belangrijke aanvoerder uit de IJzertijd. Dergelijke vondsten van voorwerpen uit de 6e eeuw voor Christus zijn vooral gedaan in Duitsland, maar ook in Nederland zijn ze bekend, bijv. Baarlo (L.), Ede en Oss. In veel gevallen is zo'n situla afkomstig uit Noord-Italië of Zuid-Duitsland en gebruikt als bewaarplaats voor crematieresten van een belangrijk persoon. Misschien was de omgeving van Rhenen vanwege de centrale en strategische ligging in het rivierengebied toen al van grote betekenis en werden vanaf de Grebbeberg de handelswegen gecontroleerd. Overigens kan niet uitgesloten worden dat een prehistorisch aardfort ook in dichterbij gelegen perioden hergebruikt is. Kortom, vraagtekens genoeg, maar voorlopig blijft het verleden van het aardfort op de Grebbeberg nog steeds geheel in nevelen gehuld.

4. ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN

De omgeving van Rhenen in het eerste millennium voor Christus

In onze streken kwam rond 1200 voor Christus een einde aan het gebruik om de doden in gemeenschappelijke grafheuvels te begraven. In plaats daarvan werden de doden gecremeerd en al dan niet met bijgaven begraven in een eigen kleine grafheuvel binnen een zogenaamd urnenveld. Waren de plaatsen waar men de vroegere grafheuvels in kleine groepen aanlegde nog onderhevig aan regelmatige verplaatsingen van de kleine boerderijgroepen waarin men woonde, vanaf het moment dat men overging op bijzetting in urnenvelden bleven deze langere tijd op dezelfde plaats in gebruik. In Rhenen zijn uit de vroege fase van de urnenveldenperiode in ieder geval twee urnenvelden bekend, namelijk één op de Koerheuvel en één op de Laarse Berg. Latere graven uit deze periode lagen in het bos tussen de Bremlaan en de Leemkuil, aan de Utrechtsestraatweg ter hoogte van de Donderberg en vermoedelijk ook op de Plantage Willem III. Uit het urnenveld op de Koerheuvel is bovendien de Keltische bronzen emmer (situla) afkomstig, die tot de bijgiften van een zeldzaam rijk graf behoorde. Dit graf werd op het hoogste punt van de omgeving aangetroffen in een door de bouw van de voormalige watertoren vernielde grafheuvel. De kostbare grafinhoud doet vermoeden dat hier een persoon van hoog aanzien werd begraven. De gedachten gaan uit naar een regionale machthebber die op de een of andere manier contacten moet hebben gehad met het toenmalig Zuid-Duitse centrum van de Keltische cultuur, via welk gebied de bronzen emmer naar de Rhenense heuvels is gekomen. In dit verband is het niet vreemd dat vergelijkbare graven in Nederland voornamelijk in en rond het oostelijke rivierengebied zijn aangetroffen, het gebied waar de voornaamste handelsroutes over water en vermoedelijk een aantal afzonderlijke machtsgebieden elkaar raakten. Dat de omgeving van Rhenen in het eerste millennium voor Christus een centrum van regionale betekenis was, is gelet op de veelheid van archeologische vondsten uit met name deze periode zeker niet uitgesloten. Zijn er uit de aan deze periode voorafgaande Midden Bronstijd slechts een aantal kleine bewoningsconcentraties uit Elst (De Paardekop, Het Woud), Remmerden, Rhenen (Donderberg, Candialaan) en Achterberg bekend, in de IJzertijd (700 - 50 v. Chr.) lijken de hele zuidzijde en delen van de noordzijde van de heuvelrug tussen Amerongen en de Grebbeberg tijdelijk of langere tijd als woon- en werkgebied in gebruik te zijn geweest. Met name de hier op luchtfoto's ontdekte patronen van uit kleine akkerpercelen samengestelde uitgebreide akkercomplexen uit deze tijd (de zgn. 'Celtic Fields') getuigen hiervan. Mocht het zo zijn dat ook de walburcht op de Grebbeberg in deze periode is aangelegd, hetgeen volgens de deskundigen tot de mogelijkheden behoort, dan zijn er weinig redenen om nog aan een centrumfunctie van dit gebied in deze periode te twijfelen.

De muntschat van Remmerden

In 1988 werden door J. van der Horst en J. Mom tijdens het bouwrijp maken van een uitbreiding van het industrieterrein Remmerden enkele vroeg-middeleeuwse gouden en zilveren muntjes gevonden. Naar aanleiding van deze vondst werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in samenwerking met het Koninklijk Penningkabinet ter plekke een opgraving verricht.

De volledige muntvondst bestaat uit zo'n 100 gouden en 140 zilveren munten uit de 7e en 8e eeuw na Christus. Onder de gouden munten (tremisses) bevinden zich exemplaren die geslagen werden in Frankische muntateliers in Frankrijk, te Mainz (D) en in de Maassteden Hoi (B) en Maastricht. Van de uit deze laatste stad afkomstige munten is het aandeel van de muntmeester Madelinus het grootst.

De ca. 75 gouden exemplaren uit Dorestat (Wijk bij Duurstede) staan alle op zijn naam. Hiervan worden er slechts 13 als echt aangemerkt, de overige zijn Friese nabootsingen. De gouden tremisses dateren goeddeels uit het derde kwart van de 7e eeuw. De zilveren munten (sceatta's) worden daarentegen op z'n vroegst gedateerd in het eerste kwart van de 8e eeuw. Het merendeel hiervan bestaat uit sceatta's van het vroege "continentaal-runen"-type. Enkele exemplaren van een later type en een zilveren denarius uit Metz (F) completeren het geheel.

De sceatta's werden vermoedelijk binnen het huidige Benelux-gebied vervaardigd. De muntschat van Remmerden vormt een unicum binnen de munthistorie. Er is geen andere muntschat uit dezelfde periode bekend, die zowel zilveren sceatta's als gouden tremisses bevat. Vanaf 670 na Christus werd goud als muntmetaal vervangen door zilver. De vroegste zilveren sceatta's dateert men op 720 na Christus, zodat de Remmerdense schat als enige deze overgangperiode vertegenwoordigt. Opvallend hieraan is dat de munten dus een periode van zo'n halve eeuw bestrijken. Het gaat hier dan mogelijk om een door verschillende generaties samengebrachte bewaarschat van een invloedrijke familie. Perikelen rond de strijd tussen Friezen en Franken in deze regio zijn er destijds misschien de oorzaak van geweest dat het vermogen aan de aarde werd toevertrouwd.

De Frankische veroveringspolitiek omvatte de opname van inheemse leiders in het netwerk van de Frankische elite. Dit ging gepaard met goudschenkingen aan degenen die aan de Frankische koning gebonden dienden te worden. Gouden munten golden in die tijd niet zozeer als betaalmiddel, maar speelden een belangrijke rol als Frankisch relatiegeschenk. Het is zeker niet uitgesloten dat de Remmerdense muntschat verwijst naar dit frankiseringsproces. Zo zou een invloedrijke familie, verbonden met de Frankische adel, de weg hebben kunnen banen voor de Frankische annexatie van deze streek. Ook vroeg-middeleeuwse grafvondsten in en om Rhenen pleiten voor de aanwezigheid van een dergelijke familie. De inhoud van enkele graven wordt namelijk tot dezelfde rijkdomsklasse gerekend als die van de muntschat.

De meeste gouden munten gevonden te Remmerden hadden het randschrift 'Dorestat Fit' (geslagen te Wijk bij Duurstede) aan de ene zijde en 'Madelinus M' (Madelinus Muntmeester) aan de andere zijde, er was echter één afwijkende munt met als afbeelding een manshoofd met aureool. Deze 7de eeuwse munt wordt wel de 'Willibrordmunt' genoemd, suggererend dat de eerste Utrechtse bisschop hier zou zijn afgebeeld. (Foto's en collectie J.Th.M. Mom).

De bronzen emmer (situla) uit de 6de eeuw v.C., gevonden op de Koerheuvel. (Gemeentemuseum 'Het Rondeel', Rhenen).

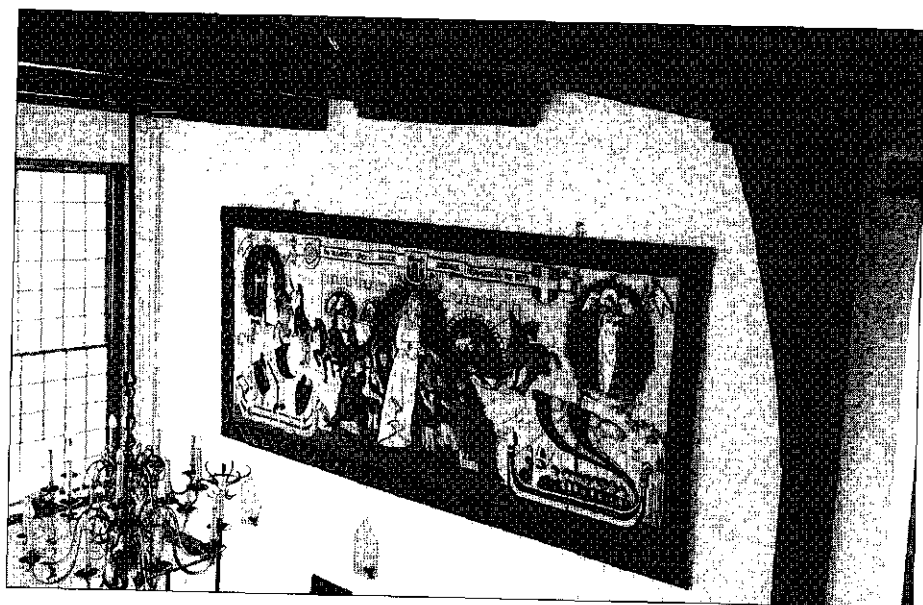
5. CUNERALEGENDE

Cunera

Rhemen en Cunera - onlosmakelijk met elkaar verbonden, al vanaf de middeleeuwen. Wanneer de legende of het volksverhaal over het leven van Cunera is ontstaan is niet meer te achterhalen. Kunera wordt voor het eerst genoemd in de omstreeks 1160 geschreven Vita Meinwerchi; uit de vijftiende eeuw zijn enkele handschriften bekend. In 1515 konden de bedevaartgangers het boekje "Dat leven van Kunera" kopen als ze in Rhemen waren, een toeristische uitgave avant la lettre die behalve het verhaal ook een aantal mirakelen bevatte teneinde de belangstelling op te wekken. Zeker is dat het in de veertiende eeuw pas goed een rol van betekenis ging spelen in het leven van alledag in onze stad omdat men had ontdekt dat de verering van een heilige geld in het laadje bracht. En dat had men nodig om de bouw van de Cuneratoren te kunnen financieren. In het portaal onder de toren staat aan de ene kant van de zoldering het begin, en aan de andere kant de einddatum van de bouw van deze majestueuze toren waarvoor de Domtoren te Utrecht model moet hebben gestaan: men heeft er veertig jaar over gedaan en we kunnen aannemen dat dat was omdat er pas verder gebouwd kon worden als er weer geld voorhanden was. De bouwmeester is niet bekend.

De kerk was in de eeuw daarvoor, zo tussen 1400 en 1475 gebouwd en uitgebreid op de plaats van een houten of stenen voorganger die eerder aan Sint Pieter was gewijd.

Met het geld kwam ook het leven en het vertier. Op 12 juni, de dag waarop Cunera heilig verklaard was, vormde de processie natuurlijk het hoogtepunt. Die processie begon naar alle waarschijnlijkheid 's nachts, in de Sinte Cunera nacht, met een mis op het kerkplein. Daarvandaan liep men via het gehucht Remmerden naar Elst en verder naar Prattenburg, waarvan wel gezegd wordt dat hier het paleis van Radboud heeft gestaan waar Cunera vermoord werd. De menigte, en dan moeten we denken aan wel zes- tot achtduizend mensen die van heinde en ver waren gekomen, trok vervolgens naar Achterberg en via de Grebbe kwam men weer terug in Rhemen. Onderweg werd natuurlijk gepreekt en daarvan getuigt nog een oude veldnaam in Achterberg, de Preekstoel. Al die bedevaartgangers moesten onderdak hebben, en dat in een stadje van zo'n 800 inwoners. Maar het was zomertijd en wellicht sliepen velen in de openlucht in het veld. En ze werden ook bezig gehouden. Er werd een Cunera-spel opgevoerd en er liepen in 1521 bijvoorbeeld fluitspelers, tamboerijnspe- lers, trompetters uit 's Hertogenbosch en de Utrechtse stadstrompetters mee; in 1519 waren er zelfs zwaarddansers bij. Het zal dus bepaald geen sombere optocht zijn geweest. Men had natuurlijk ook alle reden om dankbaar te zijn. De heilige maagd Cunera verrichtte, ook al was ze al ruim tien eeuwen dood, nog steeds wonderen, en de dankbare bedevaartgangers schonken grote en kleine giften. De wonderen hielden vooral verband met kwalen aan de keel en de luchtwegen, met verstikking en verdrinking. De oorzaak daarvan moeten we zoeken in de wijze waar- op Cunera aan haar einde kwam.

Het Cunera-wandkleed dat zich in het oude raadhuis bevindt. Het werd door meer dan driehonderd vrouwen en schoolmeisjes uit Rhenen vervaardigd, op initiatief van mevrouw M. Koning-v.d. Veen en naar ontwerp van Alet Pilon. Het siert de westelijke muur van de hal en beeldt de geschiedenis van Cunera uit op de manier zoals men dat in de middeleeuwen deed, namelijk als een soort beeldverhaal. (Foto J. Combrink).

Het kleinzegeel van Rhenen met de afbeelding van de heilige Cunera met wurgdoek, vergezeld van twee wapenschilden: het ene met drie koeken, symboliserend de gulle Cunera die voedsel gaf aan de armen van Rhenen en het andere met de sleutel van St. Peter als symbool (van de kerk) van Rhenen. (Oud-archief gemeente Rhenen).

Ook paarden speelden een rol in het verhaal. Een van de mirakelverhalen betreft een bezoek aan Rhenen van de Gelderse hertogin Alianora (1318-1355), tweede echtgenote van hertog Reinald II (1295-1343). Zij was een dochter van koning Edward II van Engeland en zuster van Edward III en zij beweerde van dezelfde afkomst te zijn als Cunera. Daarom verzocht zij de Rhenense raad om een stukje stof van de worgdoek als aandenken, hetgeen de koningsdochter, en veronderstelde verwante van de heilige, werd toegestaan. Maar toen de hertogin met haar relikwie weer op huis aan ging bleven de paarden voor haar koets stilstaan zodra zij buiten de poort waren. Toen de dieren, ondanks alle pogingen om hen in beweging te krijgen, halsstarrig bleven weigeren nog een stap te verzetten raakte de hertogin overtuigd dat dit Cunera's werk was. Ze keerde terug, bracht de relikwie naar de kerk, en toen hadden de paarden geen bezwaar meer om naar huis te gaan.

Cunera was een koningsdochter uit Engeland volgens de een, van de Orkney-eilanden volgens de ander. Maar hoe dan ook, toen de heilige Ursula, ook al een Engelse koningsdochter, in 377 na Chr. maagden opriep voor een bedevaart naar Rome, meldden zich 11.000 meisjes. Op hun terugreis waren zij te Keulen toen die stad door de Hunnen belegerd en veroverd werd. Alle meisjes stierven de marteldood op Cunera na die door koning Rabbodus (of Radboud) werd gered en meegenomen naar zijn woonplaats Rhenen. Daar maakte zij indruk op de inwoners door haar liefdadigheid. Zo deelde zij brood uit aan de armen, brood dat was overgeschoten van de maaltijd van de koning met zijn hofhouding. De koningin die haar positie bedreigd zag, klaagde Cunera bij de koning aan voor diefstal maar toen de koningsdochter ter verantwoording werd geroepen en haar schort opende, bleek het brood veranderd te zijn in hout, voor de keukenhaard. Uit spijt voor zijn achterdocht gaf de koning Cunera de sleutels van de voorraadkamer, een recht dat alleen de vrouw des huizes toekwam. Uit woede over deze haar aangedane vernedering zon de koningin op wraak en de gelegenheid kwam toen de koning op jacht ging. Met hulp van haar kamerdienaar lokte zij Cunera in de paardenstal en daar wurgde zij haar rivale met diens eigen halsdoek. Zij begingen de fout door het lijk in de stal te begraven. Toen de jachtpartij voorbij was en de paarden naar de stal gebracht werden, weigerden de dieren hun verblijf binnen te gaan. Op de plek waar Cunera begraven was dansten vlammetjes op de omgewoelde aarde. Even later werd het lichaam van Cunera, die al vermist werd, gevonden. Voor de koning was het duidelijk wie de misdaad had gepleegd; de koningin werd gezeseld tot zij het verstand verloor en zich van de berg stortte, de dienstmaagd werd gedood. Cunera werd begraven op de plek die nu nog het Cuneraheuveltje heet. Tot Willibrord, prediker en bisschop van Utrecht van 695-739, ook al een Engelsman, zo'n ruim 300 jaar later Rhenen per schip passeerde en, op verzoek van de Rhenenaren vanwege allerlei wonderen die bij haar graf plaatsvonden, Cunera liet opgraven en herbegraven in de Cunerakerk en ijverde voor haar heiligverklaring. Gedeelten van haar beenderen en haar halsdoek waarmee zij was gewurgd, werden daarna in de kerk als relikwieën bewaard en vereerd.

Hoewel er al een vermelding is uit 1404 van een naar "St Kuynnere te Rhenen" opgelegde bedevaart werd Cunera waarschijnlijk ontdekt als geldbron toen men in de vijftiende eeuw zocht naar financiën om de toren te kunnen bouwen. Lodewijk van Leefdael (ca 1430-ca 1506), van 1469 tot zeker 1485 muntmeester van de bisschop van Utrecht, reisde in 1475 naar Rome en keerde terug met een aflaatbrief, gezegeld door maar liefst achttien kardinalen. Er was overigens al eerder een aflaatbrief gegeven, door kardinaal Cusa in 1451, maar waarschijnlijk dacht men in dat jaar nog niet aan de bouw van een toren; de kerk was toen nog niet af. Een aflaat was het geheel of gedeeltelijk afkopen van de verblijfsduur in het vagevuur voor de zonden die men tijdens het leven had begaan. In de Rhenense aflaatbrief was vastgelegd dat eenieder die bijdroeg aan de bouw van de kerk daarmee honderd dagen afkocht. Aflaten werden veelal verdiend door het geven van aalmoezen in de vorm van schenkingen aan de kerk. Er ontstond een levendige Cunera-verering met bijbehorende handel. Pelgrims konden een pelgrimsteken kopen ten bewijze dat zij de bedevaart hadden volbracht; ze waren te verkrijgen in lood, zilver en verguld. De productie van deze insignes of "teijkenen" was in handen van de kerkmeesters van de Cunerakerk; de eerste vermelding van de aanmaak is te vinden in een incomplete kerkmeestersrekening uit (vermoedelijk) 1505 tot 1508. De laatste dateert uit 1578. Daarna waren er geen Cunerafeesten meer want in 1580 werd in Rhenen de Hervorming ingevoerd, of zoals Arnout van Buchell in zijn *Diarium* noteert: "Juli 1580. In deze maand namen de Utrechtenaren op verzoek van schout Laurens van Nieuwenhoven de kerken van Rhenen in en vernielden de beelden". Ook de reliefs in het oxaal werden uitgehakt, maar gelukkig niet het beeldhouwwerk zelf. In de notulen van de Rhenense magistraat van 6 juni 1580 werd opgenomen dat op Sint Cunera avond en Sint Cunera dag de drie poorten extra bewaakt moesten worden door de burgerwacht, waarschijnlijk om problemen te voorkomen bij een eventuele toeloop van Cunerapelgrims die nog niet op de hoogte waren van de veranderde toestand.

Toen de Hervorming door de voordeur Rhenen binnenkwam werden de Cunera-relikwieën door de achterdeur in veiligheid gebracht. Het Museum Catharijneconvent te Utrecht bezit een drieliuk met als hoofdonderwerp de "Laudes Marianae". Het rechterbinnenluik is voor Rhenenaren interessant. Conservator Casper H. Staal heeft getracht de identiteit van de geknielde, biddende figuur op de voorgrond te achterhalen en daarbij ook aandacht besteed aan de redding van de relikwieën. Volgens Staal vormen de twee heiligen achter de geestelijke een rebus. De ene heilige is Johannes de Evangelist; de andere is Cunera, herkenbaar aan de witte worgdoek om haar hals en door de tekening op de achtergrond van de stal, in de deuropening waarvan zij door de koningin en de dienstmaagd wordt gewurgd. Staal concludeert dat de priester op de voorgrond, tot dan "de paap op Den Ham" genaamd, daarom Johan Ludolph van Rhenen (voor 1565 - 1615) moet zijn. Reeds enkele jaren vóór 1580 was deze priester sterk betrokken bij de Cunerakerk en in of rond 1600 vlucht hij met de inhoud van de reliekschrijn naar 's Hertogenbosch, daarbij geholpen door de Norbertijnen te Maarsbergen. Johannes

Ludolphi draagt aan Thomas van Buerlo, edelman te Zutphen, een gedeelte van de relieken over die op zijn beurt voor 1602 aan zijn stad een of meer Cunera-reliken schenkt en de overige op 2 januari 1602 aan de jezuiten te Emmerik. De schenkingsacte aan de jezuiten vermeldt om welke overblijfselen van Cunera het gaat: "een been uit de arm of de scheen; een rond bot uit de hals; twee partikels als delen van een vinger; twee familie-onderscheidingstekenen van Cunera's vader en moeder uit haar kleet; en een bundeltje draden uit de heilige dwale die de wurgdoek was". De overige relikwieën schijnt Johannes Ludolphi onder eigen berusting te hebben gehouden. Toen hij op 7 mei 1615 overleed werd zijn nalatenschap beschreven en ook de reliekschrijn werd geopend en gevisiteerd. Uit de akte weten we dat de beroemde wurgdoek zich toen in een van de vier pakken die werden aangetroffen bevond. Via enkele snel elkaar opvolgende eigendomsoverdrachten belandden de relieken, vermoedelijk in 1623, in de abdij van Berne. Na vereerd te zijn geweest in Kaathoven bij Berlicum en vanaf 1648 in Bedaf in het land van Ravenstein werden ze in 1784 verdeeld tussen Berlicum en Heeswijk waar ze zich nog altijd bevinden. Maar niet alle

overblijfselen volgden die weg. In ieder geval de wurgdoek en een gedeelte van de schedel wisten te "overleven" in waarschijnlijk de schuilkerk van Sint Gertrudis te Utrecht. Na de afscheiding in 1723 van een gedeelte van de Utrechtse geestelijkheid kwamen de relieken onder de hoede van de Oud-Katholieken.

De wurgdoek werd museumbezit en werd in 1979 ondergebracht in de collectie van museum Het Catharijneconvent te Utrecht; de schedelrelik wordt gekoesterd in de altaartombe van de Oud-Katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht.

In Kaathoven bij Berlicum in Noord-Brabant bevindt zich een kapel, gebouwd in 1535, waar de verering van Cunera nog lange tijd in stand gehouden werd met als middelpunt een eikenhouten beeld van de heilige maagd dat nu nog wordt bewaard in de abdij van Berne. Het beeld is 55 cm hoog, heeft Gothische trekken en dateert waarschijnlijk uit 1520. Vermoedelijk is het daar met Johannes Ludolphi meegekomen. De kapel in Kaathoven is na een grondige restauratie in de 80-er jaren nu als woonhuis in gebruik nadat zij in vorige eeuwen dienst had gedaan als school.

Voor Rhenen is het wat de verering betreft fini. Maar op velerlei wijze wordt het verleden levend gehouden: er is een kerk, een toren, een straat, een weg, een heuveltje, een school en wat al niet vernoemd naar "onze" heilige. Op het schilderij dat de inname van Rhenen in 1499 door de Kleefsen weergeeft (ca 1500, door de Meester van Rhenen; het origineel is in het Rijksmuseum te Amsterdam, een kopie bevindt zich in het Oude Raadhuis te Rhenen) zien we inwoners en soldaten bidden om hulp bij de sarcofaag of schrijn van Cunera. De Hervorming heeft de kerk leeg achtergelaten wat altaren en beelden betreft - zie bijvoorbeeld het schilderij van P. Saenredam van 1655 - maar de herinnering, de legende was niet uit het dagelijks leven uit te wissen en leefde voort. Tot in onze dagen en jaren, waarin het verhaal wordt verbeeld op een wandkleed, te zien in het Oude Raadhuis, en in een Cunera-lekespel dat in 1987 werd opgevoerd op de Koningswei.

6. DE UTRECHTSE BISSCHOPPEN

Rhenen was door zijn ligging aan de uiterste zuidoostpunt van het bisdom Utrecht als het ware geroepen om als grensvesting te fungeren. Voordat de stad onder het bewind van bisschop Jan van Arkel ommuurd werd in 1346, liet bisschop Godfried van Reenen het sterke kasteel De Horst bij de Dijk in Achterberg bouwen. Dit kasteel De Horst heeft in de geschiedenis van het Sticht en van de stad Rhenen een belangrijke rol gespeeld. Het werd herhaaldelijk door Gelre aangevallen en ook de graven van Holland wilden het graag in hun bezit krijgen. De meeste bekendheid kreeg het slot toch wel vanwege het feit dat de Utrechtse bisschoppen er graag vertoefden, omdat het in de dertiende en veertiende eeuw gold als het best verdedigbare slot in het Sticht.

De bisschoppen van Utrecht hebben een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Rhenen en er zijn dan ook enkele straten in Rhenen naar hen genoemd. Belangrijke bisschoppen in dit verband zijn achtereenvolgens Willibrord, Aartsbisschop der Friezen (695), vanwege volgens overlevering zijn rol in de Cuneralegende, vervolgens de bisschoppen Jan IV van Arkel (1342-1364) vanwege het uit eigen middelen laten ommuren van de stad en het aanbrengen van stadspoorten, Floris van Wevelichoven (1378-1393), Frederik III van Blankenheim (1393-1423), Rudolf van Diepholt (1423-1455) en David van Bourgondië (1456-1496) respectievelijk vanwege de munten die zij tijdens hun bewind te Rhenen lieten slaan, toen zij vanaf circa 1365 het recht kregen dit ook buiten de bisschopsstad Utrecht te doen plaatsvinden. Diverse munten geslagen te Rhenen, die hun wapen dragen, worden bewaard in het Rijkspenningkabinet te Leiden, het Centraal Museum te Utrecht en museum 'Het Rondeel' te Rhenen.

Laatstgenoemde bisschop David van Bourgondië, verplaatste de munt, onder protest van de stad Rhenen, in het laatst van de vijftiende eeuw naar Wijk bij Duurstede, waar zich zijn uiteindelijke residentie, een kasteel, bevond. Ook Wijk bij Duurstede heeft de 'munt' niet lang gehad, want tenslotte werd Hasselt in Overijssel met deze functie belast.

Het is vooral deze bisschop David van Bourgondië die we hier nader voor het voetlicht willen brengen met betrekking tot de geschiedenis van Rhenen. Toen bisschop Rudolf van Diepholt in 1455 gestorven was, kozen de kanunniken eenstemmig tot opvolger de domproost Gijsbrecht van Brederode, die zich nogal had verzet tegen Rudolf van Diepholt. Inmiddels had Philips de Goede zijn invloed in het Sticht weten te versterken en hij genoot de gunst van paus Callixtus III, die hoopte dat Philips een toekomstige aanvoerder van een kruistocht tegen de Turken zou zijn. De paus bekrachtigde daarom de benoeming van Gijsbrecht van Brederode niet, maar maakte gebruik van zijn reservatierecht en benoemde de bastaardzoon van Philips de Goede, David van Bourgondië, sinds 1451 bisschop van Terwaan.

Bisschop David van Bourgondië (1456-1496). Fragment van een schilderij van de Meester van Delft. (Rijksmuseum Amsterdam).

Bisschop Rudolf van Diepholt (1423-1455) afgebeeld in harnas op een door hem aan de domkerk geschonken glas. Links van hem heeft St. Elisabeth gestaan en rechts een andere heilige. De tekening is van Aernout van Buchell rond 1600. (Gemeente Archief Utrecht).

In die tijd was er nog sprake van de zogenaamde 'Hoekse en Kabeljauwse Twisten'; Gijsbrecht van Brederode behoorde met de Van Montfoorts tot de 'Hoeksen'. In het Sticht was men ontevreden over dit opdringen van een vreemde landsheer en de anti-Bourgondische Hoeksen kwamen in verzet; Gijsbrecht trachtte zich te handhaven. Doch de Bourgondische legers bezetten Utrecht en Gijsbrecht, getroffen door een kerkelijke ban en uit vrees voor de Bourgondiërs door vele van zijn aanhangers verlaten, deed tegen een jaargeld afstand van zijn vermeende rechten. Op 6 augustus deed David van Bourgondië zijn intocht in Utrecht.

De stad Rhenen had altijd zijn trouw getoond aan de vorige bisschop Rudolf van Diepholt, maar had zich op 9.4.1456 samen met de geestelijkheid, de ridderschap en de steden van Utrecht verbonden trouw te blijven aan bisschop Gijsbrecht van Brederode zolang er geen andere bisschop door de paus aangewezen zou worden en deze door het gehele Sticht erkend zou zijn. Toen Filips de Goede de bevestiging van Rome voor zijn zoon David had gekregen, zond hij een strijdmacht naar een aantal steden, waaronder Rhenen, om ze naar zijn wil te zetten. Rhenen opende echter zonder meer de stadspoorten en spoedig werd bisschop David daar ontvangen en gehuldigd.

In de jaarboeken van 1456 lezen we hierover het volgende:

"Die van Amersfoort, in welke Stadt verscheidene uit Utrecht gewekene zich onthielden, en die van Rhenen, hadden eenige uit hunne Regeering afgezonden naar Den Haag, en aangeboden hunne poorten te openen voor David van Bourgonje, en hem voor Heer te erkennen, Hertog Philips verzuimde niet hiervan gebruik te maken, en zond ylings Adriaan van Borselen, heer van Brighdam, die zyne natuurlijke dochter Anna ten vrouwe hadt, naar die Steden, welke dezelve bezette. Kort daar na volgde David, nemende zynen reis over Gorinchem en Thiel, en wierdt eerst te Rhenen en naderhand te Amersfoort plechtig ingehaald en als Heer gehuldicht. Ook wierdt het Kasteel Ter Horst, door den Kastelein Everhard van der Eyst overgegeven, onder beding van zeven duizend Rynsche guldens, welke hij voorgaf daar op beleend te hebben".

Voordat bisschop David uiteindelijk het kasteel Duurstede bij Wijk als bisschoppelijke residentie in gebruik nam, hadden de Utrechtse bisschoppen hun hoofdzetel in het kasteel de Horst (ook wel 'Ter Horst' genoemd) bij Rhenen.

Toen bisschop David van Bourgondië later naar Wijk bij Duurstede vertrok, noemde hij ook zijn nieuwe residentie 'Ter Horst'.

Bisschop David heeft veel voor Rhenen betekend. Zo had hij er aanvankelijk zijn bisschoppelijke residentie, liet er munten slaan en steunde de Agnieten bij het bouwen van een nieuw klooster met kerk in 1470. Maar in Rhenen en omgeving werd hij echter het meest bekend door het laten graven van een grift onder langs de Grebbeberg naar Veenendaal.

Grote delen van de provincie Utrecht waren in de 15e eeuw in bezit van Jacob van Gaasbeek. In 1435 droeg deze verschillende bezittingen bij Emmikhuizen over aan de Karthuizers, die in het klooster Nieuwlicht te Bloemendaal bij Utrecht verbleven. Hiervoor moesten deze Karthuizers wel de verplichting aanvaarden tot het lezen van zielemissen ten behoeve van de familie Van Gaasbeek.

De Karthuizers verwierven het overige deel van Emmikhuizen in 1478. De hedendaagse weg van Veenendaal naar Emmikhuizen heet daarom nog steeds 'Munnikenweg'.

De uitgestrekte venen in het zuidoostelijk deel van Utrecht werden in 1459 door Gaasbeek aan de Utrechtse bisschop David van Bourgondië 'geschonken', die na een aantal jaren besloot dit veengebied op grote schaal te laten ontginnen. Hij gaf in 1473 een vergunning tot het graven van een grift voor de afvoer van turf uit zijn veenderijen. Er zijn in het archief van de Veenraden diverse octrooien bewaard gebleven, waarin aan verschillende personen vergunning werd gegeven om voor hun venen gebruik te maken van deze grift.

Behalve de bisschop zelf, hebben ook andere eigenaren van veengronden bijgedragen aan de kosten van de aanleg. Men noemde hen de 'gemene veengenoten' en zij kregen het recht om van de grift gebruik te maken. De venen van deze geërfden, die hadden bijgedragen aan de kosten heetten de 'vrije veengronden' en wie niet had meebetaald bezat 'onvrij' veen en kon dus de turf niet via de grift vervoeren. De grift, die weldra de naam 'Bisschop Davidsgrift' zou krijgen, kwam omstreeks 1483 gereed.

7. HET AGNIETENKLOOSTER

In Rhenen komen we heden ten dage nog straatnamen als 'Kloostergang' en 'Kloosterstraat' tegen. Verder noemde men de stalhouderij van de vroegere herberg de 'Koning van Denemarken', nu het garagebedrijf De Rother, ook wel in de volksmond 'het klooster'. Deze benamingen houden verband met het Agnietenklooster, dat gestaan heeft op de huidige plek van het appartementengebouw 'Het Koningshuis'. Het klooster, dat reeds genoemd wordt in 14e eeuwse oorkondes, werd na de Hervorming, toen het nauwelijks meer bewoond werd, in 1603 door de Staten van Utrecht overgenomen en in 1629 verkocht aan Frederik V van de Palts, die het liet afbreken om er zijn 'Koningshuis' te kunnen bouwen. Dit klooster gewijd aan St. Agnes gaf onderdak aan meest gegoede ongetrouwde vrouwen. Uit de nalatenschappen van deze vrouwen werden vaak schenkingen toegekend aan dit klooster, waardoor het in de late middeleeuwen vele bezittingen in Rhenen en naaste omgeving verkreeg. In feite waren dit soort Franciscaner en Augustijner kloosters een regelrecht gevolg van de 'Moderne Devotie', een beweging in de R.K. kerk, ooit begonnen door Geert Grote.

Eerder in de middeleeuwen kende men 'begijnen', vrome vrouwen die samenwoonden (vergelijk de benaming 'begijnenhofjes'), maar die niet de strikte kloosterregels aanhielden. Deze vrouwen werden zelfs vervolgd en ook later de 'Zusters des Gemene Levens' en 'Agnieten' stonden niet goed aangeschreven bij de kerk; men moest zelfs oppassen niet tot 'kettters' te worden gerekend. Er werd beweerd dat dergelijke zusterhuizen er kloosterlijke praktijken op nahielden als het gemeenschappelijk leven, het schuldkapittel, de voetwassing op Witte Donderdag, zonder dat er een officiële kloosterregel was aangenomen. Zo heeft er in Rhenen een onderzoek plaatsgehad door een inquisiteur, Eylardus Schoneveld, een dominicaan en door het hoofd van de pauselijke inquisitie in Duitsland voor Nederland als pauselijke inquisiteur aangesteld. Deze maakte een rapport op dat in 1398 ter beschikking stond van een latere inquisiteur voor een nieuw onderzoek.

Het was echter de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim, die meer begrip toonde voor de religieuze gemeenschappen, die uit Geert Grote's beweging waren voortgekomen; hij was het die op 30 april 1401 de inrichting en de leefwijze der broeders en zusters goedkeurde. Frederik verklaarde dat hij uit kracht van zijn ambt en in opdracht van de paus geen verder onderzoek had ingesteld en tot de conclusie was gekomen, dat er geen enkel bezwaar bestond tegen de voortzetting van hun leefwijze mits in overeenstemming met de indertijd door paus Johannes XXII gegeven voorschriften. Tussen de regels kan men overigens lezen, dat de organisatievorm bij de broeders en zusters inderdaad zwakke plekken vertoonde, omdat zij een 'orde' hadden gesticht zonder hiervoor uitdrukkelijk toestemming van de paus te hebben gekregen. Uiteindelijk hebben de zusters te Rhenen wél de Derde Regel van St. Franciscus aangenomen. Men vindt daarom in oude stukken naast 'Agnietenklooster' ook wel de aanduidingen 'Franciscaner klooster' of Tertiaessen'.

In een akte van 1388 wordt melding gemaakt van "den armen susteren, die woonachtich syn off noch namaels woenen sullen in een huys en hofstede mit heuren toebehoren alsoe als die ghelegen is binnen Rienen". Hun eerste bewoning was net iets ten noordwesten van de Cunerakerk. Zij konden vanuit hun huis via een onderaardse gang (onder de huidige Torenstraat door) ongezien, via een aparte wenteltrap tegen de westgevel van de Cunerakerk, een galerij in die kerk bereiken om de mis bij te kunnen wonen. Bij de fundering van de westelijke kerkmuur bevond zich een poortje, waar een smalle stenen wenteltrap naar boven ging. Deze opgaande kwamen zij in een tegen deze kerkmuur gebouwde toren, waarin een drietal getraliede venstertjes zaten. Dit torentje bestaat nog. Zodra ze de trap in dit torentje waren opgegaan, kwamen ze opnieuw, circa 8 meter boven de begane grond, bij een kleine poort in de kerkmuur, die toegang gaf tot de galerij. Deze galerij is er niet meer; ook op oude afbeeldingen van het interieur komt men deze niet tegen. Wel bestaat heden ten dage de ingang naar deze gang nog. Gaat men via de deur achter in de kerk en de genoemde wenteltrap naar beneden, dan komt men in een soort kelderruimte, ter lengte van ruim 2 meter, welke loodrecht op de fundering van de kerkmuur staat. Daarna begint de eigenlijke onderaardse gang, die enigermate in noordwestelijke richting loopt. Deze gemetselde gang is 1,95 meter breed, terwijl de hoogte van het gewelf 2,10 meter is. Het hoogste punt van de gang ligt ongeveer 1 meter onder de straat. Van Iterson meldt dat vóór de Tweede Wereldoorlog men nog circa 8 meter de gang in kon. Bij testamentaire wil van Mr. Wouter van Rhenen, in leven Domkanunnik te Utrecht, werd per 13 mei 1410 uitvoering gegeven aan zijn wens om voor de zusters te Rhenen een eigen kapel te bouwen. Dit voorstel werd bekrachtigd door bisschop Frederik van Blankenheim. Hiermee werd tevens het zusterhuis officieel tot klooster verheven. In 1420 mochten ze de kapel, een altaar en een kerkhof laten consacreran. Tevens kregen ze de bevoegdheid een priester tot biechtvader te kiezen, die echter niet het Heilig Oliesel als sacrament mocht toedienen (waarschijnlijk behoorde deze tot de ernaast gelegen Commanderij van de Duitse Orde te Rhenen). Reeds in 1420 werden zij in akten zusters van de Sint Franciscus orde genoemd. In 1430 hadden ze een stenen huis te Rhenen, een kostbaar bezit in die tijd. Het Agnietenconvent heeft in de 15e en 16e eeuw aanzienlijke bezittingen verworven in erfpacht of in eigendom, zowel binnen de stad Rhenen als daarbuiten, bijvoorbeeld in Achterberg, de Marsch, elders in de Betuwe en onder Wageningen. Zo verwierven ze een aantal aan het klooster grenzende percelen. Na verloop van tijd bezaten ze vrijwel de gehele westzijde van de oude Kerkstraat (nu Torenstraat) en het hoekperceel Kerkstraat-Herenstraat (nu Frederik van de Paltshof). In 1470 kregen ze van bisschop David van Bourgondië toestemming de bestaande kapel af te breken en elders een nieuw klooster plus kerk te bouwen. Deze werd

gebouwd op grond aangekocht van de Commanderie der Duitse Orde, die hier westelijk naast zat, vlakbij de Westpoort.

Op de hoek oostkant huidige Torenstraat-Herenstraat werd in 1469 een perceel aangekocht waarop hun 'bouwhuis' (boerderij) stond.

Vanuit dit nieuwe klooster liep er wederom een onderaardse gang naar deze boerderij, zodat ze die ongezien en zonder dat ze met publiek in aanraking kwamen konden bereiken. Van de tweede onderaardse gang wordt melding gemaakt in een stadsbrief van 12 juni 1483. Hierin lezen we de volgende passage: "dat sy vry onbecroint van nuu voirtaan hebben ende houden sullen den kelredoirganc, soe die nuu gelegen is op mogen maken ender onder der eerden orberen uijt hoiren convent in hoire schuren te gain, dair hoir poirt nuu staet, door die Kerckstraet ten oisten". Van beide gangen, de oude en deze latere, zijn foto's gemaakt, toen zij tevoorschijn kwamen bij bouwwerkzaamheden, zodat hun exacte ligging bekend is. Door de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog, de wederopbouw van Rhenen en de aanleg van rioleringen zijn de onderaardse gangen grotendeels vernield.

In de 'Orde op de geestelicheit ende hare goederen' van 1580 werd bepaald, "dat men tjoffrouwen convent tot Rhenen ende Wijck zal laten versterven tot een competenten getall, ende daervan maecken canonissen, halff van adelen (sic) jonckfrouwen ende halff borgerkynderen".

Er bevindt zich in het Rijksarchief te Utrecht een 16e eeuwse 'Cartularium' met vermelding van alle charters met betrekking tot bezittingen van de Agnieten te Rhenen. In 1603 trokken de Staten van Utrecht het beheer van de goederen van het Agnietenconvent aan zich en benoemden een rentmeester. Tot die tijd werd deze functie in het klooster verzorgd door een 'procuratrix'. Een poging in 1619 door de stad Rhenen om dit beheer in handen te krijgen, waarbij men Utrecht en Amersfoort als voorbeeld aangaf, mislukte.

In 1629 werden de kloostergebouwen door de Staten van Utrecht verkocht aan Frederik van de Palts, de koning van Bohemen, ook wel de 'Winterkoning' genoemd, die de gebouwen liet afbreken. Van de aldus vrijgekomen grond maakte hij een voorhof bij zijn paleis, destijds ter plaatse bekend als het 'Koningshuis'. De benoeming van de rentmeester werd steeds door de Staten gedaan, behalve in de jaren 1674-1702 en 1747-1795, toen dit recht van benoeming aan de stadhouder toekwam.

Zoals uit de rekeninglijst blijkt, werden de gelden van het kantoor, behalve voor het alimenteren van enkele juffers, voornamelijk besteed aan een jaarlijkse steun aan de stad Rhenen ten behoeve van de kerk- en schooldienst en voor het aandeel van het convent in de bijdrage die door de Staten over de diverse conventen en kapittelen werd omgeslagen.

In 1799 is het kantoor van het convent opgeheven en zijn de fondsen met het Algemeen Domeinfonds verenigd.

De dag van een kloosterzuster bestond voornamelijk uit gebed, meditatie, het bijwonen van kerkdiensten, handenarbeid en wat recreatie. De arbeid bestond meestal uit spinnen en weven of werk in de tuin of boerderij die bij het klooster hoorden. De kleding was eenvoudig: een wit kleed, zwarte kap en zwart bovenkleed.

De belangrijkste personen binnen het klooster waren de rector, de priorin en de procuratrix. De rector was een priester, die de geestelijke leiding over het klooster had. Tevens was hij buiten de kloostermuren de vertegenwoordiger van het convent. Veelal werd de rector gewoonweg 'pater' genoemd. In het Agnietenconvent bevond zich dan ook een 'paters camer'. De priorin, die door de rector en de zusters werd gekozen, had de dagelijkse leiding van de kloostergemeenschap. De procuratrix behartigde de economische belangen van het klooster; ze deed de aankopen en regelde de inkomsten en uitgaven. Zij werd aangesteld door de priorin en de rector. In de 17e eeuw vinden we klinkende namen onder de vrouwen die de zakelijke leiding hadden in het klooster, zoals Margriet van Galen en Beatris Claes van Baern als ministra, voorts Agnes Freyse en Elisabeth van Wijck als procuratrix.

We hebben een redelijk beeld kunnen krijgen van de indeling van het Agnietenklooster te Rhenen aan de hand van een inventaris, die in 1617 werd opgemaakt en die aangeeft wat er zich in die tijd nog in de verschillende vertrekken bevond.

Het Agnietenklooster bestond in 1617 uit een kapel en een kloostergebouw met daarin de volgende belangrijkste vertrekken: diverse kelders en zolders, een keuken, een 'reventer' (eetzaal), een 'dormter' (slaapzaal) en een spinkamer. Daarnaast waren er aparte vertrekken voor de pater en de priorin. Voordat Frederik V van de Palts naar Rhenen kwam, vertoefde hij er vaak en sliep dan in de 'paters camer', maar ook prins Frederik Hendrik verbleef hier meermalen. In de inventaris vinden we hierover de volgende opmerking: "Inde paters camer daer inne syne princelijke Excellentie tot Rhenen commende voor syn persoon geaccomodeert wordt, bevonden tgene volcht ...".

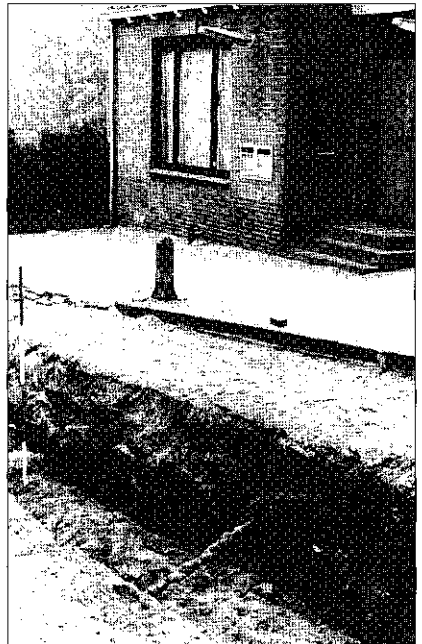
Bij latere opgravingen, die vermoedelijk net ten zuiden van het klooster hebben plaatsgevonden zijn geen graven of grafstenen gevonden. Toch moeten zich in de kapel graven van kloosterzusters van voorname afkomst bevonden hebben, aangezien deze niet in de Cunerakerk worden aangetroffen. Zo vermeldt de 17e eeuwse genealoog en heraldicus Christophorus Butkens in zijn boek over de adellijke familie Van Lynden, dat hij in het Franciskaner klooster te Rhenen een graf van Margarite van Lynden van Lede en Duffel heeft aangetroffen. Op dit graf zou zich een koperen dekplaat hebben bevonden met afbeelding van genoemde jonkvrouwe Van Lynden met haar 16 kwartier-wapens.

De Rhenense zusters brouwden zelf hun bier in een bierkelder en hadden een bouwhuis met tuin, welke zij via genoemde onderaardse gang konden bereiken. Over de brouwkelder lezen we in de inventaris van 1617 bijvoorbeeld: "Inde

Een grootzegel (eind 16de eeuws) van het Agnietenconvent te Rhenen. (Rijksarchief Utrecht).

Bij graafwerkzaamheden in de Torenstraat kwamen restanten te voorschijn van de latere tweede onderaardse gang, die liep van het Agnietenklooster naar de boerderij van het klooster aan de andere kant van de straat. Op de achtergrond het voormalig NMB bankgebouw. (Foto ROB).

brouwkelder bevonden - Een grote copere brouwketel, Twee setcuypen, Een koelvath, Eenen back onder de cuyp, Twee trechters ende voorts het gereedschap tot het brouwen behorende". Zo vinden we meer werktuigen en gereedschappen waaruit blijkt dat de zusters nauwelijks hulp van buiten het klooster nodig hadden om zich te onderhouden. Ook worden de nodige kunstvoorwerpen, waaronder middeleeuwse schilderijen genoemd; men vraagt zich af waar deze gebleven zijn, toen het klooster uiteindelijk werd opgeheven.

8. DE RIDDERLIJKE DUITSE ORDE TE RHENEN

Vlakbij de Westpoort te Rhenen werd vóór 1277 een commanderij van de ridderlijke Duitse Orde (D.O.) gesticht. Deze orde behoorde tot de Balije van Utrecht. Aanleiding van de stichting was een schenking door graaf Otto van Bentheim aan het Duitse Huis bij Utrecht onder andere van de kerk en het gruihuis te Rhenen en de tienden in de Nude, terwijl in 1267 door Hugo van Rhenen reeds goederen op Larenberg, in de Marsch, bij Remmerden, te Oerde (in Achterberg) en elders waren geschonken.

Tevens deed Gijsbert (Gijsbrecht) IV van Amstel in 1265 en 1270 schenkingen van een halve hoeve en een hofstede te Rhenen.

De kerk te Rhenen, reeds in 1036 bekend, was gewijd aan St. Cunera. Op haar altaar achter in de kerk moesten de priesters der D.O. wekelijks 3 missen lezen. In de kerk had men een viertal vicarieën, welke stonden ter begeving van de commandeur.

Het commandeurshuis was gelegen naast het Agnietenklooster. Het werd in 1636 verkocht en ging onderdeel uitmaken van het complex dat hoorde bij het 'Koningshuis' van Frederik V van de Palts.

Er is betrekkelijk weinig bekend over de vroegste stichtingen van de Duitse Orde in Nederland. Er waren voornamelijk drie ridderorden die zich in de 13e en 14e eeuw in Nederland vestigden, namelijk de Tempeliers, de Johanniters en de Duitse Orde. Alle drie hadden de beoefening van naastenliefde in hun vaan geschreven en wel in het bijzonder de verpleging en verzorging van pelgrims. Daarbij kwamen al spoedig ook militaire verplichtingen, zoals verdediging van het Heilige Land, strijd tegen de ongelovigen, ook in Pruisen, en beveiliging van wegen.

De oudste huizen van de Duitse Orde in de Nederlanden dateren van midden 13e eeuw. Sommige van de nederzettingen heetten later nog kasteel; van andere wordt melding gemaakt van grachten, waarmee ze omringd waren.

Dit alles doet enigszins ridderlijk aan en vele leden waren dan ook van adel.

Toch is het opvallend hoezeer de Duitse Orde prijsstelde op het bezit van kerken en deze vaak ook door eigen leden lieten bedienen.

De leiding van de orde in de Nederlanden berustte bij de landcommandeurs te Utrecht en die van de Oude Biezen (bij Bilsen in België) voor de zuidelijke Nederlanden.

Ofschoon priesters de meerderheid hadden, heeft de Duitse Orde door de eeuwen toch meer het ridderlijke karakter gehandhaafd dan bijvoorbeeld de Johanniters. Totaal waren er in de Nederlanden begin 15e en 16e eeuw respectievelijk 15 en 21 huizen van de Duitse Orde.

Nederzettingen zoals in Rhenen hadden meer het karakter van pastorieën. De leden van de orde moesten de pastoorsplichten vervullen, maar daarnaast soms ook nog gezamenlijk de getijden bidden, reciteren of zingen. Zo konden zij als zij zongen

de hulp inroepen van de schoolmeester en vier choralen.

Commandeurs, zoals in Rhenen, leefden in feite als pastoors, hadden eigen inkomsten en lieten zich door een huishoudster verzorgen. Zij konden tenslotte over hun nalatenschap bij testament beschikken, soms ten voordele van zo'n huishoudster.

De geschiedenis van de Duitse Orde te Rhenen is daarom nauw verweven met die van de Rhenense parochiekerk, de Cunerakerk. Zo kreeg deze van Otto, graaf van Bentheim, bij zijn intrede in de orde achtereenvolgens geschonken het patronaatsrecht van de kerk te Rhenen met toebehoren, het recht van gruit en een tiend in de Nude.

Het patronaatsrecht te Rhenen bezat het Duitse Huis nog omstreeks het midden van de 16e eeuw. Er werd toen te Veenendaal, binnen het gerecht en parochie van Rhenen, een nieuwe parochie gesticht, met consent van het Duitse Huis te Utrecht. In Nederland verdween uiteindelijk het Rooms karakter van de Orde, doch het Duitse Huis te Utrecht bleef echter tot op heden belangrijke bezittingen houden. Naast uitkeringen aan Utrechtse predikanten en scholen, legde men zich ook toe op ondersteuning van aanzienlijke geslachten.

Het Duitse Huis stelt nog steeds commandeurs, zoals te Rhenen, aan en zetelt sinds 1995 weer in hun gerestaureerde Duitse Huis aan de Springweg, na circa 185 jaar elders in Utrecht (Hofpoort bij de Nieuwe Gracht) gehuisvest geweest te zijn.

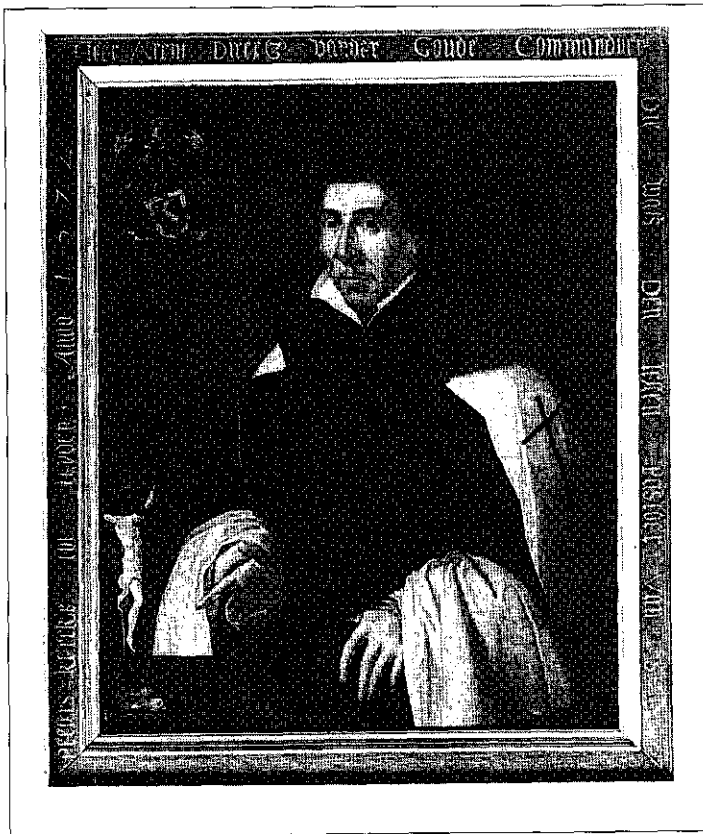
Van het Commanderiegebouw van de Duitse Orde in Rhenen is weinig meer bewaard gebleven. Het stond op de plaats waar ongeveer Garage De Rother staat, vlakbij de Westpoort. Het complex stond in de middeleeuwen ten westen naast het Agnietenklooster en was omgeven door een grote muur, die op een plattegrond van Rhenen uit circa 1600 is ingetekend. De fundamenten van de oostmuur kwamen tevoorschijn bij de sloop van een villa in 1989. Voorts is het zegel van het Duitse Huis te Rhenen uit 1415 bewaard gebleven; het bevindt zich in het archief van het Duitse Huis te Utrecht.

Zegel van het Duitse Huis te Rhenen, 12 juni 1415, voorstellende St. Cunera met in de rechterhand de wurgdoek en in de linkerhand een palmtak.

Randschrift:

*+ S(igillum):COM(m)E(n)DATORIS:1(n).RE(nen).
(Oud-archief gemeente Rhenen).*

Arent Dircxzoen van der Goude, genoemd als pastoor te Rhenen in 1578 en 1580, overl. 1592. Hij was een van de laatste commandeur/pastors van de Duitse Orde te Rhenen. Een portret uit circa 1570. (Foto Iconographisch Bureau).

9. STADSRECHTEN, STADSMUREN EN STADSBESTUUR

Zoals elke rechtgeaarde Nederlandse stad heeft ook Rhenen in een grijs verleden stadsrechten gekregen. Voordat een stad echter zover is, dat deze stadsrechten ook daadwerkelijk worden verleend, gaat er een lange reeks van jaren aan vooraf.

In Rhenen was dan ook al veel langer bewoning aanwezig.

Zo wordt in een oorkonde uit het jaar 855 al melding gemaakt van het bestaan van Rhenen, Laar en Remmerden, de oudste vermelding die wij kennen. In 944 verbleef de Ottomaanse koning Otto I in Rhenen, bij welke gelegenheid hij een belangrijk document ondertekende.

Het stadsrecht werd aan Rhenen verleend omstreeks 1250. Het exacte jaar is niet bekend omdat bij een stadsbrand in 1400 de gehele stad met alles wat zich daar bevond in vlammen is opgegaan. In 1403 heeft bisschop Frederik van Blankenheim een reconstructie van het verloren gegane privilege aan de stad verleend. Als voorbeeld werd het stadsrecht van Wijk bij Duurstede gebruikt, waarvan men wist dat het een kopie was van het document dat daarvoor aan Rhenen was verleend.

Met het bezit van stadsrechten ontstond een vaste bestuurlijke structuur en een eigen rechtspraak. Stadsmuren werden pas veel later aangelegd. Bisschop Jan van Arkel heeft deze in 1346 voor Rhenen uit eigen 'zak' betaald. Dit deed hij niet zomaar. Rhenen had een strategische positie als bolwerk tegen de hertogen van Gelderland, die op een slechte voet stonden met het Sticht, zoals de provincie Utrecht toen werd genoemd. Het was dus belangrijk, dat Rhenen goed verdedigd kon worden. Er kwam een aarden omwalling, die later geleidelijk aan door een echte stenen muur werd vervangen. Wanneer de muur in zijn uiteindelijke vorm gereed kwam is niet bekend, maar dit moet toch wel omstreeks midden 16de eeuw gebeurd zijn. Aangenomen wordt, dat de gebroeders Keldermans, en met name Rombout Keldermans, een belangrijke rol hebben gespeeld in het ontwerp en de aanleg van de versterkingen in de Rhenense stadsmuur rond 1540. Rhenen was toen nog een echt middeleeuws stadje, met een hoge stadsmuur, waarin zich drie stadspoorten bevonden. Aan de westzijde van de stad werd de toegang mogelijk gemaakt via de Utrechtse poort of de Westpoort. Aan de oostzijde kwam men in de stad door de Bergpoort, die in verband met het gevaar vanuit Gelderland de sterkste en dikste stadspoort van de drie was. In het zuidelijk deel van de muur bevond zich de Rijnpoort. Daarnaast stonden er in de stadsmuur nog enkele muurtorens, versterkte torens die vermoedelijk onder meer als uitkijpunten hebben gediend. Een aantal ervan zijn met name bekend. In de noordelijke stadsmuur waren dit, met de klok mee: de Gevangentoren, die te vinden was ten noorden van de Westpoort. De naam van deze toren laat niets te raden. Iets meer naar het oosten was de Hollentoren, juist tegenover de Hofsteeg. Dan kwamen er twee torens, waarvan de naam niet bekend is. Vlak bij de laatste van deze twee werd in 1572 de walmolen gebouwd, de resten van deze toren zijn nog aanwezig bij de molenberg. Tegenover

de Molenstraat, die doodliep op de stadsmuur, was nog een toren, en iets verderop nog een. Even ten noorden van de Bergpoort was de toren Den Oven.

In het zuidoosten van de stadsmuur, onderaan de Bontekoe, was een toren die Thijmenstoren heette, vermoedelijk naar een bewoner, genaamd Thijmen.

Ten westen van de Rijnpoort was de Toltoren, later Kostverlorentoren geheten.

Deze toren heeft vermoedelijk een rol gespeeld bij het innen van de tol van schepen, die op de Rijn voeren en langs Rhenen kwamen. In het zuidwestelijk deel van de stadsmuur, was vroeger de Spijnderstoren, kennelijk genoemd naar een van de leden van het geslacht Spijnder. Roelof Spijnder was in 1447 betrokken bij het stichten van het St.Maartens altaar in de Cunerakerk. Ot Spijnder was schepen en Claes Spijnder richter en schepen, beiden rond 1480. Het Torenhuisje aan de Koningshof ligt op een ná de Tweede Wereldoorlog gefantaseerde plaats, ergens tussen de Toltoren en de Spijnderstoren in.

Om de stadsmuur lag ter beveiliging van de muur een gracht. Aan de zuidzijde was deze gracht nat, men noemde deze de 'Natte Doelen'. Er kwam zelfs vis in voor.

Hoger op kon er geen water blijven staan in de gracht, en daarom had men hier gezorgd voor een ondoordringbaar struikgewas als barrière voor de stadsmuur.

Dit deel heette de 'Droge Doelen'.

In elke stadspoort woonde en waakte een poortwachter, die van de West- en Rijnpoort werden betaald door de stad, die van de Bergpoort kreeg zijn jaarloon van de Kerk. De poorten werden een half uur na zonsondergang gesloten en niemand kon dan meer de stad in of uit. Een half uur vóór zonsopgang werden ze weer geopend. Een half uur vóór het sluiten en openen van de stadspoorten werd de poortklok geluid. Dit was een speciale klok die in de toren hing, en thans nog in het museum te bewonderen is. In tijden van gevaar werd de stadswacht bijeen geroepen, waarvan de leden bij toerbeurt op de stadswal wacht moesten lopen.

De stadswacht bestond uit mannelijke burgers, verdeeld in enkele rotten, afkomstig van de diverse wijken van de stad. Elke wijk werd aangevoerd door een rotmeester.

De sleutels van de stadspoorten, hekken enzovoorts, waarvan er steeds drie aanwezig waren, werden beheerd door de schout en de burgemeesters. Openen van de poorten was slechts mogelijk wanneer zij alledrie aanwezig waren. Niemand mocht bij nacht en ontij de stad binnen gaan of verlaten, tenzij met zeer bijzondere reden. Zouden ze inderdaad steeds met zijn drieën iedere morgen en iedere avond bij de poorten hebben gestaan?

De stadspoorten werden in 1840 vervangen door zogenaamde barrières. Dit waren grote ijzeren hekken, die 's avonds dicht gingen en 's morgens weer werden geopend. Mèt de muren verdwenen ze, toen rond 1870 het grootste deel van de oude middeleeuwse omwalling werd geslecht.

De stad telde in de 16de eeuw binnen haar muren minder dan 200 huizen, waarin ongeveer 700 inwoners leefden. Er werd onderscheid gemaakt tussen 'burgers', die

de burgereed hadden afgelegd en alle rechten genoten, 'inwoonders' zonder rechten, en 'huisluiden', de boeren die buiten de stadsmuren woonden. In tijden van gevaar trok de boerenbevolking zich terug binnen de stadsmuren. Overigens bevonden zich binnen de stadsmuren vele boerderijen.

De stad is in vorige eeuwen slechts zeer langzaam gegroeid. Ook de bevolking nam aanvankelijk maar langzaam toe. Het volgende staatje geeft een indruk van het verloop van de totale Rhenense bevolking, met inbegrip van Achterberg en Elst:

jaar	totaal aantal inw.	inw. Rhenen-stad	tot. aantal huizen	aantal huizen (stad)
c.1550	-	c. 700		180
1700	1400			260
1760	1550			
1795	1630			
1809	1850		465	225
1812	2072		484	
1850	3448		647	
1909	5997			
1924	7253			
1962	13176			
1997	ca. 17000		6526	

In 1809 telde Achterberg (vanaf de Greb tot aan Prattenburg) 170 huizen/boerderijen en Elst ongeveer 70.

Langzaam nam de bebouwing buiten de oude stadsomwalling toe. Dit begon ca. 1880 met de huizen van de 'Mevrouwenbuurt', gelegen in de Herenstraat ten oosten van de aansluiting van de Cuneralaan. Vreewijk ontstond in 1920, aan de Bantuinweg en het Paardeveld kwamen enkele huizen. De grote uitbreiding van Rhenen vond plaats na de Tweede Wereldoorlog met de aanleg van de Julianastraat tot aan de Plantsoenen en de overige wijken.

De Ordonnantie van 1548

In 1528 heeft de stad Rhenen trouw beloofd aan keizer Karel V en daarvoor een eed afgelegd. In 1548 verleende Karel V aan Rhenen een *ORDONNANTIE, op de administratie, zoo van de Politie als Justitie der Stadt Rhenen, geordonneert ende gestatueert by de Keyserl. Majesteyt*. De reden van de instelling van dit reglement was het feit, dat gebleken was dat de *Justitie ende Policie*, d.w.z. de rechtspraak en het stadsbestuur op nogal willekeurige wijze en zonder vast reglement werden uitgeoefend. Hierdoor bestond het gevaar, dat de overheid schade zou kunnen leiden en in discrediet zou kunnen geraken, en dat er onrecht zou kunnen geschieden ten aanzien van de *gemeenen poorters ende ondersaten*, zeg maar de burgerij van Rhenen. Daarom besloot Karel V, dat wil zeggen de centrale overheid te Brussel, de rechtsgang, de privileges (voorrechten), de gebruiken en het bestaande stedelijk

reglement volgens een nieuw stedelijk reglement vast te stellen, waaraan de stad zich onvoorwaardelijk had te houden.

De originele acte van october 1548, die 301 artikelen bevat, bestaat nog steeds. Het is een handgeschreven document op perkament, dat bewaard wordt in het Rhenense Oud-archief.

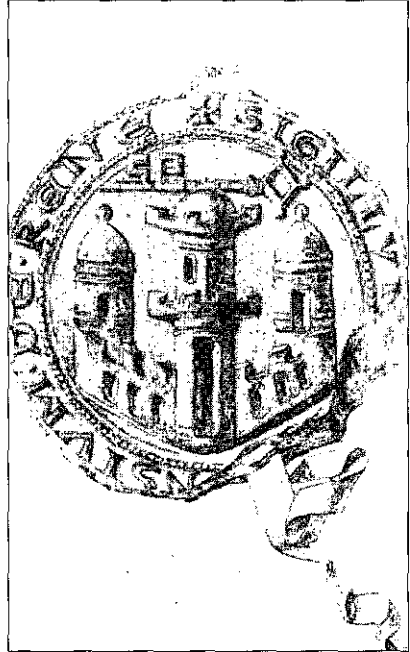
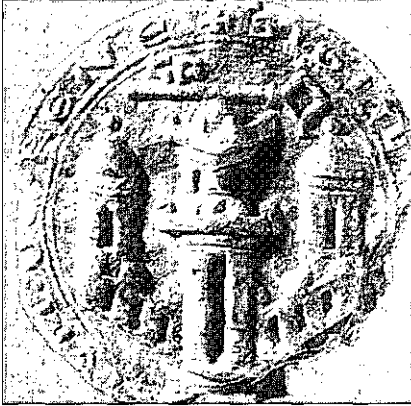
Warenwet

Een aantal artikelen van de Ordonnantie heeft het karakter van een warenwet. Deze handelen over de verkoop van bedorven vlees, vis en gevogelte en rotte eieren. Ook de handel in granen werd gereguleerd. Natuurlijk werd een belangrijk thema als het heffen van accijns streng aan regels gebonden. De accijnzen vormden namelijk een belangrijke bron van inkomsten voor de stad. Het was in die dagen gebruikelijk, dat het innen van deze belasting aan derden werd verpacht. Zo iemand heette een accijnsmeester, hij kocht van de stad dit recht voor een bepaalde som en zorgde er dan wel voor, binnen zijn bevoegdheden, zo veel mogelijk accijns te innen. Accijns werd toen plaatselijk geheven over wijn, bier en brandewijn. Ook werd ellenaccijns geheven, accijns op alle verkochte geweven stoffen. In de Ordonnantie, die hieraan 14 artikelen wijdt, werd met nadruk gesteld, dat in afwijking van bestaande gebruiken, de verpachting van deze accijnzen in het openbaar bij opbod, in aanwezigheid van schout, burgemeesters, 2 schepenen, 2 raden, de cameraar en de secretaris aan de hoogstbiedende diende te geschieden. Kennelijk had men er daarvoor te veel een ondersje van gemaakt.

Openbare Orde

In de Ordonnantie wordt aan het handhaven van de openbare orde flink aandacht besteed. De artikelen gaan over scheld-, vecht- en schietpartijen, het toebrengen van lichamelijk letsel (verwondingen, verlammingen), messentrekkerij en diefstal. Op het toebrengen van letsel met als gevolg een lamme hand, arm of been stond een boete van 25 Carolus guldens, een zeer hoog bedrag in die tijd. Een lamme vinger was 12 gulden 'waard'. Op doodslag stond de doodstraf, evenals op het ontvoeren van andermans kind.

De kerkmeesters en gasthuismeesters (de bestuurders van de Kerk, het Gasthuis en het Weeshuis en ook van andere instellingen) dienden een goede boekhouding bij te houden van hun ontvangsten en uitgaven, hetgeen in het verleden kennelijk nogal eens te wensen moet hebben over gelaten.. Elk jaar in september moest verantwoording worden afgelegd ten overstaan van een door de provincie gezonden commissaris. De kerkrekeningen van Rhenen zijn vanaf 1571 redelijk compleet bewaard gebleven, die van de gasthuismeesters, met een aantal leemten, vanaf 1570

*Het oudst bekende grootzegel van de stad
Rhenen, van mei 1258.
(Archief Duitse Orde te Utrecht,
Inv. No. 1440).*

*Het bastion de Toltoeren in de oude stadsmuur van Rhenen. Binnen de muren de oude school, links
woningen en links achter de Cuneratoren. (foto Dr. H.A. Veltman, 1915).*

en de rekeningen van het weeshuis beginnen in het jaar 1616.

De benoemingen van de ambten in de stad zouden voortaan uitsluitend door 'ons', dus de keizer geschieden. Wanneer iemand zijn ambt verzaakte werd hij gestraft, eerst door middel van een boete, en na de derde keer door een lijfstraf.

In de Ordonnantie werd uitgebreid vastgelegd, hoe er diende te worden gehandeld bij allerlei criminele en civiele zaken. Ook werden verschillende financiële transacties gereguleerd, zoals het belasten van huizen met een losrente en dergelijke.

Artikel 137 handelt over het opstellen van testamenten. Dit mocht gebeuren ten overstaan van de schout, twee schepenen en de Secretaris, óf voor een officieel benoemde notaris, in aanwezigheid van drie *manspersoonen, ten minsten achttien jaren oud zynde*. De hierop volgende artikelen handelen over huwelijk, huwelijksvoorwaarden, echtscheiding, erfenis en de voordelen die een oudste zoon geniet. Iemand werd pas boven de 25 jaar als volwassen beschouwd.

Onder het kopje *Van nieuwe wercken te verbieden* (de artikelen 158-161) wordt de oudste bouwverordening van Rhenen ten tonele gevoerd. Hierin wordt onder meer bepaald dat iemand die bij nieuwbouw te hoog bouwt of te dicht tegen een buurman, dit op eigen kosten zal moeten afbreken. Wanneer iemand nieuwbouw wilde plegen, moest hij zijn naaste burens acht dagen te voren gerechtelijk op de hoogte laten brengen van hetgeen hij van plan was. Wanneer hij dan begonnen was met de bouw konden de burens het werk laten stilzetten vóórdát de werkzaamheden vier voet hoog gevorderd waren. Zo niet, dan mocht hij verder bouwen, tenzij een buur afwezig was. Deze buur kon dan binnen acht dagen na terugkomst alsnog de bouw laten stopzetten, tenzij het werk inmiddels gereed was. In zo'n geval mocht het bouwwerk blijven staan, maar de buur kon een schadevergoeding eisen. Tot zover de Ordonnantie van 1548.

Stadsbestuur

Aan het hoofd van het stadsbestuur stond de Hoofdschout of kortweg Schout. Hij werd benoemd door de stadhouder van de provincie. De schout mocht niemand *ter torture leggen ofte doen leggen* zonder medeweten van de schepenen. Hij moest iedere maandag rechtspraak doen en voor het geval deze maandag een feestdag was, op de opvolgende dinsdag. De Magistraat, het stadsbestuur, mocht niet vergaderen zonder medeweten, toestemming en aanwezigheid van de schout of diens plaatsvervanger. Hierin blijkt de Rhenense schout machtiger te zijn dan enige andere in de provincie. De schout was voorzitter van het stadsbestuur, hij trad op als vrederechter en hij ontving tweederde van alle boeten, het overige deel ging gewoonlijk naar de armen. In ernstige zaken moest de schout eerst de Stadhouder of de Provinciale Raad raadplegen.

Later kwam er een ‘hulpschout’ bij, die substituut-schout werd genoemd, kortweg ‘de substituut’, die door de schout zelf werd aangesteld. Deze kreeg Veenendaal onder zijn toezicht, toen deze nederzetting zich begon te ontwikkelen. Veenendaal behoorde vanaf het ontstaan toen namelijk nog bij Rhenen. Het heeft zich in 1795 losgemaakt en is sindsdien een zelfstandige gemeente. Sinds de inlijving bij Frankrijk (1810) is de schout van het toneel verdwenen.

Het bestuur van de stad bestond uit twee verschillende colleges. *De Policie*, later de *Vroedschap* geheten, bestond uit de schout, de twee burgemeesters, 7 schepenen en 8 raden. Het *Gerecht* of ook wel de *Wet* geheten, bestond uit de schout, de burgemeesters en de schepenen. Zij waren verantwoordelijk voor de rechtspraak, die in het Raadhuis plaatsvond. Men was toen gezeten in de schepenenbank, die na jaren van afwezigheid in 1976/77 weer op de oude plaats in de hal van het Oude Raadhuis is aangebracht.

Per jaar werden twee *burgemeesters* benoemd. Gewoonlijk kwam het er op neer, dat er ieder jaar een van beide aftrad. Samen met de 7 *schepenen* spraken zij recht over alle criminele en civiele zaken die binnen het stadsgebied vielen. Buiten hun bevoegdheden vielen majesteitsschennis, ketterij en rebellie en ook mochten zij geen recht spreken over afgevaardigden van het Provinciale Hof. Dergelijke zaken waren voorbehouden aan het Provinciale Hof in Utrecht. In het stadsbestuur fungeerden ook nog 8 raden. Tot ongeveer 1600 waren er ook nog de uit het volk gekozen *zestienen*, die de raadsvergaderingen bijwoonden. Dit waren de ‘treffelijksten burgeren ende inwoonders’ van de stad, die uitsluitend bij belangrijke zaken en bijzondere voorvallen bijeen werden geroepen.

Een *cameraar* werd aangesteld om alle stedelijke inkomsten en uitgaven te beheren. Hier moest een goede administratie van worden bijgehouden. De *cameraar* was dus het hoofd van de afdeling Financiën, zouden we nu zeggen. Deze afdeling zal trouwens wel uit hem alléén hebben bestaan. Dergelijke rekeningen, de stadsrekeningen, zijn voor Rhenen vanaf 1560 vrij compleet bewaard gebleven.

De acht *raden* waren voornamelijk verantwoordelijk voor bestuurlijke zaken, handel en welvaart der stad. De *Secretaris* (‘gemeentesecretaris’), was aangesteld om de stadsnutulen bij te houden, evenals die van de vonnissen van het stadsgerecht en de door de centrale overheid afgekondigde maatregelen (*Ordonnantien ende Placcaten*). Hij verzorgde de correspondentie, moest de binnengekomen brieven bewaren en van de uitgaande post kopieën maken en bewaren. Tevens diende hij belangrijke besluiten (Resoluties) te ondertekenen en bekend te maken en voorts plechten, overdrachten en transporten te administreren. Een secretaris had (en heeft nog steeds) een belangrijke rol in het stadsbestuur, en dit was zeker waar voor Rhenen.

Na de val van de Republiek, gedurende de Franse Tijd (1795-c. 1813) sprak men over een maire en adjunct-maire in plaats van burgemeester en de leden van de raad

werden aangeduid als Municipalen. Overigens zijn er tot aan 1824 steeds twee burgemeesters in functie geweest. De eerste burgemeester of President burgemeester was voorzitter van de Raad, de tweede burgemeester (de cameraar burgemeester) was hoofd van de politie en had daarnaast tot taak het toezicht op de financiën en het bijhouden van de Burgerlijke Stand. Thans kent ons stadsbestuur één burgemeester, 3 wethouders en 14 raadsleden. Het college van B&W bestaat uit burgemeester, wethouders en gemeente-secretaris. De gemeenteraad bestaat uit de wethouders plus de raadsleden van de verschillende politieke partijen. In tegenstelling tot vroeger heeft het stadsbestuur geen enkele bevoegdheid meer tot het doen van rechtspraak.

de 'Borger Eedt', de Burgereed

Iemand die burger van de stad wilde worden, moest aan een aantal voorwaarden voldoen, en een bepaalde som gelds in de stadskas betalen. Daarna moest hij de burgereed afleggen. Hij kreeg dan alle rechten, die het burgerschap bood, maar hij was ook onderhevig aan de plichten als burger. Wanneer iemand een jaar in de stad 'woonde', zonder dat deze in die periode verwarming of licht had gebruikt, verloor hij het burgerschap

De af te leggen eed luidde als volgt:

Dat sweer ick Borger tot Rhenen, die Staten houw ende getrouw te wesen, haer gewonnen goedt te helpen houden, ende haer ongewonnen goedt te helpen winnen. Die Stadt van Rhenen hou ende getrouw te weesen, die gewonnen goederen vande Stadt te helpen houden, ende die ongewonnen goederen te helpen winnen, tegens die Politie vande Regierders, ende Stadt van Rhenen, nijet te rebelleren, sonderlingh tegens Politien, ende houdinge vande Stadt-moelen, ende opte selve te maecken, geen oploep, tweedracht, nochte enijge muterije ter cause vandijen, tegens die Overicheijdt te maecken, nochte doen maecken, Schout, Borgemeesters ende Regierders eer ende reverentie te bewijzen, opte verbuerte van mijn Borgerschap. Ende.

Grondgebied

In de Middeleeuwen bestond het grondgebied van Rhenen, de Vrijheid van Rhenen of ook wel de Jurisdicctie genoemd, uit de volgende gebieden: Rhenen stad, Grebbe, Achterberg, Remmertten, Elst, Veenendaal, Renswoude en de Mars. Ook de oude parochie van Rhenen (de Cunerakerk) strekte zich over dit gebied uit.

Renswoude is al in een vroeg stadium losgeraakt van Rhenen. Het gebied van de Mars heeft in het verleden tot Rhenens grondgebied behoord, omdat vroeger de Rijn ongeveer bij de Grebbeberg een grote bocht maakte in zuidelijke richting (naar het tegenwoordige Kesteren), en daarna weer afboog naar het noorden toe (bij het huidige Remmerden). In dit gebied lag de polder de Mars. Omstreeks 1200 heeft de Rijn de kortste weg gekozen: door een dijkdoorbraak bij de Grebbeberg kon de Rijn rechtdoor haar weg vervolgen en kwam de rivier nu vlak langs de stad te stromen. In de Mars was nog veel Rhenens grondbezit, vooral van de Kerk en van het Gasthuis. Lange tijd is de Mars dan ook omstreden gebied geweest, omdat

zowel Utrecht als Gelderland vonden, dat het bij hun provincie hoorde. Gedurende een bepaalde tijd hebben er zelfs twee schouten geregeerd, die van Rhenen en een namens Gelderland.

De Rhenensche Veenen

Reeds meer dan vijf eeuwen geleden behoorde het gebied van de Rhenense Venen tot de jurisdictie van deze stad. Het was een onbewoond gebied, waarin grote oppervlakken met hoogveen waren bedekt. Omdat men uit het veen turf kon winnen, werd aanvankelijk op kleine schaal turf gestoken. Toen Bisschop David van Bourgondië in het bezit van een groot deel van de venen kwam besloot hij deze op grotere schaal te exploiteren. Hij liet om het vervoer van de gewonnen turf mogelijk te maken, in 1473 een kanaal graven van het veengebied naar de Rijn. Dit kanaal, dat liep vanaf het huidige Zwaaipein in Veenendaal naar de Rijn vlak tegen de Grebbeberg, is bekend geworden als de Bisschop Davidsgrift, kortweg De Grift genoemd. Helaas stagneerde het geheel, totdat in 1545 keizer Karel V, de nieuwe machthebber, het kanaal opnieuw bevaarbaar liet maken. Tevens werd het kanaal met twee takken verlengd: de Kerkewijk naar het zuiden, en de Boveneindse Grift (richting De Klomp) naar het noorden. Een industrieel uit Antwerpen, Gilles van Schoonbeke kreeg ten behoeve van het gebruik in zijn steenovens vergunning ('octrooi') om vanuit Veenendaal in de richting van Woudenberg een kanaal te graven, de Schoonderbeekse Grift. Via beide waterwegen is in de loop der eeuwen zoveel turf vervoerd, dat er thans nagenoeg niets meer van is terug te vinden. In de loop van de 19de eeuw verdwenen de laatste plakken turf in de kachels, waarna deze belangrijke bron van inkomsten letterlijk uitdroogde.

De vroeger reeds bestaande wateroverlast, als gevolg van kwelwater vanuit de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, maar vooral ook van overstromingen van de Rijn bij de Blauwe Kamer, gaf in de Gelderse Vallei aanvankelijk veel rampspoed. Een niet onbelangrijke reden was het feit, dat de waterafvoer via Amersfoort naar de Zuiderzee ernstig bemoeilijkt werd doordat de bestaande afwateringssystemen, vaak door gebrek aan zorg en onderhoud, onvoldoende in staat waren al het water, zeker bij grote regenval, af te voeren. Het Rhenense waterschap 'de Rhenense Nede en Achterbergse Hooilanden' was direct betrokken bij het noodzakelijke overleg tussen de 'provincies' Utrecht en Gelderland. Pas in 1933 kwamen alle partijen tot overeenkomst en werd het mogelijk tot een bevredigende oplossing te komen. Het zogenaamde Valleikanaal ontstond door een reeks van waterlopen te verbreden of te kanaliseren. Nadat in 1995-1997 de Grebbedijk op de vereiste sterkte is gebracht, zal er hopelijk een definitief einde zijn gekomen aan de angst, die men in de laaggelegen gebieden voor het water heeft gehad.

10. CUNERAKERK EN -TOREN

Het meest beroemde en tevens ook meest waardevolle bouwwerk van Rhenen is sinds mensenheugenis de Cunerakerk, met daaraan onverbrekkelijk verbonden de toren. Deze twee-eenheid is echter slechts schijn. Vermoedelijk heeft de kerk er lange tijd zonder toren gestaan. Reeds in het begin van de 11e eeuw heeft er in Rhenen een kerk gestaan, gewijd aan St. Petrus. Later, in elk geval na 1400, werd deze kerk aan Cunera gewijd, vermoedelijk omdat men niet beschikte over relikwieën van Petrus en wèl over die van Cunera. In de loop van de 15e eeuw heeft er een grote verbouwing van de kerk plaats gevonden, waarbij min of meer de huidige situatie ontstond: die van een in steen overwelfde hallenkerk met dwarsschip en enkelvoudig koor. Aan het einde van deze eeuw, namelijk op 11 mei 1492, werd aangevangen met de bouw van de toren, die in 1531 gereed zou komen. Een merkwaardigheid is, dat het eigendom van de *kerk* berust bij de Hervormde Kerk, maar de *toren* is sinds omstreeks 1813 eigendom van de burgerlijke Gemeente Rhenen, een maatregel nog van Napoleon.

Er is over de bouw van kerk en toren nauwelijks iets bekend, we weten niet eens wie de bouwmeesters ervan zijn geweest. Wel is een aantal details bekend over de levering en verkoop van de diverse torenklokken. Over het onderhoud en over de vele reparaties is echter zeer veel archiefmateriaal bewaard gebleven.

Is er over de begintijd van de kerk nagenoeg niets bekend, van de toren staan de data van de aanvang van de bouw en de voltooiing ervan in de noord- resp. de zuidzijde van de torenportaal aangegeven:

DESEN TOORN IS BEGONNE
TE BOUWEN DAEGS VOOR PANC-
RAS SYNDE XII MAYO INDEN
IARE 1492

en

Ao. MD XXXI
DEN XXIII MAYO
IS DEESEN THOOI
VOLBOUT

hetgeen dus wil zeggen dat de bouw aanving op 11 mei 1492 en dat de toren gereed kwam op 13 mei 1531. De bouw van de toren werd financieel mogelijk gemaakt dank zij de inkomsten die de kerk verwierf nadat de Cunerakerk centrum van een jaarlijkse bedevaart was geworden. Hierover wordt elders in dit boekje meer verteld.

Rampen

De kerk en de toren hebben, voor zover wij weten, vier grote rampen doorstaan, namelijk in de jaren 1672/73, 1897, 1934 en 1945. We weten niet wat er met de kerk gebeurd is tijdens de inname van Rhenen door de Geldersen in 1499.

Vanzelfsprekend hebben er na de rampen restauraties plaatsgevonden. Af en toe worden er in het bewaard gebleven archiefmateriaal echter ook gegevens aangetroffen over tussentijdse herstelwerkzaamheden. Met name geldt dit voor de jaren rond 1735 en ook een eeuw later, in 1856.

De eerste grote ramp vond plaats in 1672/73, toen ons land bezet werd door de Franse troepen van Lodewijk XIV. De Cunerakerk, die toen ruim een eeuw in gebruik was bij de protestanten, werd door de rooms-katholieke overheerser toegewezen aan de Rhenense rooms-katholieken. De protestanten mochten toen in de oude Gasthuiskapel hun heil zoeken.

Bij het vertrek van de Franse troepen hebben zij overal op grote schaal vernielingen aangericht. Zo werden toen onder meer de Bergpoort en de Westpoort verwoest (het oplazen van de Rijnpoort werd door omwonenden afgekocht), evenals het veerhuis in de uiterwaarde ten westen van de stad. Diverse boerderijen, met name langs de weg naar Elst, werden door de terugtrekkende Fransen vernield. Ook de Cunerakerk is er toen niet ongeschonden van af gekomen. De preekstoel werd buiten de kerk in brand gestoken, alle banken werden vernield en zelfs de gildeborden in de kerk moesten het ontgelden. Er ontstond ook veel schade aan het dak. Het herstel kostte handen vol geld. Om aan de nodige geldmiddelen te komen, werd besloten dat van de acht aanwezige klokken er vier zouden worden verkocht: de Salvator, de Maria en twee andere klokken, die zelden of nooit gebruikt werden. Tot dagelijks gebruik zouden dan in de toren overblijven de Cunera, St. Andries, de Woensdagse- en de Poortklok, en het carillon. Over de Paulusklok, die nu nog in de toren hangt, werd niet gerept.

Een deel van de schade aan het interieur van de kerk werd later verhaald op de tien katholieke families, die tijdens de Franse overheersing de schade aan de kerk berokkend hadden.

Een aardige kwestie was die van de wijzerplaten van het uurwerk aan de toren. Er hebben tot aan midden 19de eeuw maar drie wijzerplaten aan de toren gehangen. Aangezien er aan de zuidzijde van de toren vrijwel niemand woonde, had men een vierde wijzerplaat uitgespaard. Omdat men in de Betuwe niet bereid was mee te betalen aan een vierde wijzerplaat, bleef het hier bij. Nog in 1729 werd nagegaan hoeveel het aanbrengen van een wijzerplaat aan de zuidzijde van de toren zou kosten. Dit plan ging niet door en men zou minstens nog een eeuw moeten wachten op de vierde wijzerplaat.

1897

Tijdens een hevig onweer is op 4 september 1897 de bliksem ingeslagen in de Cuneratoren. 's Nachts sloeg het vuur over naar het dak van de kerk. De brand was zo hevig, dat de brandweer, gesteund door die van Wageningen, machteloos stond. Het verhaal gaat dat jaloerse individuën de brandslangen van de Wageningers doorsneden omdat men het niet kon verdragen dat de Wageningse brandweer beter was toegerust. Een regenbui maakte een eind aan deze rampzalige brand.

Het bovenste deel van de toren brandde geheel uit. De torenklokken en het carillon vielen naar beneden. Hierbij ging de grote Cuneraklok verloren. Slechts het beeld van Cunera, dat als relief was meegegoten, kon worden bewaard. Ook het kerkdak en het oude orgel uit 1527, een geschenk nog van de enige Nederlandse paus Adrianus VI, gingen totaal verloren. Aan het verzengende vuur ontsnapten gelukkig de oude koorbanken en de sedilia (beide uit 1570), en de preekstoel en het koperwerk (beide uit 1676).

Gedurende twee jaar heeft men gekerkt in een noodkerk, gebouwd op Spitsbergen. De eerste kerkdienst vond er een maand later plaats, waarbij de eerste predikant Ds. De Lange sprak naar aanleiding van Klaagliederen 1:16a: 'Om dezer dingen wille ween ik'.

Voor de restauratie kwam er financiële steun van de Minister van Binnenlandse Zaken, onder voorwaarde dat het schilderij 'Die inneminghe van Reenen' aan 's Rijks Museum zou worden afgestaan. De gemeente ging met deze voorwaarde accoord, mits er een kopie voor de gemeente zou worden vervaardigd. Deze kopie hangt thans in de raadszaal van het Oude Raadhuis.

Bij de restauratie werd zo veel mogelijk uitgegaan van de tekeningen van Saenredam, die rond 1650 de kerk van binnen en buiten getekend en geschilderd heeft. Essentieel hierbij was, dat de dakvorm van het schip en de zijbeuken in de loop der eeuwen nogal veranderd waren. Het herstel van de toren kwam onder leiding te staan van de architect Dr. P.J.H. Cuypers (met hulp van diens zoon Dr. J.Th.J. Cuypers) uit Roermond. Cuypers is vooral bekend geworden door het Rijksmuseum en het Centraal Station van Amsterdam.

Het einde van de werkzaamheden werd gevormd door de plaatsing op 31 december 1904 van het Cunerabeeld, dat thans nog steeds aanwezig is boven de westelijke ingang van de toren. 's Avonds werd ter gelegenheid van de heringebruikname gesproken uit Psalm LXXXIV:2 'Hoe liefelijk zijn Uw woningen, o Heere der Heirscharen'.

Electriciteit

In 1903 kregen de kerk en de toren elektrisch licht. Landelijk gezien was dit vrij vroeg, maar Rhenen genoot toen het voordeel van de remmende voorsprong. Omdat men hier nog lang petroleumlantaarns als stadsverlichting gebruikte, kon het stadium van gaslicht worden overgeslagen. Tot ca. 1900 was er in Rhenen namelijk

uitsluitend sprake van olieverlichting, zowel in de huizen als ten behoeve van de straatverlichting. Aanvankelijk gebruikte men hiervoor raap- en lijnolie, later werd dit vervangen door petroleum. Een lantaarnopsteker liep iedere avond de stad rond om de straatlantaarns aan te steken en hij was belast met het vullen van de lampen met petroleum. Het laddertje dat hij gebruikte om tegen de lantaarnpalen te klimmen bestaat nog. Al deze rompslomp verviel met de omschakeling op electriciteit.

Toen in 1920 centrale verwarming werd aangelegd in de kerk bleek dat er dringend groot onderhoud aan de toren noodzakelijk was. Deze resaturatie, die ook voor een deel de kerk zelf betrof, duurde vele jaren. In 1934 brak er, tijdens de restauratiewerkzaamheden, weer brand uit. Het gehele dak vloog in brand. Tijdens de herstelwerkzaamheden stortte in 1936 de noordoostelijke van de zes hoofdpijlers van het middenschip van de kerk in elkaar, vermoedelijk omdat deze op of naast een oude grafkelder stond. De omgevende gewelven kwamen natuurlijk ook naar beneden. Het gevolg was dat niet alleen die ene pijler met de gevallen gewelven moest worden hersteld, maar dat de gehele kerk inwendig moest worden gerestaureerd. Alle metselwerken werden daarbij van hun pleisterlaag ontdaan.

1940

In de meidagen van 1940 ontstond opnieuw schade aan toren en kerk. Hoewel de binnenstad van Rhenen toen vrijwel totaal uitbrandde, bleef de schade aan zowel kerk als toren echter betrekkelijk gering. Uit na de oorlog openbaar gemaakte rapporten zou gebleken zijn, dat de uit Wageningen naderende Duitse troepen de Cuneratoren als richtbaken bij het artillerie-vuur op de stad gebruikten en er daarom belang bij hadden, de toren te sparen.

Gedurende de oorlogsjaren kon met min of meer succes worden doorgewerkt.

In 1943 waren de twee bovenste gedeelten, het zg. open achtkant met een hoogte van 40-60 m en de torenspits tot 80 m hoogte, gereed gekomen. Ook de in mei '40 aangerichte beschadigingen waren weer hersteld. In 1943-44 werd de bouwsteiger geplaatst om de tweede torengeliding van ongeveer 20-40 m hoogte. Deze steiger kwam juist gereed vóór de evacuatie van de gehele stad in oktober 1944.

Verwoesting

Op een van de laatste oorlogsdagen, in de vroege avond van 24 april 1945, werd de kerk aangevallen door zes Engelse Spitfires die in West-Duitsland waren gestationeerd. Zij wierpen 12 bommen van 250 en 6 bommen van 500 lbs op de toren. Men vermoedde dat de toren door de Duitsers als uitkijkpost werd gebruikt. Eigenlijk een misdadige aanval, zo vlak vóór het einde van de oorlog.

Eind mei namen restauratiearchitect Boeyinga en Dr. J. Kalf, Rijksinspecteur van de Kunstbescherming tegen Oorlogsgevaren, de zaak in ogenschouw. 'Met ontzetting aanschouwden wij de enorme verwoesting. De tranen kwamen mij in de ogen. In het westelijk gedeelte van de Kerk lagen bijna tot aan het midden van de kerk, de brokstukken van de toren met veel puin van de ingestorte betonvloer boven de gewelven en de noordwestelijke kerkpijler met een groot deel van de gewelven'. Verder waren in de kerk een groot deel van de kerkbanken met de houten vloer vernietigd. Van het nieuw geplaatste kerkorgel met speeltafel was niet veel meer overgebleven. De bekapping van het kerkdak had zeer geleden en alle glas-in-lood ramen waren vernield.

De geheel onttakelde 20 m hoge torenspits, een prachtig bouwsel van hout met lood bekleed, lag dwars over de resten van de betonnen vloer, waarop deze spits stond. Ook de derde torengeliding was zeer ernstig beschadigd.

Herstel van de kerk na de oorlog

Het herstel van de oorlogsschade vergde vele jaren en dit ging met grote kosten gepaard. Pas in 1947 kwam er een officiële regeling waarbij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd betrokken. In datzelfde jaar kon men een aanvang maken met het herstel: de gewapend betonnen brandvloer boven de gewelven. Hierna volgde een deel van de leibedekking. In 1948 was de financiering van de grotere werkzaamheden rond.

Alles werd zo veel mogelijk teruggebracht naar de toestand, zoals deze in de oorlogsjaren tot stand was gekomen. Twee ingrijpende wijzigingen werden echter aangebracht. De houten kerkvloer, die veel had geleden en ook niet van het geschikte materiaal was gemaakt voor deze historische kerk, werd vervangen door beter passend materiaal: natuursteen en plavoren. Deze sluiten nu ook beter aan bij de nog aanwezige grafzerken. Ook het nieuwe orgel kreeg een geheel andere gedaante. Bij het opmaken van het inrichtingsplan werd uitgegaan van een kerkbezoek van ten hoogste 500 personen.

Toen de kerk in 1957 weer in gebruik kon worden genomen werden de zitplaatsen in de kerk weer verhuurd, volgens de oude traditie. Deze kerk was in 23 jaar niet meer gebruikt door alle werkzaamheden na de vernielingen. De aanvraag van zitplaatsen overtrof alle verwachtingen. Er werden toen overal stoelen bijgeplaatst, zelfs in het hoofdtoegangspad. Hierdoor kreeg de kerk een zeer rommelig aanzien. Al gauw is echter het grote aantal stoelen weer tot aanvaardbare proporties teruggebracht.

Het oxaal

In de kerk bevindt zich als afscheiding tussen het schip en het koor een prachtig oxaal. Het is totaal onbekend wanneer dit belangrijke kunstwerk in de kerk werd geplaatst. Vermoed wordt dat dit tussen 1550 en 1570 heeft plaatsgevonden. Het oxaal zelf bestaat uit zandsteen, de vier zuilen zijn van Dinants marmer. Op de vier zuilen staan, van links naar rechts, de volgende personificaties: de jonge man en de jonge maagd, de man, de vrouw, de dood en de grijsaard. Zij stellen de verschillende leeftijden van het menselijk leven voor. Over het oxaal wordt in allerlei archiefmateriaal opvallend weinig meegedeeld. In de oudste rekeningen is slechts een vergoeding voor het schoonmaken ervan bekend.

Herstel van de toren na de oorlog

De geheel ontakelde torenspits moest wegens gevaar in gedeelten vanaf zijn ligplaats op de betonnen torenvloer op 60 m hoogte worden weggehaald. Al deze werkzaamheden vergden vele maanden. Het was toen reeds bekend dat zandsteen bij verwerken silicose kan veroorzaken, een ernstige longziekte. Daarom werd het verwerken van zandsteen sinds 1951 verboden: de Silicosewet, die onder het Zandsteenbesluit viel. Men moest bij de restauratie van de toren toen naar ander materiaal uitzien en dat werd voortaan Baumberger steen.

Pas in 1951 kon de open achtkant geheel worden afgewerkt en werd opdracht gegeven tot het geheel opnieuw construeren van de torenspits.

In 1953 werd een nieuw torenuurwerk aangebracht door de firma Eijsbouts.

De wijzerplaten, die zich voorheen op de tweede torengeliding bevonden, werden nu op de derde torengeliding aangebracht, waardoor ze nu op grotere afstand zichtbaar zouden zijn. Deze verplaatsing geschiedde in overleg met gemeente en

kerkvoogdij. In 1959 kon in de toren een nieuw klokkenspel (carillon) worden aangebracht. Het werd op Kerstavond van dat jaar voor het eerst gebruikt. De gelden, benodigd voor de aanschaf hiervan werden door een comité uit de Rhenense burgerij bijeengebracht.

Op ongeveer 30 m hoogte bevonden zich een veertiental, nog gedeeltelijk aanwezige, maar geheel vergane beelden in even zoveel torennissen. Vermoedelijk is dit zelfs het oorspronkelijke aantal sinds de bouw van de toren. De beelden dienden vervangen te worden door nieuwe, die door de Rotterdamse beeldhouwer Meindert de Boer werden vervaardigd. Ze werden geplaatst in 1976. Enkele proefmodellen op schaal van deze beelden bevinden zich sinds 1991 in het Gemeentemuseum Het Rondeel. Hier staan overigens ook de vijf overgebleven, min of meer ernstig verweerde beelden, van de oorspronkelijk 14 aanwezige beelden uit de begintijd van de toren.

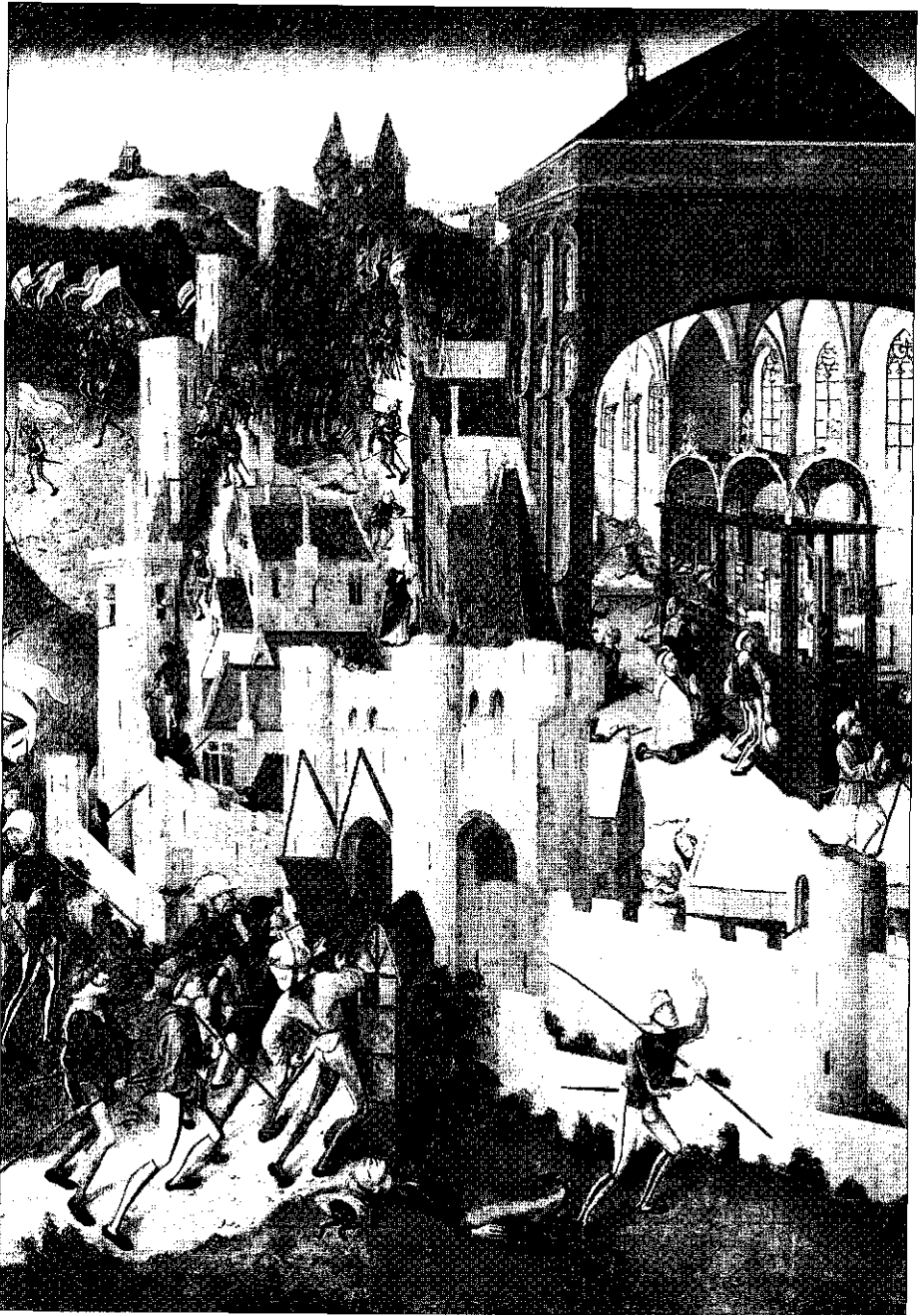
Problemen

Reeds in 1964 bleek de vervanger voor de gebruikte zandsteen, de Baumberger steen, in geen geval een geschikte steensoort te zijn. In de balustrade van de bovenste trans waren ernstige verweringsverschijnselen waar te nemen. Grote stukken van reeds gerestaureerde delen moesten worden vervangen door Muschelkalksteen. In 1968 werd de achtkant in de steigers gezet omdat ook hier de Baumberger steen moest worden vervangen en wel door een basaltlava. Na vele tegenvallers kon de lange periode van restauraties en herstel uiteindelijk worden afgesloten. Een nieuw luik ter afsluiting van het gat in het plafond van het torenportaal, waardoor de klokken omhoog gehesen konden worden vormde het symbolische sluitstuk van deze periode. Op dit luik staat: 'Over de eeuwen reiken ze elkaar als broeders de hand, Zo kwam ik, Cunera, in nieuwe luister tot stand. 30 april 1974'.

Toekomst

Dat de geschiedenis zich altijd weer herhaalt blijkt ook voor de Cunerakerk van toepassing te zijn. Er bleek spoedig weer een nieuwe restauratie nodig te zijn. In 1987 had de Monumentenwacht geconstateerd dat er sprake was van erosie van de Etringer tufsteen, waarvan de ornamenten, pinakels en balustrades waren vervaardigd. Daarmee brak een nieuwe kostbare tijd aan, die inmiddels ook tot een goed einde kon worden gebracht. In 1992 bleek dat ook aan de kerk weer verschillende onderdelen aan vervanging toe waren.

Naar wij hopen zullen Kerk en Toren voorlopig een aantal jaren zonder bijzonder groot onderhoud in de huidige luister de tand des tijds kunnen doorstaan. Iedereen weet echter dat dit slechts een kwestie van tijd is. Onherroepelijk zal er ergens weer een of ander gebrek ontdekt worden, waarna een nieuwe periode van restauratie zal aanbreken....

De verovering van Rhenen door Jan II van Kleef in 1499, door 'de Meester van Rhenen'. Op de lijst van het schildertij staat: 'Die inneeninghe van rienen geschiedt in t jaar 1499'. De kopie in het Oude Raadhuis te Rhenen is in 1899 in het Rijksmuseum vervaardigd door A. Gevolger.

11. HET INTERIEUR VAN DE CUNERAKERK

Als U via de toren de kerk binnenloopt weet dan dat dit voor de Tweede Wereldoorlog niet mogelijk was. Kerkgangers kwamen binnen door de noord-ingang, zoals dat tot kort geleden overigens in de wintermaanden steeds gebruikelijk was om zo min mogelijk warmte te verliezen. De opzichter bij de 1897-restauratie, de Rhenenaar Derk Hoiting, informeerde in 1904 nog bij zijn architect dr. P.J.H. Cuypers "of ik de nieuwe muur tusschen kerk en toren welke indertijd gevoegd is, ook moet laten pleisteren?" Wat precies de achterliggende gedachte is geweest om de kerkgangers de toegang via de toren te ontzeggen is onbekend. Wellicht speelde mee dat in Napoleon's tijd de scheiding tussen kerk en staat werd doorgevoerd met als consequentie de verdeling van de kerkgebouwen tussen de in de Nederlanden bestaande geloofsverhoudingen. In vele plaatsen werden de kerken overgedragen aan de plaatselijke kerkgenootschappen terwijl de torens, waarschijnlijk uit militair-strategisch oogpunt, in bezit kwamen van de burgerlijke gemeenten. In Rhenen werd de ruimte onder de toren nuttig besteed door er het brandweermateriaal en de lijkbaren in op te slaan, en het was de plek om de klokken te luiden. Tot aan de grote restauratie voor en in de Tweede Wereldoorlog; toen werd door de burgerlijke overheid en de kerkelijke gemeente overleg gevoerd en in februari 1943 werd de afspraak gemaakt dat de Nederlandse Hervormde Gemeente Rhenen voor altijd het recht van toegang door de toren tot de kerk zou krijgen en dat de torenruimte daarom niet meer voor andere doeleinden zou worden gebruikt, of zoals dat omschreven werd: dat de "prachtige ruimtewerking van deze kerk het meest opvalt, als men deze aan het einde van haar lengteas binnen treedt".

En als U dan binnen bent ziet U inderdaad een prachtige kerk. Het schip, met aan weerszijden in totaal zes pijlers, heeft aan de noordkant een zijbeuk en aan de zuidzijde twee smallere beuken, gescheiden door drie zuilen, alles even hoog. Maar het is niet echt een hallenkerk want aan de noordzijde bij het koor is een begin van een transept. De kerk die er nu staat is ouder dan de toren; hoeveel ouder is niet bekend. Overigens heeft er voor de Cunerakerk een andere, waarschijnlijk houten, kerk gestaan, gewijd aan Petrus. Maar dankzij de gelden die met de Cunerabedevaartgangers binnenstroonden was men in staat deze, in verhouding tot de stad grote, kerk te bouwen. Was de directe aanleiding om de huidige Cunerakerk te bouwen dat er in 1400 een boze edelman was die een persoonlijke rekening vereffende door Rhenen in de as te leggen? De kerk en de commanderij zouden gespaard gebleven zijn maar het kan niet anders of zij zijn tijdens de brand beschadigd. Men heeft er lang over gedaan, vermoedelijk zo'n 75 jaar, tussen 1400 en 1475. Pas toen de kerk klaar was begon men aan de toren; beide zijn voorbeelden van de late gotiek. Des te vreemder is het als men binnen tegen kale bakstenen muren aankijkt. Dat past niet bij de gotiek die bekend staat om de ruimtewerking. Wit gepleisterde muren en pilaren met in de hoogte de kruisribben

versterken het idee van een reiken naar de hemel dat al door de hoge spitsboogramen wordt gesuggereerd; al die witte vlakken maken de kerk lichter en daardoor hoger, en dat zijn de idealen van de gotiek. Pieter Jansz Saenredam (1597-1665) gaf in 1655 op een prachtige manier het perspectief van de kruisgewelven weer in een verder ongemeubileerde ruimte. Van deze schilder/tekenaar weten wij dat hij zich geen artistieke vrijheden veroorloofde maar de werkelijkheid tekende. In 1847 vallen Haakman nog de helder wit gepleisterde gewelven op zodat hij daarvan melding maakt in zijn beschrijving.

Al eerder, bij de bouw zullen de muren gewit zijn; en misschien zijn er wel muurschilderingen aangebracht.

Maar na ruim een eeuw kwam de Hervorming. Er zijn nauwelijks berichten overgeleverd of en hoe er in Rhenen is gebeelstormd. Maar het hoofdaltaar werd verwijderd en ook de kleinere altaren waarvan er zeker een was van de Sinte Cunera Broederschap, en de bijbehorende vicarieën, en niet te vergeten de beelden, verdwenen uit de kerk. Eventuele muurschilderingen zullen overgewit zijn. Saenredam tekende in 1655 een witgepleisterd interieur van onze Cunerakerk. In 1659 is de kerk in ieder geval weer gewit, wat gezien de in rekening gebrachte kosten een groot karwei moet zijn geweest. Er zal daarna nog wel eens met de witkwest gewerkt zijn maar pas in 1897 lezen we er meer over. De kerk was verzekerd zodat na de grote brand van september van dat jaar snel met herstel kon worden begonnen. In het bestek staat dat alle muurwerken, kolommen, gewelven en ornamentele delen moesten worden afgestoken en van de losse witsellaag ontdaan. Vervolgens moest worden gerepareerd en ten slotte driemaal gesausd; de kolommen, bogen, ribben enzovoort in donkere tinten en de vlakke muren en de gewelven in lichte tinten. Als voorbeeld gebruikte men de tekeningen van Saenredam uit de 17e eeuw. Er is overigens nogal bezwaar gemaakt tegen dit afsteken van het pleisterwerk omdat geen rekening werd gehouden met eventuele verborgen muurschilderingen. In 1936 stortte de noordoostelijke hoofdpijler in en moest de kerk inwendig weer gerestaureerd worden. Monumentenzorg besloot toen vanwege het vele onderhoud, en omdat het toch nooit helemaal onberispelijk zou zijn, de metselwerken niet meer te laten stucadoren; het oude vertrouwde beeld verdween. Na de oorlog, toen men weer opnieuw moest beginnen, kwam Monumentenzorg terug op deze beslissing: kerk en koor zouden geheel bepleisterd moeten worden. Maar nu lagen architect en kerkvoogdij (om de hoge onderhoudskosten?) dwars. En de kerk werd zoals zij er nu nog uitziet: uitgevoerd in schoon metselwerk.

Als U dan de kerk binnengaat doet U dat onder het orgel door. Het is het orgel dat na de Tweede Wereldoorlog in 1957 door Van Vulpen werd gebouwd ter vervanging van het orgel van orgelbouwer Sanders dat, hoewel een aantal keren ingespeeld, nooit de gemeente heeft begeleid bij haar zang. Sanders bouwde een vervanger

voor het Leichel-orgel dat in 1934 was beschadigd en aan het eind van de dertiger jaren onherstelbaar was aangetast door houtworm. Sanders' orgel stond al vanaf najaar 1944 klaar om ingewijd te worden maar er waren geen kerkgangers want Rhenen was geëvacueerd. Op 24 april 1945 voerden geallieerde jagers een aanval uit op de toren; in hun ogen een succesvolle aanval maar voor Rhenen betekende het dat de restauraties weer van voren af aan konden beginnen; ook het orgel was verwoest. Het Leichel-orgel, ook wel "het orgel van Moinat", vaste organist vanaf het begin tot 1932, genoemd, verving het orgel dat in 1897 verloren was gegaan. Maar was dat orgel van vóór 1897 nog wel het Paus-orgel? Na alle restauraties, herstellingen, verbeteringen en uitbreidingen aan het instrument dat Rhenen in 1527 geschonken had gekregen kan men moeilijk nog van een oorspronkelijk orgel spreken. Maar de geschiedenis ervan gaat in ieder geval 370 jaar terug. De Lage Landen hebben aan het eind van de middeleeuwen eens een paus mogen leveren aan Rome. Adrianus VI, eigenlijk Adriaan Florisz. Boeyens (1459 Utrecht - 1523 Rome), leermeester en raadsheer van Karel V, op 9 januari 1522 tot paus gekozen, schonk aan Rhenen en de Cunerakerk een orgel dat hijzelf nooit heeft mogen zien. Hij stierf al in 1523 terwijl "zijn" orgel, waarvan de bouwer niet met zekerheid is aan te wijzen, pas in 1527 kon worden opgeleverd. Maar de buitenkasten van het orgel, dat waarschijnlijk diende ter vervanging van een ouder exemplaar, werden versierd met gebeeldhouwde trofeeën waarin die aan de rechterzijde het pauselijk wapen voorstelde, hangend aan een witte strik waarin de woorden Adrianus Sixtus Papa. Van vele organisten is de naam bekend; de oudst bekende vermelding is van Gerrit Bock als hij in 1563 voor een jaar orgelspelen 43 Karolusguldens krijgt uitbetaald. Het orgel heeft niet altijd op de huidige plaats gestaan. Saenredam bijvoorbeeld tekende het in 1644 in de noordwestelijke hoek van de kerk. Toen het orgel voor de zoveelste maal was hersteld en uitgebreid tot er in feite van een nieuw orgel gesproken kon worden, in 1872, zou ds Pikaar, volgens zijn dochter, in het oude orgel een takje gewijde palm hebben aangetroffen dat, zodra het aan de buitenlucht werd blootgesteld, verpulverde. In de kerk wordt nu nog, in het kapelletje aan de zuidwest zijde, een dergelijk palmtakje bewaard.

Recht tegenover het orgel bevindt zich het oxaal, het pronkstuk dat alle rampen van de afgelopen 450 jaar wonder boven wonder heeft weten te overleven. Zelfs tijdens de grondige restauratie en herinrichting van de kerk in 1857 is het niet, zoals elders wel kon gebeuren, verwijderd. Het is daardoor een van de weinige in Nederland bewaard gebleven oxalen, zelfs met die in de Joriskerk in Amersfoort de enige in Noord Nederland. De functie van een oxaal is een scheiding te creëren tussen kerk en koor; de behoefte aan een oxaal kwam waarschijnlijk van de geestelijkheid die zich van het volk, de leken, de wereld wilde afzonderen. Het vieren van de mis vraagt om rust en stilte en in vroeger eeuwen was dat in de kerk niet vanzelfsprekend; de kerk was ontmoetingsplaats en bood soms ook onderdak aan pelgrims

en bedevaartgangers. De meest eenvoudige vorm van zo'n scheiding is niet meer dan een lage borstwering. Maar het kan ook uitbundiger, zoals in de Cunerakerk. Het Rhenense oxaal valt in de gotische Cunerakerk een beetje uit de toon als renaissance kunststuk. Het zandstenen monument bestaat uit drie dwarsgangen gevormd door vier zuilen van rood geaderd Dinants marmer waarop hermen en kariatiden die de verschillende leeftijden van de mens uitbeelden; in de zwikken vindt men de menselijke deugden terug. Het vooraanzicht is een Romeinse triomfboog terwijl de tribune rust op een gotisch netgewelf; waar de ribben elkaar ontmoeten hangen vruchtenkorven. Aan de achterzijde, als toegang naar het koor, bevinden zich twee portaaldeuren met daarboven gebeeldhouwde friezen met rolwerkcartouches. Tussen de deuren is een spijlenvenster dat een doorkijk geeft in het koor. Het oxaal zal tussen 1550 en 1564 zijn gebouwd - op 7 april en 1 mei 1565 krijgt Zueer Henricksz geld voor het schoonmaken - en heeft al heel snel daarna angstige tijden beleefd: de beeldenstorm. In 1911-1913 konden in de reliëfs van de lage panelen, hoewel ernstig beschadigd, wellicht door beeldenstormers, nog bijbelse onderwerpen worden herkend, terwijl in de hoge panelen nieuwe reliëfs werden aangebracht. Haakman schreef in 1847 al dat hij de ware betekenis van de zinnebeeldige pleisterbeelden moeilijk kon onderkennen en dat veel van de oorspronkelijke gesteldheid en sieraad was verloren. Bij de restauratie van 1911-1913 werd ook de toegang naar de galerij op het oxaal, via de trap in de kerkenraadskamer, gerealiseerd. Vermoed wordt dat in vroeger tijden priesters/zangers daar hun plaats hadden. Hoewel H.G. Dijk - Koekoek een aantal mogelijke ontwerpers van het oxaal noemt, weet ook zij geen zekerheid te geven zomin als wie voor dit kostbare kunstwerk betaald heeft.

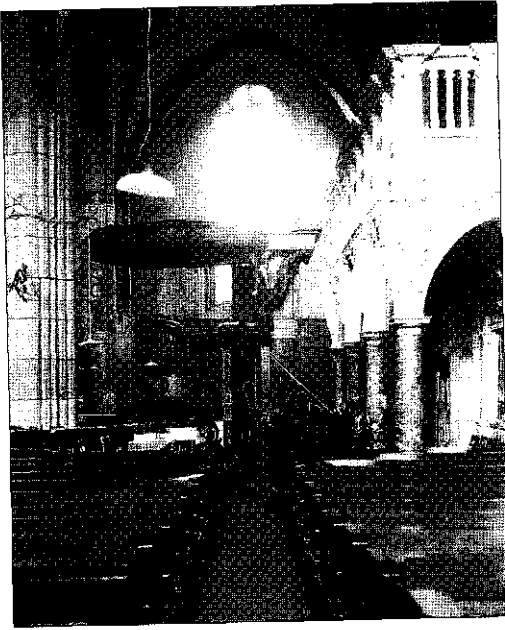
De inrichting van de kerk, met preekstoel en meubilair, is in de loop der eeuwen nogal eens gewijzigd.

Wat natuurlijk opvalt is de preekstoel zoals hij tegen de noordoostelijke pijler is geplaatst. Daar heeft hij niet altijd zijn plek gehad. Haakman, al eerder aangehaald vanwege zijn ooggetuigeverslag in 1847, vertelt dat de preekstoel, bij zijn bezoek, met de rug naar het koor stond binnen het doophek, een houtwerk dat er nu niet meer is, en recht tegenover het orgel tegen de toren. Aan weerszijden hingen aan de muren twee grote geschilderde borden in lijsten: de Twaalf Artikelen des Geloofs en de Wet of de Tien Geboden, in fraaie letters gepenseeld. Boven het galmbord verhief zich de wit gepleisterde balustrade van het oxaal. J. Weissenbruch (1822-1880) heeft het voor ons getekend in circa 1875; voor het zuidoostelijke raam hangt nog een gordijn. Van de Bunt heeft in haar boekje een prachtige foto van vóór 1934 opgenomen, waarschijnlijk vanaf het orgel, waaruit dezelfde opstelling blijkt. Daarop is het doek te zien dat boven het oxaal het koor scheidde van de kerk. Een soortgelijk (of hetzelfde?) doek, of zoals het heette "het kleed van laken boven

het oxaal", brandde in 1897 bij de grote brand weg. Het zal er zijn gehangen toen in 1856 de gecombineerde vergadering van kerkvoogden en kerkenraad besloot tot vernieuwing van het ameublement door éénvormige banken te plaatsen. Was het voordien een allegaartje aan zitplaatsen? Het meubilair overleefde de ramp van 1897; het moest slechts worden gerepareerd, schoongemaakt en gelakt. Tijdens de restauratie in de oorlog werd besloten het meubilair te vervangen. De Rhenense timmerman Lelieveld kreeg daarvoor opdracht. Toen het klaar was werd het vernield bij het bombardement op de toren en kon er nieuw meubilair besteld worden, nu bij de Rhenense meubelfabriek "De Specht" van de Gebr. Verwoert. Het inrichtingsplan werd ingrijpend gewijzigd. Het werd zoals we het nu kennen. De preekstoel is het tweede exemplaar dat dienst doet in de Cunerakerk. Toen in 1672 de Fransen onze stad binnentrokken wisten, aldus Haakman, het handjevol Rhenense rooms-katholieken door list en bedrog en met hulp van Franse ruiters uit Wageningen de kerk in te nemen; men verbrak de gestoelten van de magistraat en andere zitplaatsen en had het voorzien op de kostbare wapen- en gildeborden. Alles werd uit de kerk verwijderd en vernield. Maar de preekstoel bleef behouden, totdat in 1673 de Fransen zich moesten terugtrekken en dat al plunderend en rovend deden en in het voorbijgaan ook de preekstoel in brand staken. In 1676 kwam er een nieuwe en dat is het exemplaar dat er nu nog is.

Toch is er uit de zestiende eeuw ook nog meubilair bewaard, en ondanks alle rampen en restauraties gespaard gebleven. In het koor staan aan weerszijden koorbanken uit het jaar 1570 en in de zuidoostelijke hoek van de kerk staat een gestoelte waarvan gezegd werd dat het de zogenaamde bisschopszetel was. Men vroeg zich blijkbaar niet af wat een bisschop in Rhenen te zoeken had en bovendien was de bank veel te breed voor één persoon. In 1990/1991 komen Schmidt en Gudwin na onderzoek tot de conclusie dat het een sedilia is, een priestergestoelte dat bestemd is voor de geestelijken die de mis opdragen, met drie zitplaatsen, één voor de priester, één voor de diaken en één voor de subdiaken. De bank maakt één geheel uit met de koorbanken en hoort dan ook duidelijk niet thuis op de huidige plaats maar in het koor in de zuidoost hoek. De beide onderzoekers denken dat de Cunerakerk waarschijnlijk de enige houten sedilia van voor de Reformatie bezit.

En dat de sedilia en de koorbanken zich nog steeds bevinden in de kerk waarvoor ze gemaakt werden, maakt de situatie voor Nederland uniek. Wie ooit besloten heeft om dit "ensemble" op deze manier verspreid op te stellen heeft de functie van de onderdelen niet begrepen.

Interieur van de Cunerakerk, toen de preekstoel nog vóór het oxaal stond. (c. 1920?).

RHENEN, Koor der Cunerakerk.

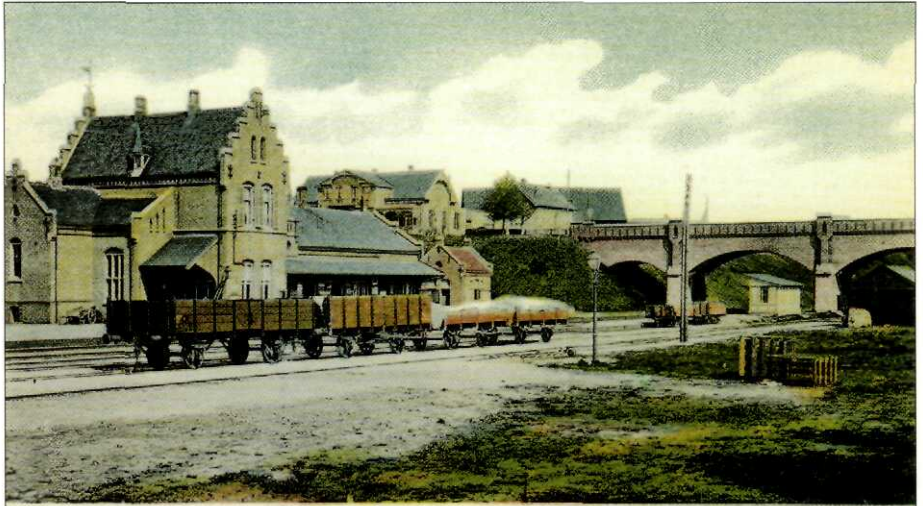
Interieur van de Cunerakerk; het koor; met de sedilia nog tegen de oostelijke muur. Links een koorbank uit 1570.

Rhenen

J. H. M. M.

Cunera-Toren

RHENEN, — Station.

UITG. NAUTA, VEUSEN 10165.

Huize Helmerstein
bij Rhenen

GREBBE

"Hôtel „de Grebbe“"

Tante Rien
13 Dec: 1904

Steenfabriek te Remmerden bij Rhenen

Zandheuvel Rhenen

SIGARENFABRIEK
 „CUNERA”

H. M. KONINGIN WILHEMINA

1898

GEBR. DE SUYCK.
 * RHENEN *

CUNERA TOREN

RHENEN

Filiaal Brussel
 9 Quai au bois à brûler 9

FILIALEN: AMSTERDAM.
 Nieuwendijk, 149 * * *
 * Korte Marnixstraat, 12.

GEBR. HEIJMENDINGER, AMSTERDAM.

12. RELIGIE, OUDERENZORG EN GEZONDHEIDSZORG

De Kerk

Wij moeten aannemen dat vóór de Hervorming vrijwel iedereen de rooms-katholieke religie belijdde. Een andere godsdienst werd eenvoudig niet geaccepteerd en deze was er aanvankelijk ook niet. Alleen de Joden werden min of meer getolereerd. Er was ook maar één kerk, de Cunerakerk. Hoe de persoonlijke religieuze beleving, de devotie toen in Rhenen was, is niet bekend.

In de kerk dienden enkele priesters. Deze behoorden tot de Ridderlijke Duitse Orde, die in de tijd van de Kruistochten was ontstaan. De hoofdzetel van de Nederlandse afdeling van de Orde, de Balije, was gevestigd in de Landscommanderij te Utrecht. Van de ongeveer 15 plaatselijke vestigingen of Commanderijen was er één te Rhenen, die omstreeks 1270 werd gesticht. Deze Commanderij bevond zich vlak bij de Westpoort, ongeveer op de plaats waar thans garage De Rhoter is gevestigd.

De belangrijkste functionaris in de Commanderij was de Commandeur, die tevens priester was. Daarnaast woonden er in de Commanderij enkele priesters, die deelnamen aan de kerkdiensten, maar ook verplicht waren een aantal altaren te verzorgen. Zij werden daarvoor door de stichters van de altaren betaald, hetzij in geld, hetzij in de vorm van een stuk land.

Omdat de Duitse Orde in Nederland na de Reformatie een protestants karakter kreeg, en natuurlijk de instelling van priesterbroeders werd afgeschaft, bleek in Rhenen het gebouw toen geen functie meer te hebben. Voor zover bekend was er in 1606 nog een leerlooierij in gevestigd. Het gebouw raakte echter in verval en werd uiteindelijk in 1636 aan Elizabeth Stuart, de weduwe van Frederik van de Palts verkocht, waarna het werd afgebroken. Aan het grondbezit van de Orde, óók te Rhenen, werd echter niet getornd.

In de roomse tijd waren bij de kerkdiensten, behalve de priesters, onder meer ook de kapelaan, de koster, een organist, één tot twee orgeltrappers (orgelblazers) en voorts de schoolmeester met de koorknappen (de koralen) en dergelijke betrokken. De kerk werd inwendig schoongehouden door enkele werkvrouwen. Eén van de vrouwen zorgde voor de witte was.

Op organisatorisch gebied werden de kerkelijke zaken geregeld door drie kerkmeesters, die benoemd werden door de burgemeesters. De kerkmeesters waren over het algemeen Rhenense notabelen. We zien dan ook op de door ons samengestelde lijsten van kerkmeesters steeds dezelfde familienamen terugkeren, zoals de families

Valkenaar, Van Lienden, Van Harn, Van Wijck, De Keijser, Lijster en dergelijke. Dit gold overigens ook voor de meeste niet-kerkelijke functies. Kortom, het was een kleine elite groep die zichzelf en familieleden aan de baantjes hielp. Hier moet overigens bij vermeld worden dat het niet per sé een 'dure' elite was.

Er komen onder deze functies ook eenvoudige handwerkslieden voor. Er was zeker in die tijd al een zekere mate van democratie, gezien de 'zestienen', vertegenwoordigers uit 'het volk', die in het stadsbestuur enige tijd meegeregeerd hebben. Ook qua bewoning was er een zekere mate van gelijkheid. Zo kon een timmerman rustig naast de burgemeester wonen. Omdat wij de meeste van de genoemde namen ook tegenkomen bij de burgemeesters, raden en schepenen had het stadsbestuur natuurlijk een belangrijke stem in het kerkelijk gebeuren.

Het grootste deel van het geestelijk leven was in de Cunerakerk geconcentreerd. Er waren echter ook nog andere religieuze gebouwen, waaronder een aantal kapellen, zoals de Agnietenkapel, behorend bij het Agnietenklooster. Dit klooster stamt uit de 14de eeuw. De kapel werd gebouwd in 1410 en in 1470 werd deze vernieuwd. Het was een klooster van Agnieten, zusters die de Derde Orde van St. Fransiscus hadden aangenomen. Er behoorde een bouwhuis bij (denk aan de Bouwhuisstraat) en een onderaardse gang naar de Cunerakerk. Elders wordt dieper ingegaan op de geschiedenis van dit convent. In 1629 werden de gebouwen van het vervallen convent door de Staten van Utrecht verkocht aan Frederik V v.d. Palts, koning van Bohemen, die op deze plaats zijn zomerpaleis bouwde. Hierover wordt elders in deze uitgave meer verteld.

De Gasthuiskapel

Het Gasthuis, een instelling die armen, ouden van dagen en vreemdelingen ondersteunde, had een eigen kapel, de Gasthuiskapel. In de tijd vóór de Reformatie heeft deze kapel vermoedelijk geen grote rol gespeeld in de openbare kerkelijke eredienst. De pastoor zong jaarlijks een mis in de kapel op de Kermis, dat wil zeggen de dag van de inwijding van de kapel. Ook de schoolmeester zong de Vespers op de Kermis, en tijdens Pasen het Lof. De koster en koorknepen zongen ook tijdens de Kermis. Door de diaken en de subdiaken tenslotte werden het Evangelie en de Epistelen in deze kapel gezongen.

Sinds de 17de eeuw werd de kapel gebruikt als opslagplaats, onder meer voor de Brandweer. Tijdens de Franse overheersing in 1672 hebben in deze kapel noodgedwongen de kerkdiensten van de protestanten plaatsgevonden, toen de rooms-katholieken van de Franse overheersers de Cunerakerk kregen toegewezen. Na een lange periode van verval is de Gasthuiskapel uiteindelijk pas na de Tweede Wereldoorlog afgebroken. De kapel bevond zich op de plaats waar thans enkele parkeerplaatsen achter de Rabobank liggen.

Een belangrijke kapel bevond zich in het Huis ter Horst te Achterberg. Deze kapel werd in 1347 door bisschop Jan van Arkel tot kapittelkerk verheven, gewijd aan de H. Drievuldigheid. In 1528 werd het slot door de Geldersen verwoest. Van de 4 aanwezige priesters werd er één ter versterking in de Cunerakerk ondergebracht. Op de Grebbeberg, die toen nog Heimenberg heette, stond de St. Anthoniskapel. Hier is verder vrijwel niets van bekend. Aan het eind van de 16de eeuw raakte deze wegens de vervallen staat in onbruik. In de jaren 1570 tot 1574 werd de mis op Sint Anthonisdag in arren moede in de Gasthuiskerk (dat wil zeggen de kapel) gehouden. De Anthoniskapel werd in 1579 afgebroken.

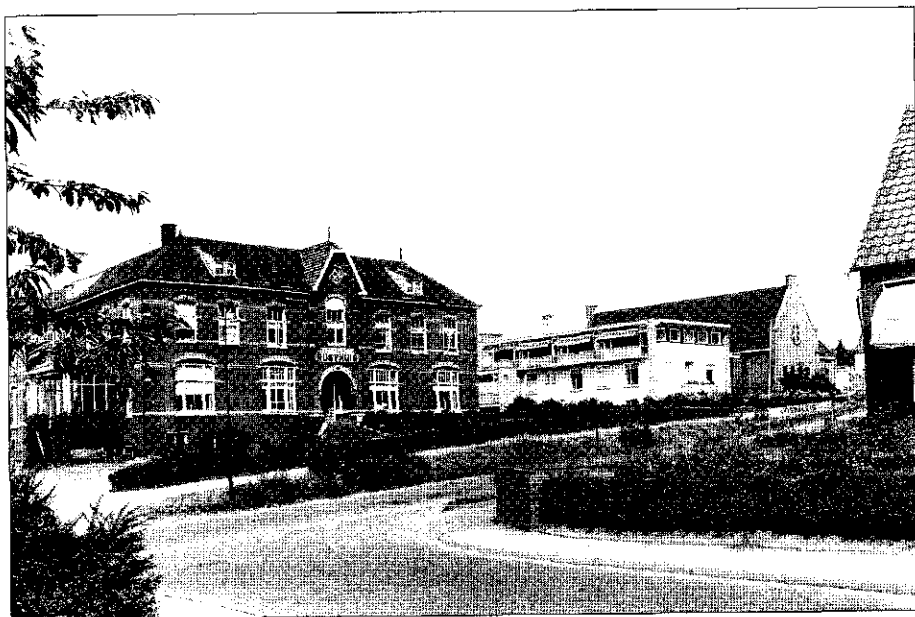
Buiten de stad, ten westen van de Westpoort, stond aan de weg naar Amerongen, vlak tegenover de aansluiting van het Paardenveld waar thans de Rhenense Kei staat, een kerkje of kapel ten behoeve van de melaatsen. Het was hen niet toegestaan de diensten in de Cunerakerk bij te wonen. Wel heeft er zich in de kerk, in de noordwestelijke gevel, een rond raam bevonden. Door dit raam mochten de melaatsen naar binnen kijken, maar zij moesten zich onmiddellijk uit de voeten maken wanneer er iemand aankwam. Omdat deze besmettelijke ziekte in onze contreien vanzelf verdween raakte de Melatenkerk in verval. Het kerkje werd in 1581 afgebroken.

Van de andere besmettelijke ziekten was vooral de pest een zeer gevreesde plaag. Voor zover bekend heeft Rhenen hier niet erg onder geleden. Wel is een brief uit 1566 bewaard gebleven, waarin de schoolmeester zich bij het stadsbestuur beklaagt over het geringe aantal leerlingen dat hij overhield, toen als gevolg van de pest de meeste leerlingen thuis bleven.

De Hervorming

De Hervorming heeft in Rhenen niet fundamenteel veel veranderd, behalve dan het feit, dat voor het rooms-katholieke geloof het gereformeerde geloof in de plaats kwam. In feite was dit de Hervormde kerk, maar deze naam heeft pas in de 19de eeuw ingang gevonden.

Rhenen is in de provincie een van de laatste plaatsen geweest, waar de Hervorming effectief werd ingevoerd, namelijk pas in 1578/9. Voor zover we dit kunnen nagaan is de Hervorming hier vrij geruisloos aanvaard. Men heeft kennelijk de bui al zien hangen waardoor men reeds op de onontkoombare omwenteling was voorbereid. Op enkele kritische opmerkingen van het stadsbesuur uit 1558 en 1564 na, komt in de notulen van het stadsbestuur pas de eerste verwijzing naar de Hervorming voor in november 1578. Vermoedelijk naar aanleiding van de Religievrede, door de prins van Oranje bereikt, kondigden de schout, burgemeesters, schepenen en enkele raden op 28 november 1578 de volgende maatregel af. Alle burgers, inwoners en onderzaten, zowel geestelijken als wereldlijken, niemand mocht de ander hinderen in het uitoefenen van de oude religie of de nieuwe gereformeerde religie, noch in

Het oude rusthuis aan de Nieuwe Veenendaalseweg. (c. 1961).

Door de Historische Vereniging opgegraven fundamenteën van de oude Gasthuiskapel, hoek Koningstraat/Van Deventerstraat, achter de Rabobank. (1994, foto H.P. Deys).

woord, noch met daden. Er werd een hoge boete op het negeren van deze 'ordonnantie' gesteld. Tegelijkertijd heeft men met een aantal vertegenwoordigers van de nieuwe gereformeerden van Rhenen afgesproken, dat zij van alle kerken af zouden blijven, totdat zij een schriftelijke toestemming van de stadhouder zouden kunnen overleggen.

Per 1 januari 1579 werd reeds een predikant benoemd: Mr. Willem Wirtzfelt (Wilhelmus Wirtzfeldius). Het is niet bekend, waar hij vandaan kwam. Wel heeft hij betrekkelijk lang in Rhenen gestaan. Hij vertrok in 1592 naar Harderwijk. De eerste predikanten hebben van 1579 tot aan 1629 in het vervallen Agnietenconvent gewoond.

Met de komst van een predikant was men er natuurlijk nog lang niet. Het inwendige van de Cunerakerk moest natuurlijk worden aangepast aan de nieuwe inzichten. De magistraat duidde dit als volgt aan: 'Is geordonneert dat de Magistraet selfs sal zijn present mette kerckmeesters int affsetten vande beelden ende schoenmaken der kercken. Item die kerckmeesters sullen opsicht nemen ende acht slaen op al het geene datmen netten ende oirbaren can, ten eijnde tselve nijet vernijelt off verbracht en wort. Item datmen nijet en sal affdoen dan alleen tgeene bijden Magistraet ende Kerckmeesters geordonneert wort...'. Er werd dus verklaard dat de magistraat met de kerkmeesters op een 'nette' manier het interieur van de kerk zou herzien en niemand mocht méér verwijderen dan was toegestaan. Wie zich hier niet aan hield zou worden gestraft. Nergens wordt in de notulen gerept over een beeldenstorm, die ook over Rhenen zou hebben gewoed.

Toen men, ten behoeve van de gereformeerden, de sleutels van de kerk bij de (katholieke) koster Wouter Henricksz. kwam ophalen, weigerde zijn vrouw deze af te geven. Pas toen de schout er bij te pas kwam kreeg men ze in handen. Deze koster zien wij trouwens weldra in de gereformeerde eredienst terugkomen. Op 18 juni 1580 werd ook in Rhenen de roomse religie officieel verboden verklaard. Men mocht geen rooms-katholieke erediensten meer houden op straffe van een boete van 10 Karolus guldens (ca. 1000 gulden thans), en zich ook niet meer in geestelijke kledij of habijten op straat vertonen, op straffe van verbeurdverklaring van deze kledij.

Vrijwel gelijktijdig met de Hervorming kwam in ons land de Republiek tot stand. Ook in dit opzicht is er in essentie niet veel veranderd, voor zover na te gaan is. Alles bleef min of meer bij het oude, dezelfde families bleven aan de macht, de instellingen Gasthuis en Weeshuis bleven voortbestaan, alleen werd de Schout voortaan door de Stadhouder aangesteld, en voor de priester kwam een predikant in de plaats. Na verloop van tijd bleek dat één predikant niet voldoende was. Na veel touwtrekken kwam er uiteindelijk in 1637 financiële ruimte voor een tweede 'dienaar van God's Woord'. Het was Guilielmus Soest (Wilhelmus Soestius, Zoestius),

die vanuit Oostzaan naar Rhenen kwam. Hij is hier niet lang gebleven, want reeds na 11 maanden vertrok hij naar Rotterdam. Sinds die tijd hebben er steeds twee predikanten in de Cunerakerk gestaan.

Na de Hervorming werden de kerkmeesters vervangen door de kerkvoogden, die door de kerkelijke organisatie werden aangesteld. Ook de kerkenraad en de diaconie waren zuiver kerkelijke instellingen. De kerkenraad was onder meer verantwoordelijk voor de verkiezing van een nieuwe predikant wanneer er een elders werd beroepen. Nadat via een vrij omslachtige procedure de keus was gevallen, moest het stadsbestuur hier goedkeuring aan geven. In een aantal gevallen zijn hier problemen over gerezen.

In het dagelijkse leven manifesteerde zich de strijd om het bestaan. Rhenen is in het verleden eigenlijk steeds een vrij arme stad geweest. Er bestaat een lijst Anno 1600, waarop de belastingplichtigen voor het Haardstedegeld staan vermeld. Hieruit blijkt dat er toen al, naast de bekende 'overheidsfunctionarissen' als de schout en de substituut-schout, de burgemeesters, raden en schepenen, de secretaris enz., een vrij grote diversiteit aan beroepen aanwezig was: een chirurgijn, een apotheker, een vroedvrouw, een advocaat, een predikant, een koster, een organist, een orgelblazer (orgeltrapper), een schoolmeester, een veerbaas en de poortwachters, ook een nachtwaker en voorts allerlei handwerkslieden en middenstanders, zoals een aantal bierbrouwers, tappers, vele herbergiers, broodbakkers, (2-3) molenaars (er waren 2-3 windmolens en 1 rosmolen), stoffenverkopers, kleermakers, schoenmakers, 3 hoedenmakers (waaronder een schenenhoedemaker, dit waren hoeden met een brede rand), een kuiper, zes smeden, een raaymaker (maker van karrenwielen), een ketelboeter, een slotenmaker, glazenmakers, timmerlieden, een sloopstimmerman, metselaars, een leidekker, voerlieden met paard en wagen, een lijndraaier (touwslager), een leertouwer (leerlooiër), een aantal wevers, een hekelster (vlas- of hennepkamster) en vele andere. De aanwezigheid van een sloopstimmerman is te verklaren uit de visserij, die in de Rijn werd bedreven. De meeste van de vissers woonden in de Visscherstraat, de tegenwoordige Zuidwal. Ook werden er regelmatig goederen per schip aangevoerd. Merkwaardigerwijs waren er geen steenhouwers. Ten tijde van de bouw van de Cuneratoren (1492-1531) moesten deze elders geworven worden, onder andere in de Betuwe.

Ouderenzorg

De zorg voor de oude, zieke en minvermogende medeburger werd vroeger voor een deel door het Gasthuis opgevangen. Het was een openbare instelling en dus niet aan de kerk verbonden. In Rhenen heeft vroeger nooit een echt gasthuis in de zin van een apart gebouw gestaan. Als instelling bestond het Gasthuis echter reeds vroeg,

vermoedelijk al in de 15de, maar in elk geval in de 16de eeuw. Daarnaast bestond er een Weeshuis als instituut, vermoedelijk niet als apart gebouw. In 1754 zijn de beide instellingen Gasthuis en Weeshuis gefuseerd, zouden wij thans zeggen. Het Gasthuis (later samen met het Weeshuis) bezat op de hoek van de Koningstraat en de Gasthuisstraat, dus achter de huidige Rabobank, een zestal huisjes.

Hierin werd aan minvermogende bejaarden, armen en wezen, men sprak toen over 'schamele mensen', onderdak verleend. Ook verspreid over de stad bezaten de 'stichtingen' enkele huisjes, zoals tegen de stadswal aan, in het verlengde van de Servetstraat en de Grutterstraat. Ook werden zwervers, dolende gedemobiliseerde militairen en andere stakkers geholpen met een aalmoes. De onkosten van het Gast- en Weeshuis werden bestreden uit de inkomsten van het grondbezit rondom Rhenen en in de Marspolder.

Omdat de behuizing van de verschillende huisjes aan de Gasthuisstraat langzamerhand niet meer aan de eisen des tijds voldeed, werd er, op initiatief van de kerkvoogdij (!) in 1888 besloten een 'Armhuis voor besteedelingen' op te richten, kortweg het 'Protestantsch Bestedelingenhuis' genoemd. Daartoe werden enkele huisjes van het Gasthuis gekocht en na een opknapbeurt werd in 1889 een 'vader' voor het bestedelingenhuis aangesteld. Opvallend is dus, dat dit wél een instelling van de kerk is.

Dank zij een kapitale gift van de Rhenenaar W.J. van Nas werd het mogelijk een echt, nieuw gebouw op te richten. Omdat het Gasthuis reeds grond bezat aan de Nieuwe Veenendaalseweg, en er nog een stuk bij kon worden gekocht, ontstond hier in de jaren 1910-11 het Bestedelingenhuis, naar een ontwerp van de Rhenense gemeente-opzichter Derk Hoiting. In 1933 werd besloten de naam van 'Bestedelingenhuis' te veranderen in 'Rusthuis'. In 1955 werd voor het eerst gesproken over verzorgingshuis of bejaardencentrum.

In 1965 werd de oude stichting geliquideerd en een nieuwe stichting werd opgericht: de 'Stichting Hervormd Bejaardencentrum 'De Tollekamp' te Rhenen'. In 1966 werd het oude gebouw afgebroken om plaats te maken voor het nieuwe bejaardencentrum 'De Tollekamp'. In 1986 bleek vernieuwing en modernisering noodzakelijk, waarbij de huidige toestand werd bereikt. Inmiddels zijn er al weer vergevorderde plannen om tot integratie met verpleegzorg over te gaan.

In 1997 werd de naam van de stichting, waarin reeds een aantal jaren werd deelgenomen door de Tollekamp en enkele andere zorgcentra in de omgeving, veranderd in *Stichting Woon- en Zorgcentra De Rijswaarden*, kortweg *De Rijswaarden* genoemd.

Een tweede instelling, met een gelijkgericht doel was de diaconie van de Ned. Herv. kerk te Rhenen, ook reeds enkele eeuwen oud. Ook de diaconie bezat, her en der over de stad verspreid, huisjes waarin armen konden worden ondergebracht. Er werden echter veel armen, zowel kinderen als ouden van dagen, uitbested aan

gastgezinnen, waarbij de diaconie de kosten voor haar rekening nam.

Thans is bijna elke vorm van zorg, zeker de bejaarden- en armenzorg een taak voor de overheid geworden. De aloude instellingen van liefdadigheid bewegen zich thans op die vormen van zorg, die door bezuinigingen niet aan bod kunnen komen.

Scholen

Rhenen heeft vele scholen gekend, zowel openbare als particuliere instellingen.

In de 17de eeuw waren er in de stad drie scholen: een Latijnse, een Franse en een Nederlandse school. In 1618 waren er reeds drie onderwijzers, waarvan er één zowel aan de Latijnse als aan de Nederlandse school verbonden was. Hoewel het openbare scholen waren, moesten de schoolmeesters lidmaat van de kerk zijn.

De Nederlandse school werd door de meeste leerlingen bezocht. In de begintijd kreeg de schoolmeester per leerling betaald. De openbare school, de Nederlandse, bevond zich eerst op de plaats, waar later het Koningshuis werd gebouwd, ongeveer op de plaats van de huizen aan de noordzijde van de huidige Koningshof.

Daarna werd de openbare school verplaatst naar een particuliere woning, die tot school werd verbouwd. Misschien is dit het gebouw, dat tot aan het jaar 1870 ten zuiden van de Cuneratoren als school in gebruik was. Toen werd er in de Koningstraat een nieuw gebouw in gebruik genomen. In 1897 werd een nieuwe Openbare Lagere School in gebruik genomen. Deze lag op de hoek van de Nieuwe Veenendaalseweg en de Bantuinweg, op de plaats van de huidige apotheek.

Dit laatste gebouw kon hier worden neergezet toen de school eind zestiger jaren werd afgebroken en verplaatst werd naar het gebouw, precies aan het andere eind van de Bantuinweg, bij de Zandheugelstraat. De eerste School met den Bijbel werd in 1922 aan de Achterbergse straatweg gebouwd, op de hoek van de huidige Prins Bernhardstraat. De Openbare School voor Gewoon Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs (U.L.O., M.U.L.O.) aan de Wilhelminastraat is van 1932. Deze school werd overbodig in de tachtiger jaren en maakte plaats voor een seniorenflat, die in 1996 in gebruik kon worden genomen.

Daarnaast kent en kende Rhenen nog vele andere instellingen voor onderwijs.

Een Normalschool kwam in de Koningstraat. Het huidige gemeentekantoor is vroeger eerst een internaat voor Jonge Heeren geweest, daarna een Mulo, totdat het in 1924 door de Gemeente werd overgenomen.

Gezondheidszorg

Een van de meest fundamentele behoeften van de mens is de behoefte aan gezondheid. Er is in Rhenen daarom al vroeg sprake van een dokter, een chirurgijn, een apotheker, een vroedvrouw. De oudst bekende Rhenense arts (1574) was Mr. Adriaen van Dolder, stadschirurgijn. Later, tegen het eind van de 18de eeuw, werd er onderscheid gemaakt tussen een chirurgijn en een med. doctor. Deze laatste had grotere kennis en kunde en kreeg dus meer bevoegdheden.

Bij de aanstelling als arts bepaalde het stadsbestuur dat deze de armen gratis moest behandelen. Ook vroedvrouwen werden door de stad aangesteld. De oudst bekende vroedvrouwen (er waren er toen twee) zijn "Jenneke de vroetvrouw en Lijsbet de froetvrouw" (1629).

Het is niet bekend of aan de vestiging van apothekers voorwaarden werden gesteld. De oudst bekende apotheker (1656) heette Eijckepas. Hij was tevens horlogemaker.

Een ziekenhuis kende men hier vroeger niet. De eerste mogelijkheid tot opname bestond tegen het begin van de 20ste eeuw in een zaaltje, dat eigenlijk een voorloper van het Wijkgebouw was. In het oude schoolgebouw ten zuiden van de Cuneratoren hadden dokter W. Waller en zuster C.A. van Lonkhuijzen er een soort medisch centrum ingericht. In 1926 werd het wijkgebouw aan de Nieuwe Veenendaalseweg gebouwd. Hier konden eenvoudige medische ingrepen worden uitgevoerd. De bouw van het Medisch Centrum naast het Wijkgebouw in 1970 maakte het mogelijk dat alle samenwerkende huisartsen te Rhenen hier hun spreekuren in hielden. Dit betekende een enorme verbetering met de situatie voorheen.

Voor het eerst kunnen we over een echt ziekenhuis spreken in 1944, hoewel het meer een noodhospitaal was. Het was gevestigd in de Julianastraat te Veenendaal. In 1946 kon de villa Bergzicht, op Rhenens grondgebied, als ziekenhuis in gebruik worden genomen en de naam Juliana Ziekenhuis is afkomstig van de vorige vestiging in de Julianastraat. In de loop der volgende jaren werd het steeds meer uitgebreid en gemoderniseerd. In het kader van de bezuinigingen in de gezondheidszorg werd het ziekenhuis echter gedwongen tot fuseren met de drie andere ziekenhuizen in de regio, die reeds onder één organisatie vielen. Per 1-1-1990 werd de fusie met de drie andere ziekenhuizen van kracht, hetgeen de doodsteek voor het Juliana Ziekenhuis betekende. Het moest weldra sluiten en de achtergebleven polikliniek verhuisde in april 1997 naar nieuwbouw vlakbij het station in Veenendaal. In de zomer van 1997 werd het ziekenhuis volledig gesloopt.

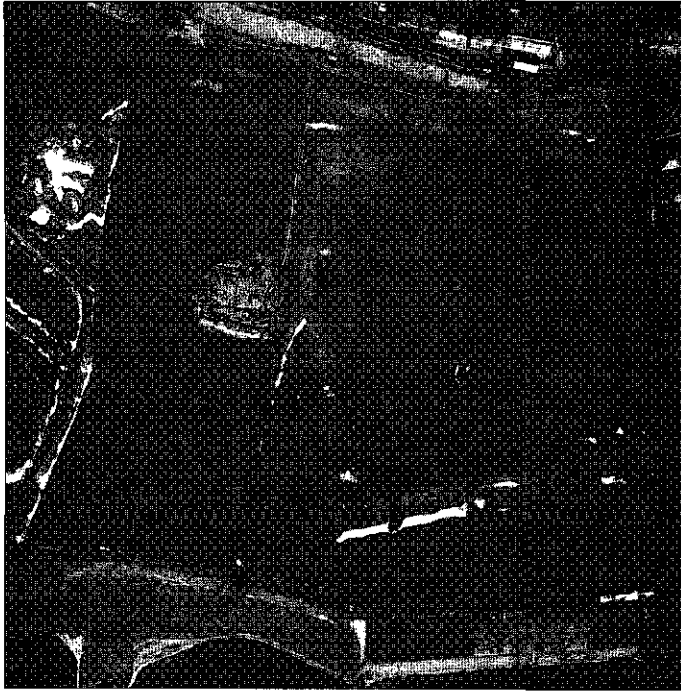
13. RHENEN EN ZIJN VEERHUIZEN

Eind 1983 stuitten enkele grondwerkers van de gemeente Rhenen bij het egaliseren van een stuk weide in de Palmerswaard, tegenover het Paardenveld, op de resten van een waterput en een tegelvloer. Hiermee bleek men het spoor teruggevonden te hebben van een veerhuis, dat op deze plek enkele eeuwen lang heeft gelegen.

Rhenen had in het verleden een bepaalde centrumfunctie in de west-oostverbinding van Utrecht naar Arnhem. Ook in noord-zuid richting werd een belangrijke schakel gevormd door het pontveer, dat transport van mensen, dieren en goederen over de Nederrijn mogelijk maakte.

Aanvankelijk was dit overzetveer in Remmerden gesitueerd, waar een verbinding met het in de Betuwe gelegen Verhusen of Veerhusen werd gevormd. De oudste gegevens van dit veer dateren van 1350 en het is niet waarschijnlijk dat er veel eerder een veer geweest is. Het eigendom van het veerrecht berustte bij de Heren van Abcoude, die het in leen hadden gegeven aan de familie Van Hemerten. De exploitatie van het veer ging in 1462 over op het Karthuizer klooster Nieuwlicht te Utrecht. Dit veer werd later verplaatst naar de uiterwaard, die wij thans de Palmerswaard noemen. Zij verpachtten het veer aan derden, waarbij een deel van de inkomsten aan het klooster viel. Tot de eerste pachters behoorden Willem de Bruyn, welke naam thans nog voortleeft in de Bruine Engseweg, en Hendrik Mom. In 1528, toen vrijwel alle Utrechtse kerkelijke goederen overgingen naar keizer Karel V, behielden de Karthuizers het leen over het veer. Na de afzwering van Philips II in 1581 traden de Staten van Utrecht op als leenheer, waarbij de Karthuizers nog steeds een bepaalde mate van eigendom moeten hebben bezeten. In 1603 is het veer door de Stad Rhenen gepacht en verder onderverpacht aan particulieren. In 1665 verkreeg de Stad het veer in eeuwigdurende erfpacht.

Wanneer het veer van Remmerden naar de Palmerswaard werd verplaatst is niet met zekerheid te zeggen. In elk geval heeft deze verplaatsing rond 1600 reeds plaatsgehad, omdat op een oude kaart van 1603 het veerhuis al in deze uiterwaard wordt vermeld. Op deze plaats heeft het veerhuis, dat tevens een herbergfunctie moet hebben vervuld, gestaan tot kort na 1800. Het werd toen ruim 200 meter in oostelijke richting verplaatst, waar aan het einde van de huidige Veerweg, net ten zuidwesten van de stadsmuur, een nieuw veerhuis werd gebouwd. Dit veerhuis, dat in de laatste oorlog werd verwoest, maar daarna weer opgebouwd, staat er nog steeds, het wordt onder de naam 'Stichtse Oever' reeds vele jaren als restaurant gebruikt. Het veer zelf werd opgeheven toen in 1957 de verkeersbrug over de Rijn in gebruik werd genomen.

Een verticale lucht-opname van de opgravingen van het oude veerhuis in de Palmerswaard. Boven de Utr. Straatweg, rechts de Veerweg, onder de Rijn. Op het rechterdeel de 'Koningstuin' van Fred. v.d. Palts. Links van het midden de restanten van het veerhuis. (Foto Landbouwuniversiteit Wageningen, afd. Landmeetkunde, 24/1/1985).

De veerpont 'De Stad Rhenen', op de achtergrond het veerhuis en de Cunerakerk. (c. 1936).

Het oude veer over de Nederrijn is aanvankelijk geen gierpont geweest, dit systeem is pas eind 16de eeuw uitgevonden. We moeten ons het oude veer voorstellen als een groter of kleiner roeiboortje, zoals op vele schilderijen van Jan van Goyen (rond 1650) werd afgebeeld. Op de bekende gravure van Jan de Beyer (1736) is er nog steeds geen gierpont. Voor het eerst zien we deze pas verschijnen op de lithografie naar een tekening van G.C. Haakman (1847). Bij een gierpont kan de eigenlijke veerboot via een lange, aan een anker bevestigde kabel, tussen de beide rivieroeveren heen en weer varen. De kabel wordt daarbij door middel van een paar kleine bootjes horizontaal gehouden. Door de veerboot een wisselende hoek ten opzichte van de rivierstroom te geven, kan deze op de kracht van het water heen en weer varen. Bij weinig water en ook bij geringe stroom als gevolg van afdamming, moet een hulpmotor uitkomst bieden. De Rhenense veerpont kreeg omstreeks de dertiger jaren van de 20e eeuw zo'n motor.

De laatste gierpont heette 'De Stad Rhenen', de voorlaatste boot was de 'Zeldenrust'.

Het veerhuis

Over een veerhuis in Remmerden is niets bekend. Veel meer weten wij over het veerhuis, dat in de Palmerswaard heeft gestaan en waarvan de resten in 1983 werden teruggevonden. Omdat de Historische Vereniging, dank zij de medewerking van de gemeente Rhenen in staat werd gesteld hier opgravingen te verrichten, is ook veel over de fundamenteen ervan bekend geworden. De bebouwing heeft midden in de uiterwaard gestaan, een klein kanaaltje of 'binnenhaventje' liep van dit veerhuis naar de Rijn.

In het Oud-archief van Rhenen bevinden zich de bestekken ten behoeve van het metsel- en timmerwerk voor de wederopbouw van het veerhuis in 1677.

Het veerhuis blijkt in 1674 in brand gestoken te zijn door de terugtrekkende Fransen, die in deze periode over het gehele land allerlei verwoestingen hebben aangericht. Er is in de bestekken sprake van een veerhuis, een achterhuis en een veershuur. Het werd toen bewoond door de weduwe Geertien Pelvoncken.

Van de bouwers zijn de volgende namen bekend: timmerlieden/aannemers waren de in Rhenen bekende Jan Righolt, en voorts Peter Jansz. Eijck, en als metselaar wordt in de stukken Hendrick de Wael genoemd. Verder werden er betalingen verricht aan Govert Henricksz. voor vracht, Gerrit van Hoeven de smid, aan de wed. Kupius en Gerrit van Driel voor niet nader gespecificeerde goederen. De glazenmaker Frederick Stuck heeft het aanbrengen van nieuwe ruiten aangenomen. Merkwaardig is het, dat de opdrachtgevers zowel de Stad Rhenen (resp. de burgemeesters Klerck, Vonck en Wijckersloot) en de rentmeester Van Beeck van de Karthuizers te Utrecht zijn geweest.

Omstreeks 1672 was Dirk Geurtsz. de veerman. Hij is vermoedelijk als gevolg van de Franse terreur overleden, want tijdens de wederopbouw worden de zaken waargenomen door zijn weduwe de veervrouw Gartje of Geertje Gosens van Laeckemondt, eerder weduwe van Pelgrim Vonck. Zij moest alle kosten van de herbouw voorschieten, die zij dan in mindering kon brengen op de aan de Stad verschuldigde pacht. De kosten zijn vergelijkbaar met een huidig bedrag van ruim 400.000 gulden. Dit enorme bedrag duidt er op, dat het een vrij 'rijk' gebouw moet zijn geweest.

Bij de opgravingen zijn vele interessante vondsten gedaan. De veerman woonde er natuurlijk niet alleen. Er waren zijn vrouw, z'n gezin, een veestapel, de paarden, de gasten in z'n herberg en de gastpaarden in de stal. Dit alles moest perfect functioneren. Was er averij aan de veerboot, dan moest dit terstond worden gerepareerd. Aan de Rijnzijde werden de typische ijzeren klemmen gevonden, die gebruikt werden om de boten te repareren.

De kinderen lieten hun sporen na in de vorm van gebakken knikkers en zelfs kwam een miniatuur brandewijnbakje ter grootte van een rijksdaalder te voorschijn. De vrouwen verloren er hun naaispelden, scharen en vingerhoeden. Naalden zijn slechts sporadisch gevonden, maar wel gespen, benen kammen, koperen knopen, soms van zilver en wel in diverse uitvoeringen, van simpel tot een aardig kunstwerkje. Ze geven een inzicht in de levensstandaard van deze mensen. Er moet ook ontstellend veel gerookt zijn. Er zijn namelijk vele tientallen restanten van pijpen opgegraven, die in toenemend aantal uit de 16de, 17de en 18de eeuw afkomstig zijn.

Voorts is er een ongelooflijk grote hoeveelheid aardewerkscherven aangetroffen. De prachtige veelkleurige majolicaborden en 'ringeloor' pannenkoekschalen getuigen van een opvallende rijkdom. Mogelijk was er een 'herenkamer' aanwezig. Naast simpele glazen zijn er de schamele resten van 17de eeuws glaswerk. Natuurlijk werden ook munten gevonden, en een prachtig bronzen zegelstempeltje, waarop een erotische ontmoeting tussen een man en een vrouw is voorgesteld.

In de archieven zijn de namen van de vele pachters van het veer voor het geïnteresseerde nageslacht bewaard gebleven. Bekende namen onder hen zijn Vonck van Lienden, Van Ommeren, Bovenschen en Van Schenkhof. De Rhenense overheid heeft zich regelmatig met de tarieven van het overzetten bemoeid. Per reglement werd vastgesteld, wat betaald moest worden. Zo vermelden de lijsten, die vanaf de zeventiende eeuw bewaard zijn, naast passagiers, kinderen, voertuigen en hun bagage, ook of het om een paard, een koebeest, een varken, kippen en wat niet al ging.

De laatste jaren

De laatste pachters van het veer waren Karel de Jong (1851-1862), Willem Udo en zijn weduwe (1862-1896), waarna zoon Aart Udo het veer overnam. Na Aart kwamen de families Huisman en Tjhuis, die echter niet in Rhenen woonden.

De pachters stonden meestal niet zelf op het veerschip. Het zware werk werd verricht door de veerman of veerbaas. De laatste bekende bazen waren Janus Onink (veerman van 1905-1932, die jaren lang in een woonboot de 'Nooitgedacht' aan de Betuwse kant van de Rijn woonde), zijn opvolger Willem van den Berg, en voorts Gerrit van Dijk, Job van Dijk en Chris Opperman.

Van Willem van den Berg, bij de ingewijden beter bekend als 'Callas', gaat het verhaal dat hij in de Tweede Wereldoorlog, de hongerige landgenoten die vanuit de Betuwe voedsel meebrachten, tijdig waarschuwde wanneer er Duitsers op de pont stonden. Deze pakten gewoonlijk alles af ten eigen bate. Wanneer Callas merkte dat er Duitsers op de boot stonden, hing hij zijn jas in de mast. Dit was het geheime teken, van veruit al zichtbaar, dat men voorlopig beter niet aan boord kon komen en moest wachten tot het gevaar geweken was.

Het einde

Bij de inval van de Duitsers in mei 1940 was de veerpont onklaar gemaakt. Ook bij de bevrijding, in mei 1945, bleek dat het veer onbruikbaar was gemaakt, maar na herstel heeft de pont nog 12 jaar zijn nuttige functie mogen vervullen.

Na de oorlog werd besloten de verwoeste spoorbrug over de Rijn niet meer als zodanig, maar als een verkeersbrug te herbouwen. Deze kwam in 1957 gereed en dit betekende tevens het einde van het Rhenense Veer, dat ruim 600 jaar heeft gevaren.

14. DE WINDMOLENS

Rhenen heeft in de afgelopen eeuwen enkele windmolens gekend, waarvan er thans nog maar één is, die de geschiedenis heeft overleefd.

Het was vroeger van groot belang dat een stad over windmolens kon beschikken, omdat men hiermee onafhankelijk was van de aanvoer van meel. Graan had men meestal wel in de directe nabijheid, en wanneer dit ook in de buurt kon worden gemalen, was dit een groot voordeel.

Het was in het verleden gebruikelijk dat een eigenaar van grond deze verpachtte aan derden. De landarbeider verzorgde deze grond en zaaide er graan, meestal tarwe op. Mais was toen nog niet aan de orde. Het geogste graan werd naar een molenaar gebracht, die het graan tegen een bepaald loon maalde. Over het maalloon zijn in de loop der tijden veel problemen geweest. Men kende toen het begrip 'molsteren', dat wil zeggen dat de molenaar, in plaats van geld, een deel van het graan of het meel als maalloon kon vragen. Vaak was dit voor hem veel voordeliger, vooral in tijden van schaarste en bij misoogsten, omdat natuurlijk een bepaald deel van het te malen graan dan veel meer waard was dan een vastgesteld maalloon in geld.

Links: een oude prentbriefkaart van de stellingmolen op de Rhenense stadswal, c. 1900. Rechts: de molen 'Concordia' te Achterberg. (c. 1940).

De molens waren meestal in particulier bezit, soms van een eigenaar, die de molen verpachtte aan een molenaar, maar ook was de molenaar vaak tevens eigenaar. In bijzondere gevallen was de stad eigenaar van een molen.

Rhenen heeft, voor zover wij weten, ooit de volgende windmolens bezeten. Ten eerste de Westmolen, 'buiten de Westpoort'. Ten tweede was er de Bergmolen, die ten oosten van de Bergpoort, de oostelijke stadspoort stond. De derde molen, de walmolen, werd gebouwd op de noordelijke stadswal en dit is de enige thans nog aanwezige windmolen. Bij deze drie molens moeten wij een duidelijk onderscheid maken tussen de twee eerstgenoemde molens, *buitenmolens*, die buiten de stadsmuren stonden, en de *binnenmolens*, die binnen de muren stond, dat wil zeggen op de stadswal. Vandaar dat men hierbij ook wel over een *walmolen* kan spreken.

In Achterberg heeft ook een windkorenmolen gestaan, die echter veel minder oud is. Deze werd in 1847 door Johannes Meijer uit Wageningen gebouwd. Na een achttal wisselingen van eigenaar kwam de molen in 1930 in handen van Johannes Jacobus van de Born. De molen werd tegen het eind van de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers opgeblazen. Thans is hier het aannemersbedrijf van Randewijk gevestigd.

Ook in Elst, maar dan onder de gemeente Amerongen, staat nog een prachtige molen.

Wat minder bekend, en ook minder gedocumenteerd, zijn een windwatermolen, die, volgens een tekening van Jan de Beijer, omstreeks 1750 gestaan moet hebben in het westelijk gedeelte van de Palmerswaard, en een houtzaagwindmolen die omstreeks het eerste kwart van de 19de eeuw ten westen van het Spitsbergerpad heeft gestaan. Uit overlevering is nog bekend een klein windmolentje boven op de Achterbergsestraatweg, in het eerste kwart van de 20e eeuw. Over dit kleine molentje is weinig bekend, het was ene Scheffer, die er houten krullen mee zaagde, waarna er gesmolten hars overheen werd gesprekeld. Deze krullen waren een handig hulpmiddel bij het aanmaken van de kachel en zij werden indertijd goed verkocht. Tot slot kan nog vermeld worden, dat er in 1620 korte tijd in de buurt van de Greb nabij de Grift een poldermolen heeft gestaan. Deze was hier geplaatst in een poging, een oplossing te bieden voor de geweldige wateroverlast, die er eeuwenlang in die streek heeft geheerst.

Geen windmolen, maar toch een molen in algemene zin was een rosmolen in de Molenstraat. Halverwege de oostelijke zijde was deze oliemolen gevestigd. Met de hulp van een paard werd een molensteen aangedreven, waarmee uit diverse zaden olie werd gemalen. Het is mogelijk dat er ook diverse granen werden gemalen.

De Westmolen

Van de buitenmolens is de Westmolen de meest bekende en zeker de 'langstlevende' geweest. Het is niet bekend wanneer deze molen werd opgericht, maar zeker stond deze er reeds in 1370. In 1446 had Jan Paescier de molen in pacht van de Rhenense kerk en daarna komen wij deze molen nog regelmatig tegen in de archieven.

De molen stond iets ten noorden van de kruising van de Zandheuvelstraat en de Oude Veenendaalseweg. Het latere Teldershuis is gebouwd ongeveer op de plaats waar vroeger de molen heeft gestaan. De naam Molenberg herinnert hier nog aan het verleden, hoewel deze woonwijk wat noordelijker ligt. De molen was een standerdmolen, dat wil zeggen een houten molenhuis op een houten driepotige voet. Dergelijke molens waren een kostbaar bezit want ze vergden veel onderhoud. Hoewel de molen een belangrijke functie heeft gehad in het dagelijks economische leven van vroeger, is er verder weinig bekend over bijzondere voorvallen die het vermelden waard zijn. De molen is tegen het eind van de 19de eeuw afgebroken.

De Bergmolen

Over de Bergmolen is helaas nog minder bekend. Deze molen heeft gestaan op de 'driehoek', de samenkomst van de Oude Dijksestraat en de Nieuwe Veenendaalseweg.

Ook deze molen moet reeds in 1370 hebben bestaan, maar na 1600 vinden wij er geen vermeldingen meer van. Aangenomen moet worden, dat de Bergmolen vlak na 1600 werd afgebroken.

De Walmolen

De windmolen, die thans nog onverbrekkelijk met het Rhenens stadsbeeld is verbonden, heeft een merkwaardige ontstaansgeschiedenis. Uit bewaard gebleven archiefstukken blijkt dat rond 1560 onrust ontstond bij de Rhenense burgers als gevolg van het wangedrag van de Rhenense molenaars. In die tijd bestond er grote schaarste aan graan en de molenaars van de West- en de Bergmolen: Jan Aelbertszoon en Rijk Wesselszoon maakten misbruik van hun monopoliepositie. Zij spanden kennelijk samen en namen bij het molsteren te veel meel als maalloon. Ook in andere opzichten waren de burgers ontevreden over hun optreden. Het een en ander leidde er toe, dat het stadsbestuur in 1568 besloot ten behoeve van de burgers een molen binnen de stadsmuren te laten bouwen. Hiervoor was toestemming nodig van de Rekenkamer in Den Haag. In naam van de 'Koninklijke Majesteit, ons aller genadigste Heer' Philips II, verkreeg de stad toestemming tot het bouwen van een windkorenmolen. Er waren wel enige voorwaarden aan verbonden. Ten eerste moest de molen binnen de stad worden gebouwd. Er moest aan Philips II jaarlijks een vergoeding voor het gebruik van de wind worden betaald. Dit 'windrecht' moest worden betaald aan de rentmeester van Utrecht, en

wel vanaf het moment dat de molen zou draaien en zolang er van de wind gebruik werd gemaakt. Voorts moest er een redelijk molsterrecht worden gevraagd, dat niet hoger mocht liggen dan in de omgeving gangbaar was. De molen moest zodanig geplaatst worden dat niemand, mens noch dier, er hinder of schade van zou ondervinden. De koning zou altijd het recht behouden de molen af te breken wanneer men zich niet aan de bepalingen zou houden.

Om de molenbouw te kunnen financieren werd door de stad een lening uitgeschreven. Als onderpand diende de burgerweide die voor de stad lag en een toeslag op de verpachting moest geld in het laadje brengen.

Na enig uitstel als gevolg van de roerige tijd die er toen heerste werd door burgemeester Willem van Harn in 1571 in Wesel het voor de molen benodigde hout gekocht. Dit kwam als vlot de Rijn afzakken tot aan de loswal vóór de stad. Met de (verplichte) hulp van de burgerij werd in 1572 de molenwerf tegen de noordelijke stadsmuur aangelegd, waarop spoedig een houten standerdmolen verscheen.

De Rhenense burgerij verplichtte zich schriftelijk om hun graan voortaan op deze molen te zullen laten malen. Mogelijk is dit feit de doodslag voor de Bergmolen geweest, waarvan we immers na 1600 niets meer vernemen.

De houten walmolen werd na 320 jaar (in 1892) vervangen door een stenen stellingmolen, de molen die wij thans nog kennen als de Panoramamolen, bovenaan de Molenstraat. Deze molen heeft, met behulp van windkracht en met behulp van een veel eerder geplaatste electromoter, tot 1924 nog als korenmolen gefunctioneerd. Daarna werd het een thee- en pannenkoekenhuis. Thans wordt de molen bewoond door een vrijwillige molenaar.

15. KASTELEN EN LANDHUIZEN

Hoewel in het nieuwste boek op het gebied van kastelen en ridderhofsteden in de provincie Utrecht (1995) onder 'Rhenen' slechts twee 'kastelen' worden genoemd: Ter Horst en Levendaal, kunnen wij bij een iets ruimere opvatting van het begrip kasteel een iets groter aantal landhuizen beschrijven.

Heimerstein

Over het verleden van Heimerstein of Hemerstein is weinig bekend. De naam houdt vermoedelijk verband met Haymo of Heimo, een legendarische koning die er zou hebben gewoond. Ook is er een mogelijk verband met de naam Heimenberg, tot aan ongeveer 1900 de oude benaming voor de Grebbeberg.

Volgens sommige verhalen zou koning Radboud, bekend uit de Cuneralegende, op Heimerstein gewoond moeten hebben.

De vroegste eigenaren zijn bekende Rhenense geslachten geweest:

(Bor) van Hemerten, Van Rhenen, Lijster, De Bruyn. In het midden van de 17de eeuw kwam het in het bezit van de familie Van Reede (Heer van Renswoude). In 1699 werd het goed gekocht door Alexander Stuart, overste in het Staatse leger. Burgemeester Mr. Jacob Haksteen bewoonde het daarna tot ca. 1813. Omstreeks 1840 is baron Von Knobelsdorff eigenaar, die vermoedelijk kinderloos gebleven is. Behalve hij en zijn vrouw Louise Jeannette Charlotte van Schuijlenburg verbleven er in het landhuis nog een kamenier, een huisknecht, een keukenmeid, 2 werkmeiden, een boerenknecht en een tuinman met zijn vrouw.

Heimerstein kwam tegen het einde van de 19de eeuw in het bezit van de familie Schimmelpenninck, eerst vader, en later zoon Jhr. Gerrit Johan Anne Schimmelpenninck, die 42 jaar burgemeester van Rhenen is geweest. Na zijn pensionering in 1924 werd het geheel verkocht aan de familie André. Deze stichtte er een internaat voor verstandelijk gehandicapten. Nadat het gebouw in 1944 door de Duitsers in brand werd gestoken, is het na de oorlog weer geheel herbouwd. In de zestiger jaren kwam de zorg in handen van een stichting. Nadien heeft Heimerstein vele uitbreidingen meegemaakt om beter te kunnen beantwoorden aan de eisen, die een moderne verstandelijk gehandicaptenzorg nu eenmaal vereist.

Ter Horst

Eens heeft in Achterberg een machtig kasteel gestaan, het slot Ter Horst. Het stond net vóór de grote bocht in het oostelijke deel van De Dijk. Op de topografische kaart heet het hier nog 'Den Hooghen Horst'.

Het kasteel werd rond 1170 gebouwd door de Utrechtse bisschop Godfried (Govert) van Rhenen. Doel van deze vesting was een bolwerk te scheppen van de Utrechtse bisschoppen tegen de hertogen van Gelre. De bisschoppen hadden hier een maarschalk en een aantal zogenaamde borchluiden gehuisvest. Er verbleven ook enkele priesters. Een kasteelbeheerder, de 'kastelein', woonde later op de hoek van de Dijk en de Cuneraweg.

Met de bewoning van Ter Horst hangt zeer waarschijnlijk ook samen het Gerecht of de Mark van de Gebuurten van de Dijk. Aan het hoofd hiervan stond een richter of schout, vaak was dit de kastelein.

Men kende er sinds 1315 een gemeenschappelijk bezit aan wei- en hooilanden en veengronden in de Meent. De boerderijtjes heetten vroeger de Dijkershuisjes, die nagenoeg alle langs de Dijk stonden en waarschijnlijk eigendom van de bewoners waren. Voor deze Mark bestond een eigen, zeer oude en unieke rechtsvorm.

Deze werd in 1954 opgeheven.

Het slot werd in 1528 door de Geldersen (hertog Karel van Gelre) verwoest. De restanten werden door keizer Karel V gebruikt voor de bouw van zijn dwangburcht Vredenburg te Utrecht. Een deel van het puin werd aangewend ten behoeve van de versterking van enkele delen van de Rhenense stadsmuur.

In 1942/43 werden er ter plaatse opgravingen verricht, waarbij enkele restanten van het kasteel werden teruggevonden. Ook later, bij werkzaamheden aan de weg, stuitte men op vroegere resten. Thans is niets meer van de vroegere situatie waarneembaar.

In 1988 kreeg een straat in de nieuwbouwwijk van Achterberg, ongeveer 500 m ten westen van de oorspronkelijke plaats van het kasteel, de naam De Horst; zo blijft de herinnering aan het kasteel in stand.

Levendaal

Het landgoed Levendaal of Lievendaal is reeds vanaf de 14de eeuw bekend. Het lag in Achterberg, ten oosten van de Cuneraweg, even ten zuiden van de Levendaalseweg. Een grote, eeuwenoude linde en veel restanten in de bodem zijn de enige tastbare bewijzen van het eens zo belangrijke goed. Na de bouw, vermoedelijk door de familie Van Rhenen, ging het al spoedig over op de familie Van Levendaal (Van Leefdael). In de Cunerakerk ligt nog de grafsteen van Dionys van Leefdael (1491), de oudst aanwezige grafsteen in deze kerk.

Vanaf het midden van de 16de eeuw kwam het huis Levendaal, dat ook wel Laar werd genoemd (het lag in het Laareind, aan de voet van de Laarsen berg) in handen van diverse families. Volgens de lidmatenlijst van de Ned. Herv. Kerk woonde er in 1656 Jonker Van Eck. Eind 17de eeuw kwam het in handen van de familie Van Brien. De luitenant Jan van Brien, die van 1763-1767 eigenaar was van Remmerstein, verdronk in 1782 vermoedelijk in de slotgracht van Levendaal.

In 1786 werd het goed weer verkocht en het kwam in 1830 voor f 21.500 in het bezit van Pieter Huibert Roghair. Van het landhuis was toen niet veel meer over, want volgens het kadaster werd het 'huis' in een lage categorie (18) aangeslagen. Eind 1837 kocht baron Von Knobelsdorff, de bewoner van Heimerstein, voor f 26.400 het huis waarna het door vererving overging in handen van de familie Schimmelpenninck, eveneens bewoner van Heimerstein. In 1882 werd het weer verkocht en in 1922 kocht Leccius de Ridder het pand, ten behoeve van de

Huize Heimerstein, zoals het er in de tijd van burg. Schimmelpenninck heeft uitgezien, rond 1910.

Een knipselprent door A.H. Henkes van 'Prattenburg', 1886.

toenmalige bewoner W.J. Arissen, in wiens familie het zich thans bevindt. Het is een boerderij met op het terrein een van Nederlands' beroemdste bomen, de zogenaamde Duizendjarige Linde.

Bij de verkoop in 1837 werd het goed genoemd: 'het Adellijke en Riddermatige Landgoed Levendaal'. Men baseerde zich mogelijk op de 'Tegenwoordige Staat' (1772), waarin wordt gezegd, dat het 'van ouds onder de Riddermatige Hofsteden der Provincie' werd gerekend. In het Utrechtse Plakkaatboek wordt slechts Lievendaal (bij Amerongen) genoemd. Mogelijk heeft de auteur de beide landgoederen verwisseld.

In 1943 werden er ter plaatse opgravingen verricht, waarbij een deel van de fundamenteën werd teruggevonden. Ook de huidige bewoner heeft enkele restanten terug kunnen vinden. Er is echter aan de oppervlakte geen enkel spoor meer van het eens zo fraaie landhuis waar te nemen.

Prattenburg

Prattenburg is thans een van de meest riante gebouwen van Rhenen. Hoewel de geschiedenis ervan ver terug gaat, is de huidige naam een eeuw jonger. Aanvankelijk werd verondersteld dat de oude naam van het goed Grootveld was, (reeds teruggaand tot het jaar 1385), maar later onderzoek maakt aannemelijk dat de eerdere goederen Grootveld en Prattenburg later één naam hebben gekregen: Prattenburg.

Vermoedelijk was het goed eerst in het bezit van de Ridderlijke Duitse Orde, het Duitse Huis te Utrecht. Wanneer het goed in particulier bezit gekomen is, kan niet met zekerheid worden vastgesteld, maar wel was het nog lange tijd erfpacht verschuldigd aan het Duitse Huis. De oudst bekende eigenaren, Zweder van Culemborg, Jutta Uteneng en Margriet Valkenaersdochter verkochten in 1474 het goed aan Evert van Soudenbalch, die uitgestrekte landerijen en veengebieden in de omgeving bezat. Bij deze overdracht is voor het eerst sprake van de naam Prattenburg. Vanaf deze tijd ook moet Prattenburg een belangrijke rol bij de ontginningen van de uitgestrekte venen in de omgeving hebben gespeeld.

In de 17de eeuw wisselde het landgoed enkele keren van eigenaar totdat het in 1694 werd aangekocht door Jacob van Wijck, waarmee het nu ruim drie eeuwen in het bezit is van de familie Van Asch van Wijck. De huidige eigenaar bewoont thans zelf weer het huis.

Prattenburg is vroeger vermoedelijk een woonboerderij geweest, waartegen later, rond 1700, mogelijk door Anthonij van Wijck, een versterkte toren is gebouwd. De boerderij is later verdwenen, en de toren is in de jaren 1887-1890 door jhr. mr. A.M.C. van Asch van Wijck, die onder meer burgemeester van Veenendaal was, ingrijpend verbouwd tot het kasteelvormige huis dat er thans nog grotendeels onveranderd staat.

De rol van Prattenburg in de Cuneralegende is wat vaag. Hoewel het twijfelachtig is dat Cunera er gewurgd zou zijn, is het toch wel aannemelijk dat deze plaats tijdens de processies in de Cuneraweek door de bedevaartgangers werd aangedaan. De naam Cunerahoeve, gegeven aan de ten westen van Prattenburg gelegen boerderij, houdt de legende hier in elk geval nog levend. In de vrij toegankelijke bossen rondom Prattenburg is ruim gelegenheid tot wandelen, mits men zich aan de regels houdt.

Remmerstein

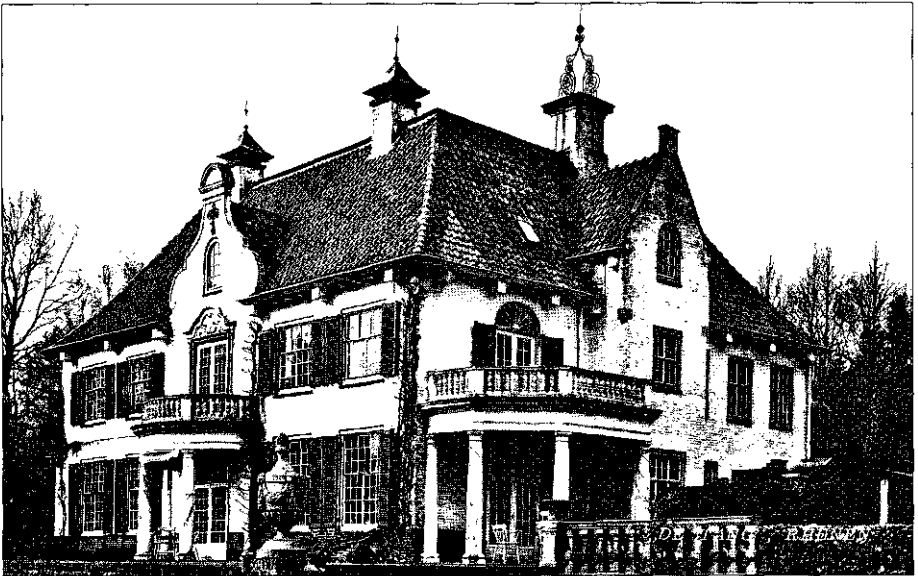
Het oorspronkelijke huis Remmerstein, ten noorden van de stad Rhenen gelegen, is reeds van zeer oude datum. Het wordt reeds in de 15de eeuw genoemd. De naam Remmerstein of Rammestein houdt vermoedelijk verband met de streek Remmerden of Remmertien, gelegen ten westen van de stad.

Het oorspronkelijke huis lag vlak langs de Cuneraweg, tegenover de Zuidelijke Meentsteeg. Het was een torenvormig huis van twee of drie verdiepingen hoog, gelegen binnen een gracht. De op oude kaarten reeds aanwezige lanenstructuur in het bos dateert van de tweede helft van de 18de eeuw. Ook sinds deze tijd is er in de koopactes steeds sprake van een duiventil, hetgeen wijst op een oud recht. Het oorspronkelijke huis heeft vele eigenaren gehad. Onder hen kunnen de families Van Brienen, Klerck, Van Engelen, Hens, Van Asch van Wijck, Haksteen, Van der Hulst, Van Effen en Beelaerts van Blokland worden genoemd. Na het dramatische overlijden van Jhr. Willem Anne Beelaerts van Blokland verkochten zijn zoon Jhr. Pieter Adrianus Beelaerts van Blokland en een van de dochters het landgoed voor f 51.668 in 1850 aan J.G. Sandbrink en vele familieleden, hoewel geen enkele van deze kopers er ooit heeft gewoond. Het huis, waarvan vermoedelijk niet veel meer was overgebleven, werd na de koop afgebroken en vervangen door een kleiner huis ernaast, buiten de gracht. Midden in de gracht werd uit het steenpuin van het oude huis een duiventoren opgemetseld. Deze duiventoren werd in de tachtiger jaren van de 20e eeuw gerestaureerd. Aan deze duiventoren ontleen de huidige woning en de vroeger hier gelegen kwekerij de naam *De Duiventoren*. Er werden voornamelijk grove dennen, douglassparren en ander naaldhout gekweekt. In het huis werd een familiepension gevestigd.

Als gevolg van onenigheid in de familie, waarvan er enkelen geld wilden zien, moest op gerechtelijk bevel tot openbare veiling worden overgegaan. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken, dat hier als gegadigde een Rijkskrankzinnigeninrichting wilde stichten, zag op grond van de vraagprijs van f 60.000 af van verdere onderhandelingen. Het pension werd met bijbehorende landerijen (ca. 119 ha) in 1907 voor f 46.000 gekocht door M.C. Philipse, die in Rhenen nog raadslid is geweest. Hij liet het 'pension Remmerstein' afbreken en er voor in de plaats kwam

Een prentbriefkaart van 'Renmerstein', naar een luchtfoto van KLM-Aerocarto. (1948).

Het Huis 'De Tangh' op een na-oorlogse foto.

in 1910 een 'tuinmanswoning', die thans nog achter de boerderij staat. Architect van deze woning was de Rhenense gemeente-architect Dirk Hoiting, die in Rhenen vele andere interessante woningen heeft ontworpen. In 1912 werd ten behoeve van Philipse, een eind hogerop in het bos, ten westen van de Oude Veensegrindweg een nieuw landhuis gebouwd, het huidige 'Remmerstein'. Architect was S. de Clerq te Den Haag. De fraaie tuinaanleg (1912) is van D.F. Tersteeg.

In de oorlogsjaren hebben er in het landhuis Duitse officieren gewoond. Na de oorlog heeft het huis enige jaren als vacantieoord voor een Haags lyceum gediend. Na bewoning door particulieren werd het huis in 1988 inwendig verbouwd en opgedeeld waarna het aan drie verschillende families werd verhuurd. Het huis en het landgoed is nog steeds in bezit van de familie Bentinck-Philipse. In de bossen achter Remmerstein zijn vele mogelijkheden tot wandelen, mits men zich aan de regels houdt.

De Tang

De Tang (Tangh) is een veldnaam voor een gebied benoorden de Utrechtse straatweg, even ten westen van de stadskern van Rhenen. De naam komt reeds in 1392 voor in een acte van de Ridderlijke Duitse Orde. Op dit gebied stond een tabaksplanterswoning met een schuur, met ruim 2 ha land en houtgewas, toen de Rhenense slager David Frank het geheel in 1920 verkocht aan de Rhenense huisarts William Waller (1-2-1877 - 24-10-1971).

Dokter Waller had zich in 1906 als huisarts alhier gevestigd. De tabaksplanterswoning werd afgebroken en hij liet een landhuis bouwen, ontworpen door de Amersfoortse architect B.M. van de Haar, die later onder meer ook de Rhenense Wilhelmina MAVO zou ontwerpen. Waller woonde er tot aan zijn dood. Het wordt thans bewoond door zijn kleindochter en haar echtgenoot.

Op het gebied van de Tangh heeft eens de Rhenense buitengalg gestaan. De oprit naar het landhuis loopt namelijk over het gebied dat vroeger de 'Galgenakker' heette. Vanaf dit punt werd in 1750 door de bekende tekenaar Jan de Beijer een gezicht op Rhenen getekend. Op deze prent is de galg nog duidelijk aanwezig.

In de bossen achter het landgoed 'De Tangh' is ruimschoots gelegenheid tot het maken van wandelingen, mits men zich aan de regels houdt.

Stuivenes(t)

'Stuivenes' of 'Stuivenest' is gelegen in de gemeente Rhenen ten noordoosten van de weg van Achterberg naar de Grebbe, nabij de Friesesteeg en niet ver van het oude slot Ter Horst (ook wel De Horst genoemd). Er is thans nog slechts een zware donjon van overgebleven, waartegen tot voor kort een boerderij stond en onlangs een nieuw woonhuis is gebouwd. Het is reeds vele generaties bewoond geweest door de familie Doornebal. Het gevaar bestaat dat het wel eens verward wordt met

het oude goed Laar onder Achterberg, dat later en thans Leefdael of Levendaal heet.

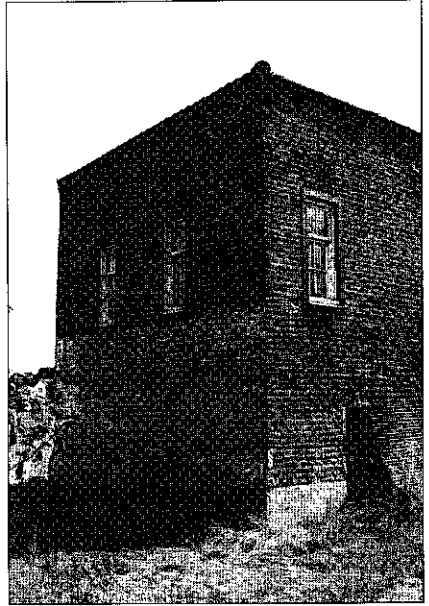
De donjon (woontoren) van de voormalige hofstede 'Stuvenest' (Stuivenes(t)) is een van de oudste nog bestaande monumenten in Achterberg en is enkele jaren geleden gerestaureerd toen er het nieuwe woonhuis ertegenaan gebouwd werd. Bij het graven van de bouwput naast de donjon, werd de onderbouw van een trap gevonden, die mogelijk toegang gaf tot een deur in de zijgevel, die nu is dichtgemetseld. De donjon heeft dikke muren en binnen het gebouw kan men zien dat er zich in de muren schietgaten hebben bevonden. Van hieruit kon de hofstede dus verdedigd worden.

Er zijn ongetwijfeld meer van dergelijke verdedigbare hofsteden in de buurt van het machtige kasteel De Horst geweest, zoals Den Dickenberch, Dolre, Hamersteyn, Laer, Prattenburg, Ramersteyn, Valkenburg en mogelijk De Schuylenburg, niet te verwarren met de burcht met dezelfde naam in de Marsch. In de periode 1536-1539 werd vastgesteld wie tot de ridderschap van Utrecht behoorde en of hun bewoning als ridderhofstad kon worden aangemerkt. Een en ander hield verband met vrijstelling van bepaalde belastingheffing (huisgeld). Geen van genoemde hofsteden bij Rhenen werd echter als ridderhofstad aangemerkt, hoewel vele adellijke geslachten ze bewoonden. Men koppelt dit wel aan het feit dat de gehele omgeving in Achterberg ressorteerde onder het bisschoppelijke slot De Horst, waarop namens de bisschop een 'kastelein' was aangesteld, die vermoedelijk ook niet officieel tot de ridderschap behoorde.

Er wordt nog steeds gespeculeerd hoe oud Stuivenes nu werkelijk is. Rond de donjon zijn meest scherven van op zijn vroegst de 15e en 16e eeuw gevonden. Toch bestond Stuivenes als hofstede reeds begin 15e eeuw, zoals blijkt uit een charter uit 1434; bij een aantekening "van Stuvenest achterberch van een stuck lants..", vinden we de passage "...gelegen is over den berch in den gerechte van Rienen. Int eerste een hofstede mitten land dair aen gelege, dair HARMAN QUINT .. in der tijt op woent en PAUWELS THUEREN voirsz. voit tijt toe te behoren plach, dair oestwert naest gelege den svriesen steghe, zuidwert die gemeenstraet, westwert PET VAN WIJCK ende JOHAN VAN RIENE ende noertwert EVERT VAN GROTEVELT".

Stuivenes was waarschijnlijk aanvankelijk een soort ridderhofstede in bezit van de familie VAN RENEN en kwam in de 15e eeuw in bezit van de familie Valkener (Valkenaar) en werd in 1494 door Joncfrou JANNA JOHAN VELKENERS dochter overgedragen aan het Agnietenklooster te Rhenen.

In het Oud-Archief van Rhenen bevindt zich een charter van 28.5.1578, waarin melding wordt gemaakt door de schepenen van Rhenen van een schuldbekentenis van het St. Agnietenconvent aan de kerk van St. Kunera. Het gaat om een lening van 300 gulden, tegen een rente van 18 gulden per jaar. Als onderpand kon de kerk

De vrijstaande donjon van de hofstede Stuivenest, nadat de oude er tegenaan gebouwde boerderijwoning gesloopt was om plaats te maken voor een nieuw woonhuis.

aanspraken maken op "de bouwinge, huis, hofstede en land Achter Berch aldaar gelegen, en Stuivenest genaamd".

Het goed Stuivenes bestond waarschijnlijk uit twee gedeeltes, einde 17e eeuw en begin 18e eeuw bewoond respectievelijk door WILLEM ARIJSSE DOORNENBALL en zijn zoon PETER WILLEMSSEN DOORNENBAL, die het toen in pacht hadden van (de erven) GIJSBERT CORNELISZ VAN INGEN (WILLEM VAN INGEN) en Domheer ANTHONIE VAN WIJCK.

Het goed Stuvenges(t) 'op Velderbroek te Achterberg' was aanvankelijk 16 morgen groot. Later wordt ook wel melding gemaakt van 10 morgen, zoals blijkt uit de volgende aantekening in de rekeningen van het St. Agnietenconvent te Rhenen: "JACOB HENRICKSEN heeft in huer de bouwinge, so huysine ende hoffstadt en het lant daer aen behorende genaemd Stuijvenest groot omtrent thien mergen bouwlants de welcke den pachter om de derdthelwe bouwt welcke derde ijerve vercoft is ende wert vande cooppeningen vanden hierna gulden 26 ontfanck gemaect.

Heeft mede in huire twee mergen hoylants in de Maeten gelegen. Mitsgaders nog het derden deel van omtrent drie mergen hoylants ende onlants genaemt de Schilt ende dat den tyt van ses jaren langh aenden andere geduirende. Ingegaen sijnde Petri ad Cathedrum Anno 1626 jaerlicks alle jaer voor de somma van twee ende

dertich carolis gulden vrij gelt van oudtschildgelt, schellinggelt ende allen andere schattingen ende ongelden in date der huurcedullen dair op staende breder vermijens de huurcedullen daer van sijnde. Daer van Bovmisse ende Cormisse Anno 1633 het vijffde seste Jaer pachter is verschenen, dus hier XXXIJ f”.

Dezelfde JACOB HENRICKSEN had ook in 1639 het goed Stuivenest nog in pacht; vermoedelijk pachtte zijn broer ADRIAEN HENRICKSEN omstreeks dezelfde tijd het goed Dolre te Achterberg, dat ook aan het Agnietenconvent toebehoorde.

Stuivenes was midden 17e eeuw in bezit van de familie Steck en ging later (tenminste deels) over op de domheren Van Wijck.

De Doornenbal's hebben bijna een eeuw lang op Stuivenes gewoond (woonden er vermoedelijk reeds in 1675), zoals gebleken is uit Oudschild-, Haardsteden- en Familiegeldkohieren (Gemeente Archief Rhenen).

Zo blijkt uit aantekeningen in de Oudschildgeld manualen dat WILLEM ARIJSSE DOORNENBALL de hofstede ‘Stuivenes’ bewoonde in onder andere 1688 en 1711. Ook blijkt hieruit dat toen een deel van Stuivenes nog aan de familie Steck toebehoorde.

In later tijd vinden we onder andere als eigenaren/leenheren de Domheren Van Wijck, Drost van den Hovert en Van Romond(t) en als pachters, gebruikers en bewoners de families Doornenbal, Van Oort, Van der Scheur en Van Laar.

16. FREDERIK V VAN DE PALTS

Frederik de Vijfde (1596-1632) was keurvorst van de Palts in de jaren 1610-1620. Hij trouwde in 1613 met Elizabeth Stuart, een dochter van de Engelse koning Jacobus I. Het paar woonde van 1613-1619 in het keurvorstelijk slot te Heidelberg. Frederik V werd, als hoofd van het verbond van protestantse vorsten in Duitsland, in 1619 tot koning van Bohemen gekozen. Het Boheemse leger werd echter een jaar later, november 1620 door het leger van de katholieke Duitse keizer Ferdinand II bij de Witte Berg in de buurt van Praag vernietigend verslagen. Frederik vluchtte met de zijnen naar de Nederlandse Republiek, waar hij door Prins Maurits, Stadhouders in de Republiek, hartelijk werd ontvangen. Frederik V was een neef van prins Maurits. Sinds zijn nederlaag bij Praag werd de koning, omdat hij toen maar één winter lang koning van Bohemen is geweest, de Winterkoning genoemd. Het echtpaar heeft in totaal 8 zonen en 5 dochters gehad, waaronder de kroonprins Frederik Hendrik.

Na de vlucht uit Bohemen arriveerde het ongelukkige koningspaar met de hofhouding in april 1621 in Den Haag. Frederik verbleef met zijn familie en hofhouding aanvankelijk uitsluitend in Den Haag, maar later 's zomers ook in Honselaarsdijk en in Rhenen. Er werd veel gejaagd in Gelderland en het Sticht.

Rampspoed

Bij de vele 'uitstapjes' van de koning behoorde ook een bezoek aan de zilvervloot, die in Amsterdam te kijk lag. Op 17 januari 1629 begaf Frederik zich met zijn oudste zoon Frederik Hendrik en een drietal edellieden naar Haarlem, waar hij de gewone trekschuit naar Amsterdam nam. In een zware sneeuwbuï werd de veerboot overvaren door een andere schuit. De koning en 5 passagiers konden worden gered, maar kroonprins Frederik Hendrik, de drie edellieden en de overige passagiers werden door de golven verzwolgen en verdrinken jammerlijk.

Rhenen

Het beliefdde het koninklijk echtpaar om een of andere reden in Rhenen een 'pied à terre' te hebben. Begin 1629 kreeg Frederik van de Staten van Utrecht het Agnietenconvent te Rhenen aangeboden. Het moest wel worden opgeknapt, maar Rhenen betaalde hier aan mee, omdat men hoopte dat het verblijf van de koning een gunstige invloed op de 'nering en de welvaart' van de Rhenense bevolking zou hebben.

Het verblijf te Rhenen beviel Frederik kennelijk dusdanig, dat hij aan de Staten toestemming vroeg, het Agnietenconvent te mogen kopen. De waarde van het convent met omliggende grond werd getaxeerd op 10.000 pond. De koning en zijn erfgenamen behoefden dit bedrag niet te betalen. Mocht echter door de koning of door zijn nazaten ooit tot verkoop worden overgegaan, dan was men dit bedrag aan de Staten schuldig.

In mei en juni 1629 deed de koning verder zaken met de stadsregering van Rhenen. Hij kocht het terrein waarop de scholen stonden en waar de onderwijzers meester Johan en Jonas in woonden, voor 1000 Karolus guldens, die ten behoeve van de stad zouden worden aangewend. Ook kocht hij de grond waarop het tolhuis stond, niet ver van de zuidelijke stadsmuur. De contractuele verplichting betreffende de nog steeds in het convent inwonende predikant werd in december 1629 afgekocht voor 1000 Karolus guldens. De dominee kreeg een andere woning toegewezen. Ook kreeg de koning gedaan, dat hij een nieuwe poort in de stadsmuur en een brug over de stadsgracht mocht bouwen.

Koningswei en Koningsboomgaard

Eind januari 1631 kreeg de koning toestemming de tuinen, die in gebruik waren bij de schout en bij de predikant te slechten en de aarde ervan te mogen afvoeren. Daarna kocht hij van de stad bijna 8 hectare van de stads weigemeente, ten zuiden van de stad.

Om een deel van de nieuwe aanwinst, ten westen van de huidige Veerweg, werd een wal aangelegd, waarop voor een deel wilgenbomen werden gepoot. Dit werd de Koningsboomgaard, waarin zelf ook knotwilgen kwamen te staan, waarvan de wilgentenen een nuttig product vormden.

Het Koningshuis

Er is helaas vrijwel niets bekend over de bouw van het Koningshuis, het zomerpaleis van Frederik van de Palts. We weten slechts, dat het paleis gebouwd moet zijn door de architect Bartholomeus van Bassen in de jaren 1630 en 1631. In het Rhenens stads-archief is hier niets over te vinden, noch in het archief van de Staten van Utrecht.

Frederik heeft nauwelijks in zijn paleis gewoond. Om weer in het bezit van zijn erfgoed bij Heidelberg te komen is hij in Duitsland weer ten strijde getrokken. Hij besloot zich bij de legers van de Zweedse koning Gustaaf Adolf aan te sluiten, maar na een aantal min of meer geslaagde veldtochten overleed Frederik in november 1632, in de Palts, op 36-jarige leeftijd aan een ‘pestkoorts’, kort na het overlijden van Gustaaf Adolf.

Ook met het Koningshuis is het in feite zeer triest verlopen. Na de dood van haar man verbleef de koningin nog wel iedere zomer in het paleis van waaruit zij nog wel op jacht schijnt te zijn gegaan. Nog in de tijd waarin zij met haar man jaagde, moeten zij veel op de Heimenberg (Grebbeberg) hebben vertoefd. Hier was een fraai uitzichtspunt, de ‘Koningstafel’. Een jachtslot is er echter nooit geweest.

Elizabeth vertrok in 1661 naar Engeland, waar zij in 1662 overleed. Door vererving kwam het Koningsgoed aan haar oudste zoon Karl Ludwig, de nieuwe keurvorst in Heidelberg, waarna het terecht kwam bij diens zuster Sophia, inmiddels keurvorstin van Hannover. Na haar dood in 1714 kwam het in bezit van haar zoon Georg Ludwig, de latere koning George I van Engeland.

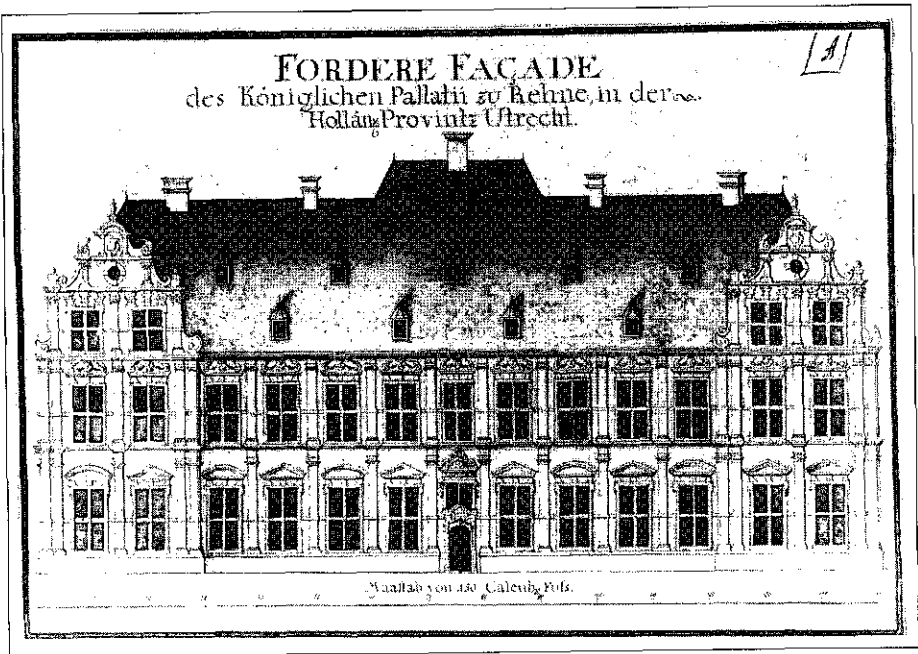
Hospitaal

In 1794 heeft het Koningshuis nog als noodhospitaal gediend. Vlak vóór de Franse tijd zijn Engelse troepen de Nederlandse te hulp gekomen. Enkele honderden Engelse gewonden werden in de loop van enkele maanden met schepen naar Rhenen getransporteerd. Velen stierven er en zij werden begraven op het noodkerkhof, dat nu nog als het Engelse Kerkhof bekend staat, en gezocht moet worden in het noordoostelijk deel van de Palmerswaard. Hier moeten ongeveer 400 soldaten begraven liggen.

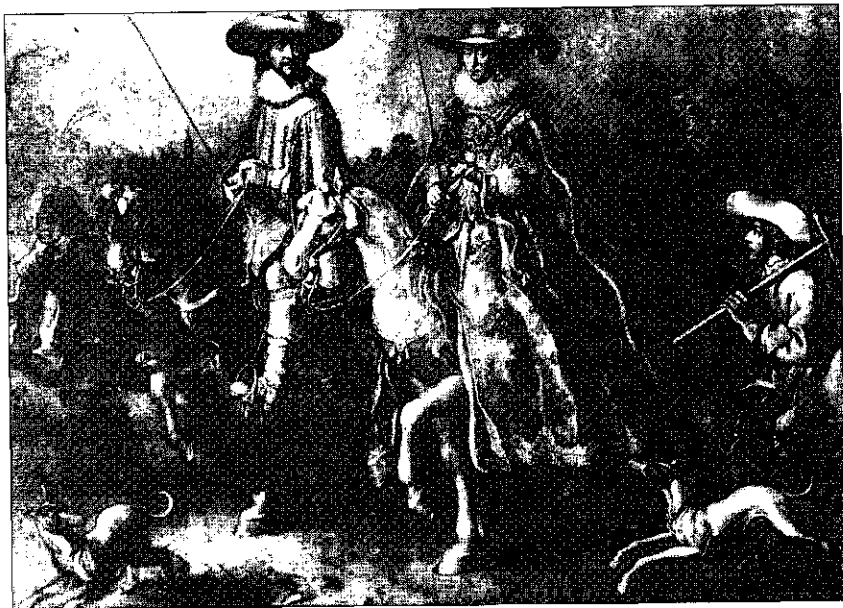
In de Franse tijd werden in het ommuurde terrein van het Koningshuis ossen en koeien met honderden tegelijk ondergebracht, bedoeld als fourage voor de Franse legers. Deze dieren liepen zelfs tot op de tweede verdieping van het Koningshuis. Als gevolg van de bewoning door mens en dier was het gebouw totaal verloederd. Omdat het Koningshuis door de Franse autoriteiten tot Domein was verklaard, en alle Domeingoederen op keizerlijk decreet moesten worden verkocht, werd het in 1812 voor afbraak verkocht aan de Rhenenaar Abraham Joseph van Elburg.

De Koningsweide en de Koningsboomgaard werden in 1828 door de (Nederlandse) Domeinen ter veiling aangeboden. De gemeente Rhenen kocht beide percelen, waarmee na bijna 200 jaar het goed weer aan de stad was gekomen.

Van het gehele Koningsgoed resten ons nog slechts: een poortje naast het Oude Raadhuis, dat toegang geeft tot het kleine parkje; enkele bouwfragmenten, tot een monumentje omgebouwd, vóór de appartementenflat ‘Het Koningshuis’; enkele stenen versieringen (vroeger bovenaan de Veerweg deel uitmakend van een bank) en een fraai fries in het Gemeentemuseum Het Rondeel, waar ook nog een koperen lantaarn wordt bewaard. In de uiterwaard blijven de contouren van de Koningsboomgaard nog een zichtbaar restant uit de glorierijke periode. De naam leeft nog voort in het Koningin Elizabethplantsoen en tenslotte in de appartementenflat ‘Het Koningshuis’ aan de Frederik van de Paltshof.

Het fraaie in Renaissancestijl gebouwde Koningshuis te Rhenen, zoals het er uitzag vóór de uiteindelijke sloop begin 19de eeuw. (Gemeentemuseum 'Het Rondeel', Rhenen).

Frederik V van de Paltz (1596-1632) en zijn vrouw Elizabeth Stuart (1596-1662) keren met hun gevolg van een jachtrit terug op het Koningshuis. Schilderij A.P. v.d. Venne (Rijksmuseum, Amsterdam).

17. HET OUDE RAADHUIS

Tot 1926 heeft het Oude Raadhuis als gemeentehuis van Rhenen gefungeerd, maar het werd gaandeweg te klein. Daartoe is een uit de 19e eeuw daterende jongenskostschool aan de Herenstraat aangekocht en verbouwd tot het huidige gemeentekantoor.

Het Oude Raadhuis is als gebouw gelukkig blijven bestaan, doch heeft vanaf 1926 wel een kammervol bestaan gehad en ook de Tweede Wereldoorlog overleefd.

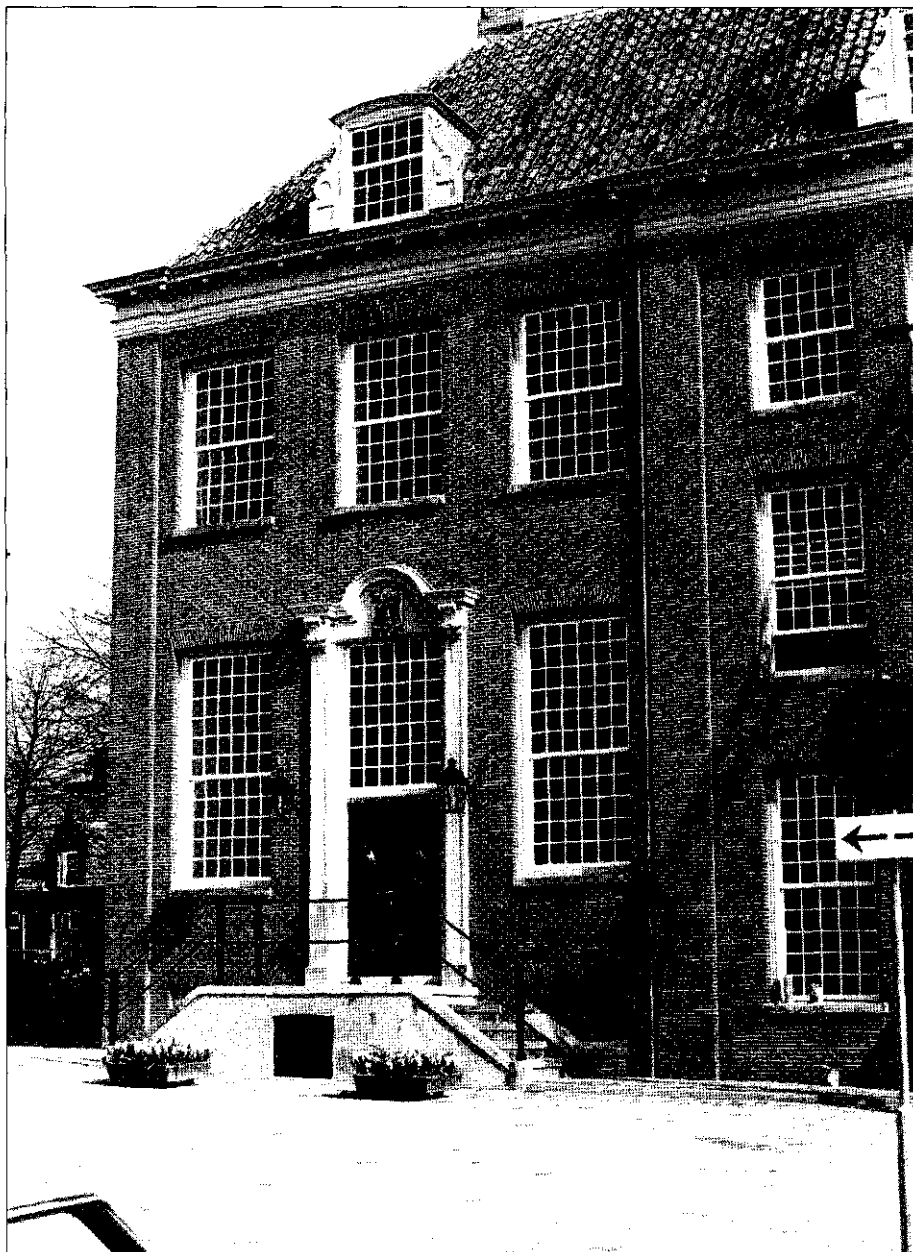
Bij de wederopbouwplannen na mei 1940 zijn er van de zijde van architect/stedebouwkundige ir. C. Pouderoijen suggesties gedaan om van het pleintje - inmiddels van Vischmarkt tot Markt omgedoopt - weer een centrum van bestuurlijke activiteiten te maken: dit advies is helaas niet opgevolgd. De gehele omgeving van het Oude Raadhuis doet wat uitgestorven aan. Aan de westzijde van de Markt verdwenen nog enkele gebouwen, waaronder de voormalige stadswaag. In 1967 is het Oude Raadhuis op de Rijksmonumentenlijst geplaatst. Een bezwaarschrift van de zijde van de gemeente is gelukkig niet gehonoreerd. Er was toen zelfs een advies van een toenmalig raadslid om het hele complex maar "in de Rijn te schuiven".

Daarna kwamen plannen tot restauratie maar moeizaam van de grond, doch mede door activiteiten van buurtbewoners kwam de restauratie (1975-1977) dan toch nog. De bestemming tot museum is indertijd serieus ter sprake gekomen - dit speelt overigens nu ook weer - doch een gemeentelijke functie heeft het in feite toch weer teruggekregen. De raadzaal is opnieuw als zodanig in gebruik. De commissievergaderingen worden daar ook gehouden. Fractievergaderingen en trouwplechtigheden vinden elders in het gebouw plaats.

Om tot het gebouw zelf terug te keren: als men thans voor het gebouw staat valt het uitgesproken 18e eeuwse gezicht van dit gebouw op. In 1738 is een geheel nieuwe gevel verrezen. Met name het linker gedeelte met de stoep dateert uit het begin van de 15e eeuw en is op grond gebouwd die eigendom was van de Duitse Orde.

Dat er in de 15e eeuw op deze plaats een raadhuis verrees is niet zo verwonderlijk. De doorgaande route voert thans over de Herenstraat en de Frederik van de Paltshof. Ook voor mei 1940 lag die daar, zij het wat smaller. Er zijn vele aanwijzingen dat de oudste doorgaande route door de huidige Weverstraat gelopen heeft en over de voormalige Vischmarkt aan de zuidzijde van de Cunerakerk naar de Westpoort voerde.

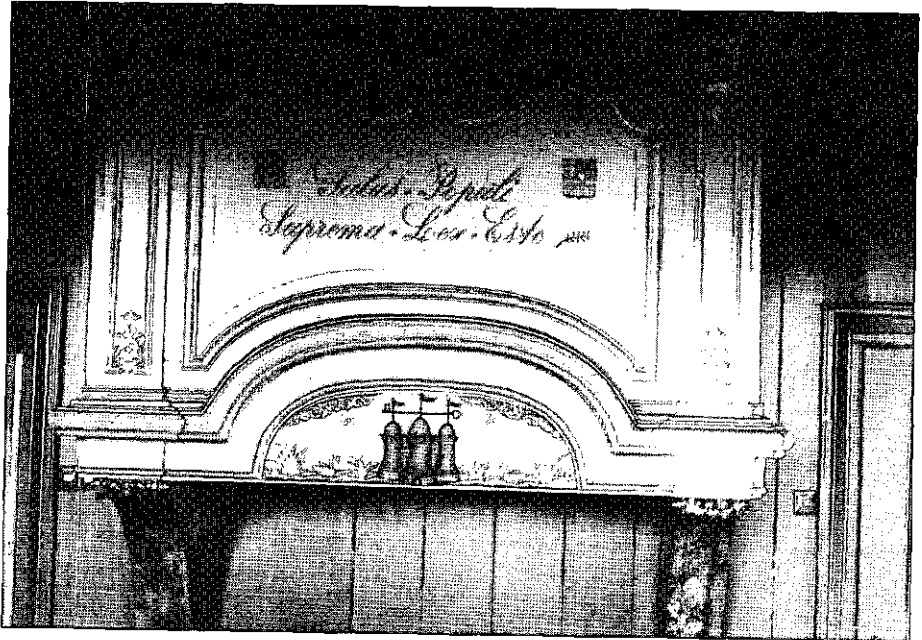
Wat het gebouw van het Oude Raadhuis zelf betreft het volgende. In aktes uit 1391 en 1392, dus nog in de 14e eeuw, wordt er reeds over een raadhuis gesproken. Het eerste raadhuis heeft, zo kan onder andere uit deze stukken opgemaakt worden, in de directe omgeving gestaan. Tijdens de restauratie zijn voldoende aanwijzingen in het gebouw tevoorschijn gekomen, die doen veronderstellen, dat het oudste raadhuis op de plaats van de achtervleugel van het linkse oude gedeelte van het Oude Raadhuis heeft gestaan. Wellicht heeft de stadsbrand van 1400 de vroede vaders ertoe gebracht naast genoemde oudste raadhuis, van steen, een nieuw

Het Oude Raadhuis van Rhenen, dat na de fraaie restauratie weer funktioneert voor raadszittingen, huwelijks-voltrekkingen en officiële gebeurtenissen. (Architect Wijma uit Velp; foto J. Combrink).

raadhuis op te richten op de plaats van het huidige linkerdeel of te verbouwen als ook hier een stenen huis gestaan heeft. Even voor de duidelijkheid: slechts belangrijke gebouwen waren in de middeleeuwen van steen. Alle woonhuizen waren van hout.

Terug naar het 15e eeuwse deel van het Oude Raadhuis. Het meest opmerkelijke is de hoge hoofdverdieping boven een deels onder de grond liggend souterrain. Boven deze hoofdverdieping ligt nog een verdieping, waar toen en nu de raadsvergaderingen gehouden werden. Waar in het rechtergedeelte thans de trouwzaal ligt, was vroeger de lagere hoofdverdieping van een woonhuis gelegen, welke woning later bij het Raadhuis gevoegd is en onder andere dienst deed als bodewoning. In het begin van de 17e eeuw is daar nog een verdieping aan toegevoegd. Met de nieuwe totaal-voorgevel uit 1738 is over beide bouwdelen een kap geplaatst om zodoende een gevelbeeld te verkrijgen. Ook de plaatsing van het klokketorentje werd daardoor eenvoudiger. Bij de restauratie is de ontwerptekening van de Amsterdamse meester-timmerman Hendrik van Zoelen zeer goed van pas gekomen.

Schouw in een van de kamers van het Oude Raadhuis, met als opschrift 'Civero: Salus Populi Suprema - Lex - Esto', dat wil zeggen: 'Het welzijn van het volk moet de hoogste wet zijn'.

Daarna heeft men in de 19e eeuw de ramen vernieuwd met grotere glasvlakken, hetgeen bij deze restauratie terecht weer ongedaan gemaakt is.

Bij de restauratie in 1975-1977 heeft men uiteraard hier en daar concessies moeten doen met name bij de opknop van het interieur. Het linkerdeel - het oudste deel uit de 15e eeuw - heeft de minste wijzigingen ondergaan. De hal op de hoofdverdieping heeft bij die gelegenheid weer zijn oorspronkelijke grootte herkreten. Restanten van een vroegere schouw maakten duidelijk, dat de inbouw van een tweetal gevangenis-cellen deze hal lange tijd heeft verkleind. De celdeuren hebben elders een andere functie verkregen: meterkastdeuren. De nog steeds aanwezige vierschaar is iets aangepast: het hekwerk is circa een meter naar achteren verplaatst ten behoeve van een ruimere hal. De vierschaar doet thans wat klein aan.

De boven de hal gelegen raadzaal is vergroot. Omdat thans een groter aantal raadsleden aan de vergaderingen deelneemt en ook de pers een plaats moest krijgen is de zaal tot de achtergevel vergroot. Hierdoor kwam de voorheen ingebouwde wenteltrap in de raadzaal te staan. In het voorste deel van de zaal staat nog een fraaie 18e eeuwse schouw met een vermanend schilderstuk, vermanend in de richting van de toenmalige raadsleden en collegeleden! Maar de huidige tijd vraagt ook om een publieke tribune. Daartoe is de achtergevel zozegd doorbroken en heeft men op bijna gelijke hoogte een aparte verdiepingsvloer aangebracht, die dwars voor de eerste verdiepingsramen van de achterbouw zitten.

Om alle ruimten in alle bouwdelen goed met elkaar te verbinden waren indertijd al allerlei trappen en wenteltrappen aangebracht. Voorzover die te handhaven waren heeft men deze laten zitten. Een nieuw trappenhuis met lift is achter het rechterdeel van het gebouw geplaatst.

Tot slot nog het klokkentorentje. Bij de verbouwing in 1926 van het huidige gemeentehuis aan de Herenstraat heeft men ook een koepeltorentje gebouwd en de windwijzer van het Oude Raadhuis daarbij meegenomen. Deze is thans weer op zijn oude plaats terug: op het inmiddels weer gereconstrueerde koepeltorentje van het Oude Raadhuis.

18. DE BATAAFS-FRANSE TIJD IN RHENEN

Tweehonderd jaar geleden vonden in de Republiek der Verenigde Nederlanden en dus ook in Rhenen gebeurtenissen plaats waardoor het oude staatsbestel volkomen zou verdwijnen. Zoveel als er bekend is over bijvoorbeeld De Duitse Orde en Rhenen; de Winterkoning en Rhenen; de Plooijerijen en Rhenen; zo weinig is er bekend over wat er twee eeuwen geleden in Rhenen gebeurde, in wat genoemd wordt de Bataafs-Franse tijd.

1795

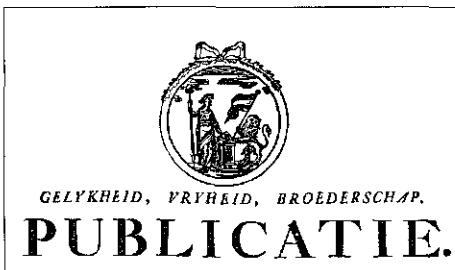
Natuurlijk zijn er feiten bekend over de manier waarop in onze stad de Bataafse Omwenteling doorgevoerd werd; over de aanslag die op het incasseringsvermogen van het bestuur en de burgerij van de stad werd gepleegd door de inrichting van het Koningshuis tot Engels oorlogshospitaal; de conscriptie waardoor ook Rhenense jongeren werden ingelijfd in het Franse leger. Maar de tussenliggende jaren zijn grotendeels

blanco. Over de periode 1793 tot 1813, twee decennia waarin het theoretisch mogelijk was om in de Republiek der Verenigde Nederlanden als Rhenenaar geboren te worden, als Veenendaler of Liendenaar inwoner te worden van het Koninkrijk Holland om vervolgens in de Russische vlakten als soldaat in de keizerlijke Franse armee te sterven. Over die periode is voorzover bekend nooit onderzoek gedaan naar, en geschreven over werken, wonen en leven van onze voorouders, die na de roemruchte, maar vooral rumoerige patriottentijd van de tachtiger jaren van de 18e eeuw ter wereld kwamen, en het leven lieten, nog onwetend van de komst van een Koninkrijk der Nederlanden onder de zoon van de in 1795 gevluchte Stadhouder.

Het was een lange aanloop naar de Bataafse Omwenteling van januari 1795. Het begon in de vroege jaren tachtig toen burgers protesten lieten horen tegen onder andere het benoemingenstelsel in lucratieve bestuursbaantjes. De stad Utrecht liep voorop, maar overal in het land waren individuen die correspondeerden met gelijkgezinden. De protesten bereikten een hoogtepunt in 1787 met de aanhouding van prinses Wilhelmina, de gemalin van Stadhouder Willem V, bij Goejanverwellesluis. De stadhouderlijke familie en het hof hadden zich vanuit Den Haag teruggetrokken naar het Valkhof in Nijmegen, maar de prinses wilde nog even naar huis. De Pruisische koning, broer van de prinses, accepteerde de vernedering, zijn zuster aangedaan door nota bene burgers, niet en herstelde de orde. Rhenen had zich afzijdig gehouden; al die politieke ontwikkelingen gingen min of meer langs het stadje heen. Er waren ook geen toonaangevende burgers die hun stem lieten horen, afgezien van die ene predikant, Jacob van Campen, die

blijkbaar 's zondags de kansel benutte voor politieke uitspraken. Rhenen verschilde overigens niet van het overgrote merendeel van de steden in De Nederlanden.

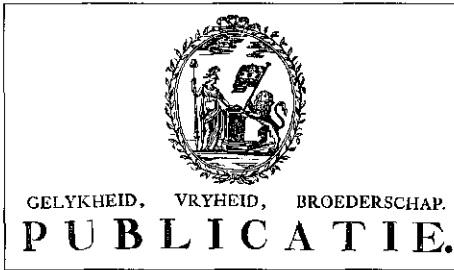
De rust na 1787 duurde niet lang. De gebeurtenissen in Frankrijk en niet te vergeten in de Verenigde Staten van Amerika, vonden hun neerslag in onze Republiek. Engeland trachtte nog het tij te keren door in 1793/1794 in het zuiden van de Noordelijke Nederlanden de Franse legers met daarin opgenomen het Bataafse legioen opgericht door Nederlandse vrijwilligers in 1792, tegen te houden. En dan krijgt Rhenen in het internationale politieke spel een rol opgedrongen, als garnizoens- en rustplaats voor vermoeide en gewonde Engelse soldaten. Het Koningshuis wordt omgebouwd tot hospitaal voor Engelse soldaten die met scheepsladingen vol over de Rijn worden aangevoerd. Het stadsbestuur schrijft zich de vingers blauw met verzoeken aan het Landsbestuur om verlost te mogen worden van die duizenden vreemdelingen voor wie inkwartiering en voedsel verzorgd moest worden. Het krijgsvolk zorgt voor onrust en irritatie, en vooral onenigheid met de burgers die zich in numeriek opzicht in het nauw gedreven voelen. De in het hospitaal overleden soldaten moeten een laatste rustplaats krijgen en een stuk van de uiterwaard buiten de Westpoort wordt als kerkhof aangewezen, nu nog bekend als het Engelse kerkhof.

1797

Pas als generaal Pichegru in januari 1795 in de buurt van Nijmegen de bevroren rivieren oversteekt en, zonder noemenswaardige tegenstand te ontmoeten, westwaarts trekt naar Holland, verlaten de Engelsen hals over kop Rhenen. Ze brengen een aantal schepen in de Rijn voor de stad tot zinken; die worden later gelicht omdat ze een gevaar opleveren voor de scheepvaart. Als het dan het nieuwe bewind in Utrecht in februari 1795

opvalt dat er vanuit Rhenen nog steeds geen vertegenwoordigers naar hun vergadering komen, en er bovendien een paar Rhenenaren hun beklag komen doen over het naar hun mening reactionaire stadsbestuur dat van geen verandering wil weten, dan zenden de Utrechtenaren hun voorzitter en secretaris onder bescherming van een eskadron Franse huzaren naar onze stad om ook hier de Omwenteling plaats te laten vinden. Dan wordt er gedanst rond de voor het Oude Raadhuis opgerichte vrijheidsboom; er komen andere mensen in het stadsbestuur en er worden burgers afgevaardigd naar de gewestelijke vergaderingen in Utrecht.

1797

Van een man is bekend dat hij een tegenstander van de verandering is en daar ook openlijk voor uit komt. Ds Jacob van Campen had nooit een blad voor de mond genomen en zag waarschijnlijk voldoende redenen om te vertrekken toen de Franssen Rhenen binnenmarcheerden. Hij had felle tegenstanders -"zij verklaren hem te zijn een schandvlek van de natie en van 't priesterdom"- en -"die ...van onze broeders en verlossers de

Franschen zig op eene schandelijke en God en Volk onteerende wijze heeft uijtgelaten"- die zijn terugkeer blokkeerden maar even zo vurige en vooral volhardende pleitbezorgers. Tegen de wens van de Representanten 's Lands van Utrecht in, willedige de Municipaliteit van Rhenen in september 1796 het verzoek van "*bijna de gantsche burgerije ... een begeerte des volks*" in om ds van Campen in zijn ambt te herstellen.

Al snel dooft dus het vrijheidsvuur. De afgevaardigden naar Utrecht laten het spoedig afweten, niet in het minst omdat ze zelf voor de reis- en verblijfkosten moeten opdraaien. Maar waarschijnlijk ook omdat ze er in Rhenen op zullen zijn aangekeken dat een handjevol Veenendalers er bij het Provinciaal bestuur in slaagt zelfstandigheid te krijgen voor hun

dorp. Die eigengereide Veners zagen hun kans schoon nadat de Franssen de gemeente waren binnengetrokken. Op 11 februari 1795 startten ze hun actie, die door de Rhenenaren werd beantwoord met een handtekeningentakte. Maar het Rhenense bestuur werd door de Provisionele Representanten op de vingers getikt want de handtekeningen zouden betaald zijn met drank en ordinaire toezeggingen, en op 26 juni 1795 werd in Utrecht het besluit genomen om van Veenendaal een zelfstandige gemeente te maken, wat op 30 juni 1795 werd gerealiseerd. Zouden de Rhenense nieuwelingen in de politiek de indruk hebben gehad dat hun mede-patriotten in het Veen hen in de rug aanvielen en zouden ze zich vervolgens verraden hebben gevoeld door hun medebestuurders in Utrecht?

De grenzen van de nieuwe gemeente Veenendaal werden overigens pas op 29 juni 1813 definitief vastgesteld. Daarvoor ging een heel gezelschap, vergezeld door de

1806

landmeter B. van Duijn, al wandelend rond om ter plekke de situatie met de buurgemeenten te bespreken. Ook de scheiding met Rhenen werd toen, tot tevredenheid van beide gemeentebesturen, in tekening gebracht.

Het bleef voor Rhenen niet beperkt tot deze gebiedsafstand. Al eeuwenlang hoorde de polder De Mars aan de overkant van de Rijn tot Rhenen. Het Sticht en Gelre hebben er nooit daadwerkelijk om gevochten maar echte eensgezindheid was er ook niet. Als compromis waren de bisschop en de hertog op zeker moment overeengekomen dat er twee schouten zouden worden aangesteld: een Stichtse sprekende schout en een Gelderse zwijgende schout.

Deze regeling van rechtsspraak werkte over het algemeen. Pas wanneer een veroordeelde in hoger beroep wilde kwamen er problemen want bij wie moest of mocht hij zich wenden? Tot het hof in Arnhem of tot Utrecht? Men wilde van deze onzekerheid af en bij Staatsbesluit van 21 december 1805 werd besloten De Mars bij Gelderland te voegen en de provinciegrens in het midden van de rivier De Rijn te leggen.

En zo werd Rhenen ook aan de zuidzijde een stuk kleiner.

Tegen die tijd was met betrekking tot het lokale bestuur bijna alles al weer bij het oude. In 1798 was er in Den Haag nog een Verdrag getekend waarbij de Bataafse republiek als zelfstandige natie werd erkend door Frankrijk. Voor belangrijke besluiten waren we echter wel sterk afhankelijk van Parijs. In 1801 was Napoleon van mening dat daarginds in Holland toch wel veel macht lag bij de *Volksvertegenwoordiging - Fransen waren in het algemeen niet van huis-uit* opgegroeid met democratie na ruim anderhalve eeuw centralisme -, en omdat hij vanaf het begin van zijn bewind niet overweg kon met de Engelsen en hij de Noordzee van strategisch belang achtte, wenste hij in Holland een grotere vinger in de pap. Er kwam een Staatsregeling die een sterk reactionair karakter had waarbij de meeste nieuwigheden uit 1795 en latere jaren ongedaan werden gemaakt; het kiesrecht werd bijvoorbeeld beperkt. In Oranienburg vaardigde ex-Stadhouder Willem V een decreet uit waarbij hij zijn aanhangers in De Nederlanden toestond bestuursfuncties te vervullen. In Rhenen komen dan, zoals elders, de oude vertrouwde namen weer terug. In Rhenen werd het ambt van schout weer hersteld en vervuld, weliswaar door een patriot zodat er in het begin van wat wederzijdse aanpassingsproblemen gesproken kon worden, zoals over wie het recht had de Cuneraklokken te luiden.

Het was voor de oude garde ook wel een periode van gewenning geweest. In februari 1795 waren ze met de sterke arm, i.c. een eskadron Franse huzaren, uit hun gemeentehuis verwijderd en hadden ze publiekelijk moeten beloven niets te zullen ondernemen tegen de nieuwe orde. Van de ene op de andere dag waren ze van hun inkomen en hun status beroofd. En in de daarop volgende maanden

moesten ze toezien hoe hun opvolgers trachtten een democratische staat met gelijkheid, vrijheid en broederschap voor iedereen op te bouwen. Ze zullen geamuseerd hebben toegezien hoe in Den Haag een Constitutie werd gevormd waar Unitarissen en Federalisten, radicalen en democraten, steeds feller tegenover elkaar stonden tot in januari 1798 een staatsgreep plaatsvond en in juni 1798 een tegenstaatsgreep. Maar in Rhenen zaten voorlopig anderen op de bestuurszetel die zij en hun vaders decennia hadden bezet, en Rhenense afgevaardigden hadden hun aandeel in het provinciaal besluit van 7 maart 1798 over de verwijdering uit de Cunerakerk van de wapenborden van hun families waar ze iedere zondag zo van hadden kunnen genieten. Ook de zogenaamde herenbanken, waaronder natuurlijk hun banken, moesten verhuurd worden aan de meestbiedende.

1808

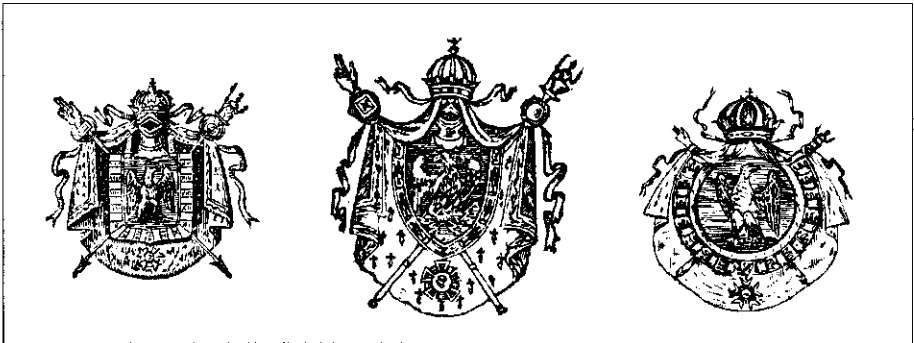
Hun Cunerakerk en hun pastorie, want in de Oude Republiek mochten alleen aanhangers van de gereformeerde religie openbare functies bekleden en er waren nogal wat dwarsverbanden tussen stedelijke en kerkelijke functies en ambten, moesten na medio 1798 geschat worden. De nieuwe orde had besloten dat alle kerkgebouwen en pastorieën verdeeld moesten worden onder de verschillende kerkgenootschappen. Nu waren er in Rhenen weinig anderen dan gereformeerden maar toch. Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken of in Rhenen inderdaad die schatting heeft plaatsgehadt en of het de daadwerkelijke verdeling van de opbrengst is geweest die het de joodse gemeenschap in Rhenen in 1800 mogelijk maakte het huisje van Van Elburg in de Grutterstraat in te richten tot synagoge.

De eerste jaren van de Bataafs-Franse tijd schijnen niet zo funest te zijn geweest als algemeen wordt aangenomen, voor de economische toestand van De Nederlanden. Vergeleken met de omliggende landen viel het hier nog wel mee, ook al was er natuurlijk armoe en moest er veelvuldig een beroep gedaan worden op de diaconiën van de kerken en de armenkassen van de gemeenten. De levensomstandigheden werden pas slecht toen Napoleon er maar niet in slaagde Engeland op de knieën te

krijgen en hij daarom in 1806 besloot tot het zogenaamde Continentaal Stelsel, zijn plan om de handel met Engeland te vernietigen. Groot-Brittanie werd in staat van blokkade verklaard en alle neutrale landen en Frankrijk's bondgenoten werd verboden handel te drijven met Engeland. Er werd natuurlijk gesmokkeld zoveel men kon en neutrale landen lieten zich door Napoleon niet altijd de wet voorschrijven waardoor de keizer gedwongen werd op vele plaatsen met inzet van zijn armee zijn gezag te laten gelden. Maar De Bataafse Republiek had als zeevarende natie toch wel het meest te lijden onder deze blokkade en de oorlog met Engeland nu de scheepvaart en diensgevolge de handel stillag.

Het zijn enerverende jaren geweest voor de Rhenenaren. In twintig jaar tijd waren ze vanuit een stadhouderslijk tijdperk met grote lokale zelfstandigheden; via een democratisch bestel gepaard met omwentelingen en staatsgrepen; en een periode met een meer autoritair bestel en in ieder geval ingeperkte democratische verworvenheden; en daarna een opgedrongen koninkrijk met een al voor zijn heenzenden gewaardeerde koning; en toen nog een inlijving tot provincie van het keizerrijk Frankrijk; na dat alles waren ze plots onderdaan van het koninkrijk Nederland met de zoon van de laatste stadhouder als koning.

Wat hebben deze mensen blijk moeten geven van aanpassingsvermogen.

19. HET POSTKANTOOR EN DE POSTERIJEN

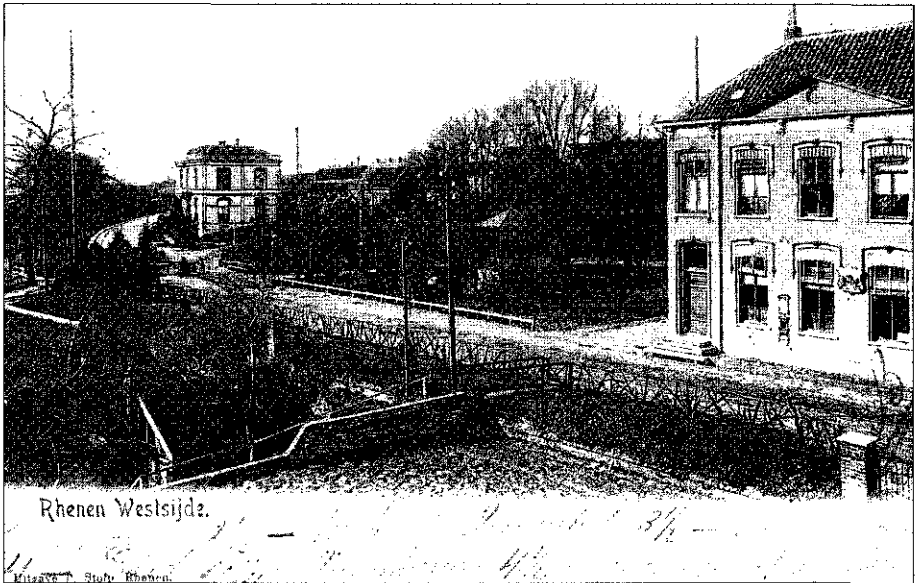
Het fraaie huidige postkantoor in de stad is een van de weinige gebouwen, die overeind gebleven zijn in de binnenstad na de zware bombardementen in de meidagen van 1940. Einde zestiger jaren waren er plannen het te slopen omdat het behoorlijk in verval begon te raken. Dit is gelukkig niet gebeurd. Het gebouw werd naar een ontwerp van architect Van der Zee gerestaureerd en van binnen geheel verbouwd. Het huidige geheel vernieuwde kantoor werd officieel op 20 januari 1976 geopend en voor publiek opengesteld per 31 januari van dat jaar. Tijdens de verbouwing en restauratie was er een noodpostkantoor opgericht op de Markt voor het Oude Raadhuis.

Het huidige gebouw staat op een plaats waar vroeger zich de Jongedames Kostschool bevond, die in juni/juli 1905 werd gesloopt. Van deze sloop zijn nog foto's, gemaakt door de heer Ramspek, bewaard gebleven. Het nieuwe postkantoor werd 1 augustus 1906 in gebruik genomen. Het postkantoor stond niet ver van een 'postbijkantoor' met zogenaamde 'brievengaarders', ressorterend onder Utrecht, dat reeds in 1809 bestond op de hoek van de Grutterstraat en de Herenstraat, toen nog Bovenstraat genoemd. Dit was het huis van de familie Buddingh. De laatste postgaardster of distributrice was Mej. G.C. Buddingh, die in plaats van een stempel te gebruiken in een karakteristiek regelmatig handschrift 'Rhenen' schreef op de brieven die bij haar waren gepost. Zij overleed in 1876. Daarna was er nog enige tijd een hulppostkantoor aan de Kerkstraat, hoek Kerkplein, beheerd door de heer A. Hulshof, ressorterend onder Veenendaal.

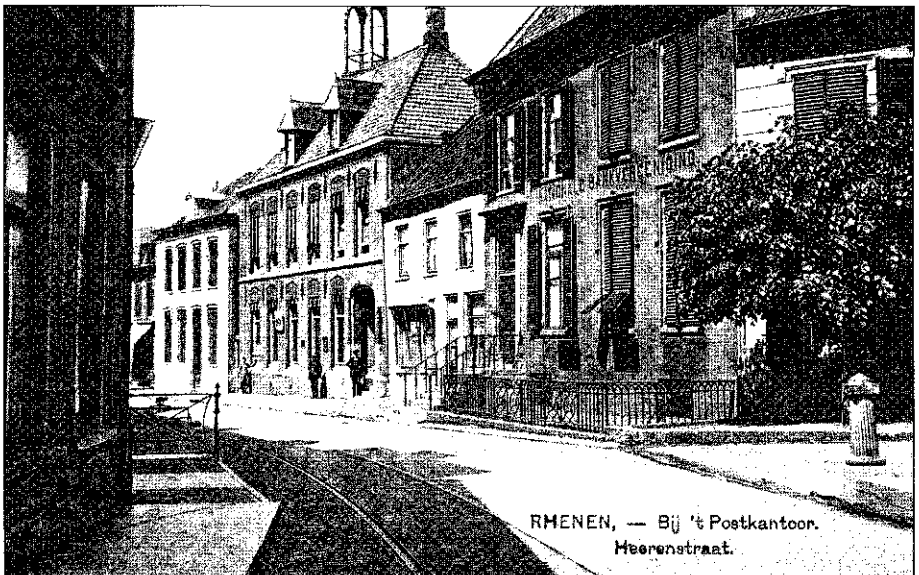
Dit is echter niet het eerste echte postkantoor, want Rhenen wilde, toen het verzenden van berichten per telegraaf kwam opzetten, al graag een Post- en Telegraafkantoor. Toen hiervoor een goede financiële basis kon worden gegarandeerd werd er een postkantoor volgens de richtlijnen van de Posterijen door de Gemeente Rhenen gebouwd en werd dit aan de Posterijen verhuurd voor *f* 300 per jaar met ingang van 1 augustus 1874.

Dit voormalige postkantoor stond vlakbij de zogenaamde Westbarrière van de stad, Heerenstraat A1, schuin tegenover de stalhouderij van Altena, eigenaar van voormalige herberg de 'Koning van Denemarken', rechts op de hoek naast het huidige café/restaurant met dezelfde naam. De eerste steen voor dit postkantoor werd op 19 januari 1874 door de toenmalige burgemeester G.J. Roghair gelegd. Toen het huidige postkantoor in gebruik werd genomen, werd dit postkantoor omgebouwd tot twee woonhuizen, waarin ondermeer de joodse families Frank en Van Aken gewoond hebben.

Het oude postkantoor ressorteerde het grootste deel van de tijd onder Wageningen. Wageningen was vanouds een belangrijk knooppunt van diverse postroutes. Zo bestonden er reeds in de 17e eeuw geregelde postritten, aanvankelijk door

Het eerste postkantoor uit 1874 bij de Westpoort.

Het latere postkantoor te Rhenen aan de Heerenstraat, dat inmiddels is gerestaureerd en gemoderniseerd.

postiljons te paard, maar later per postwagen. De route liep van Den Haag via Utrecht en Rhenen tot Wageningen en vandaar verder naar Oost- en Zuid-Europa. Te Wageningen was een postmeester, een ambt dat vaak met dat van burgemeester gecombineerd werd. Een bekend postmeestersgeslacht te Wageningen was de familie Van Schuylenburgh. Zo was in 1733 Jacobus van Schuylenburgh naast burgemeester tevens postmeester te Wageningen. Tot laat in de 19e eeuw zouden de Van Schuylenburghs en familieleden de posterij van Wageningen blijven beheren. De postmeesters in de diverse steden sloten kontrakten en namen de post van elkaar over, zodat postiljons niet meer de hele rit hoefden te maken en telkens paarden moesten wisselen.

Een van de oudste postritten was de door de Rijkspost in 1643 georganiseerde rit van Utrecht naar Nijmegen; over deze zogenaamde ‘Geldersche Correspondentie’ vinden we de volgende beschrijving:

”Van Utrecht loopt voorts, voor de Geldersche Correspondentie, een rit op Nijmegen, gaande over de Bilt, Zeist, Driebergen, Doorn, Leersum, Amerongen (vanwaar de brieven voor Thiel bij een looper worden afgegeven), Rhenen, de Greb, Wageningen (N.B. over Lekskesveer), Hemmen, Zetten, Andel, Loenen en Wolveren, Slijk-Ewijk, Oosterholt, Lent op Nijmegen”.

Rhenen heeft waarschijnlijk nooit een door de stad aangestelde postmeester gehad; mogelijk was er wel een eenvoudig entre-poste kantoor met een briefengarder. De in- en uitgaande post van Rhenen liep in de 18e eeuw waarschijnlijk via de postmeesters te Utrecht en Wageningen.

In later tijd werd de organisatie van het postwezen verder voortgezet en er kwam eenheid in bepaling van de porten; er kwam een wettelijke regeling, met name in de Napoleontische tijd. Zo werd in 1807 het brievenvervoer tot Staatsmonopolie verklaard en werd een volstrekt verbod van brievenvervoer buiten de Posterijen ingevoerd, vervat in een wet van april 1807. Bij invoering van deze wet was het aantal postkantoren gestegen tot 48 in 5 postarrondissementen.

In Amerongen en Rhenen werd tegelijkertijd met ingang van 1 oktober 1809 een bijkantoor opgericht met een briefengarder (een lid van de familie Buddingh). Zoals gezegd lag Rhenen aan een belangrijke postroute. Het brievenvervoer gebeurde aanvankelijk door postiljons te paard en later per postwagen of diligence. Zo bestond er een ‘wagenvaar’ tussen Utrecht en Arnhem. In Lodovico Guicciardini’s ‘Beschrijvinghe van alle de Nederlanden’ vinden we een afbeelding van rond 1600 met een postwagen, die richting Rhenen rijdt.

Te Rhenen was waarschijnlijk al vroeg een paardenwisselplaats. Zo was er lange tijd een stalhouderij gevestigd tegenover de herberg de Koning van Denemarken in één der bijgebouwen, die ooit behoord hebben bij het Koningshuis, dat Frederik V van de Paltz in de 17e eeuw in Rhenen heeft laten bouwen. Deze stalhouderij bevond zich aan het Hof op de plaats waar in de middeleeuwen de kerk van het Agnietenklooster had gestaan. De stalhouderij werd daarom in Rhenen wel ‘het

klooster' genoemd; later behoorde het bij de herberg de Koning van Denemarken. Onder aan de Grebbe bevond zich eveneens een stopplaats met een herberg. Er zijn afbeeldingen bekend van een zogenaamde 'doorrijschuur' waarin paarden gewisseld konden worden.

Ook werden wel brieven meegenomen door de beurt- en turfschippers.

Alles zou echter gaan veranderen met de komst van de trein. Zo kwam op 16 mei 1845 de spoorlijn tussen Amsterdam via Utrecht naar Arnhem gereed. Dit stelde Rhenen in staat post via het station Veenendaal-De Klomp per trein te laten vervoeren. Zo kwam er per 1 september 1850 een bodeloop, door postbode J.C. Landman, naar het station te Veenendaal. Deze kwam echter per 31 december 1856 te vervallen en werd vervangen door een bodeloop van Wageningen over Rhenen en Elst naar Amerongen. Daar bestond sinds 1853 een diligenciedienst, van ondernemer T. van Ree, naar het spoorwegstation te Maarsbergen. Dagelijks liep er een postbode dus helemaal van Wageningen naar Amerongen en terug. Hij vertrok om zes uur 's morgens en was 's avonds om half tien weer terug in Wageningen.

Op 2 mei 1867 kreeg echter de Rhenense stalhouder A. van Altena, tevens eigenaar van de herberg de Koning van Denemarken, vergunning om een zogenaamde 'omnibusdienst' te beginnen tussen Rhenen, via Elst, en het station De Klomp.

Het was een grote diligence met glazen ruiten, vandaar de benaming 'glazen wagen'. Een afbeelding van deze omnibus (een voorloper van de latere 'bus'), van de hand van E. Stark, is te bezichtigen in museum 'Het Rondeel'. Met deze dienst werd tevens de post voor verder vervoer per trein meegegeven. Toen later Rhenen ook nog aan de treinverbinding Amersfoort-Kesteren kwam te liggen en er ook nog een tramlijn kwam tussen Arnhem en Driebergen, via Rhenen, werd de post te Rhenen direct op de tram of trein gezet.

20. HET OPENBAAR VERVOER

Het openbaar vervoer heeft in Rhenen altijd een belangrijke rol gespeeld dank zij haar ligging aan een belangrijke oost-west verbinding: die van Amsterdam naar Duitsland. In tijden, waarin men nog van de postkoets gebruik moest maken, was het gebruikelijk dat af en toe de paarden onderweg vervangen moesten worden door verse paarden. Dit geschiedde in een zogenaamde doorrijshuur. Hierbij kon de postkoets aan de ene kant naar binnen rijden, waarna nieuwe paarden werden aangespannen en de koets weer door de andere kant verder kon gaan. Zulke doorrijshuren kende men in Elst (vlak ten oosten van de Vissersweg) en aan de Greb, waar deze deel uitmaakte van het logement dat daar eeuwenlang gevestigd was.

De beurtvaart

Vermoedelijk de oudste manier van vervoer geschiedde via het schip. Zo weten wij dat tijdens herstelwerkzaamheden aan de Rhenense stadsmuur, in 1594 een schipper uit Venlo een lading kalk naar Rhenen vervoerde. De brandspuit, die Van der Heijden in 1697 aan Rhenen geleverd heeft, werd per schip naar Rhenen vervoerd. Ongetwijfeld zal tijdens de bouw van de Cunerakerk en later van de Cuneratoren gebruik zijn gemaakt van transport van bouwmaterialen per schip. De 'Reederij op de Lek' onderhield vóór de laatste oorlog met raderboten enkele lijndiensten op de rivier voor vracht en passagiers. Thans wordt sporadisch van

Beroepsvaart op de Rijn, ca. 1910.

schepen voor personenvervoer gebruikt gemaakt, en dan nog uitsluitend voor recreatieve doeleinden.

Hoewel? De laatste tijd duiken berichten in de krant op, dat er plannen bestaan om met snelle schepen over de Rijn en Lek te gaan varen, om forensen te vervoeren, die de overvolle autowegen trachten te mijden.

De trein

In de negentiende eeuw kwam in ons land de stoomtractie op gang. Er was reeds vroeg behoefte aan een spoorlijn van Amersfoort naar Nijmegen, welke daarna door zou lopen naar Kleef in Duitsland. Omdat het ministerie van Oorlog bepaalde dat deze spoorlijn achter de Grebbelinie moest lopen, kwam deze vlak bij Rhenen te liggen. De Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (H.I.J.S.M.) legde de lijn aan welke in 1886 kon worden geopend. Een bijzonder kunststuk in die tijd was de spoorbrug over de Rijn. De bouw ervan was uitbesteed aan de 'Gute Hoffnungshütte A.V. für Bergbau und Hüttenbetrieb zu Oberhausen'.

Het ontwerp van de brug was van de ingenieurs J.G. van den Bergh en J.M. Telders. Beiden hadden ook het toezicht op de bouw ervan. Een zoon van Telders, eveneens ingenieur, was later verantwoordelijk voor de afsluiting van de Zuiderzee. Hij woonde enige tijd in Rhenen. Naar deze familie is later de Teldersweg genoemd.

De spoorlijn heeft vele jaren goed gefunctioneerd. Men kon vanaf Amsterdam 7 keer per dag via Amersfoort naar Nijmegen, en door naar Kleef rijden. Terug kon dat 6 keer daags. De spoorlijn verschaftte ook werk aan Rhenenaren, onder meer als overwegwachter, stationspersoneel en dergelijke. Het station stond diagonaalsgewijs van de plaats, waar thans het station staat, dus in het 'spoorgat' aan de zuidwestzijde van het viaduct. De huidige Stationsweg herinnert hier nog aan. Behalve voor personenvervoer was welke het spoor ook belangrijk voor vracht, die zowel werd in- als uitgeladen. Op een deel van het spooreplacement lagen rails voor de tram, zodat de vracht gemakkelijk kon worden overgeladen.

De spoorbrug werd op de laatste oorlogsdag van mei 1940 door het Nederlandse leger verwoest, doordat zij erin slaagde vanuit de Betuwe met een goed gericht kanonschot de springlading onder de brug te treffen. Na herstel door de Duitsers in november 1940 kon gedurende de oorlogsjaren weer gebruik worden gemaakt van deze brug. Verschillende bombardementen en sabotageacties hebben in deze tijd plaatsgevonden met het doel de spoorlijn onbruikbaar te maken. Een Engels bombardement in oktober 1944 heeft tenslotte een einde gemaakt aan de spoorbrug. Na de oorlog werd besloten deze brug niet meer als spoorbrug te herstellen.

De restanten werden volledig verwijderd en een verkeersbrug kwam er voor in de plaats. Deze kon in 1957 in gebruik worden genomen, waarna er voor de veerpont geen plaats meer was.

In 1981 werd de oude spoorlijn voor een groot deel weer gereactiveerd. Men koos echter voor een enigszins gewijzigd traject, namelijk vanaf Utrecht, via de lijn Utrecht-Arnhem. Boven Veenendaal, ter hoogte van de Haar, waar vroeger reeds het spoorwegviaduct van de lijn Amersfoort-Kesteren lag, werd de lijn naar het zuiden afgebogen. Veenendaal kreeg, naast het station Centrum, nog een station Veenendaal West. Als eindpunt voor deze spoorlijn werd Rhenen gekozen, dat dus sinds 1981 weer per spoor met Nederland verbonden is.

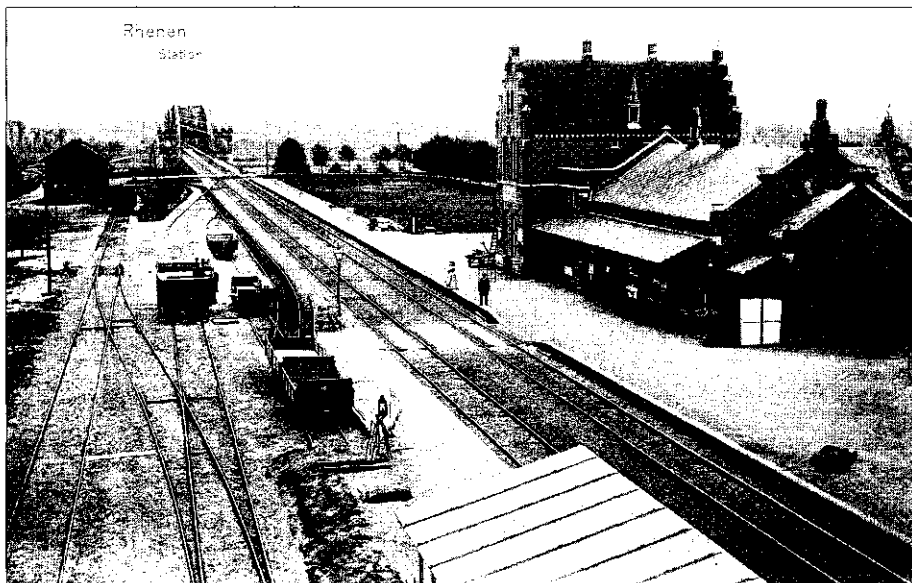
De tram

De tramverbinding tussen Utrecht en Arnhem, via Rhenen, kwam gereed in 1887. Het was de O.S.M. (Ooster Stoomtram Maatschappij) die deze tramlijn exploiteerde. Vanuit Utrecht komend moest men in Zeist overstappen, omdat het deel Zeist-Arnhem, uit zuinigheidsoverwegingen, als smalspoor (1,067 m) was uitgevoerd. In verband met de grote helling van de Grebbeberg werd er eerst aan gedacht Rhenen te omzeilen en over Veenendaal te rijden. Dit leek commercieel ook interessanter. Het traject 'onderlangs', via de Cuneralaan, de Trambaanweg, de Vogelenzang en een stukje langs de Grift tot aan de Nude bracht echter de oplossing. Bovendien bleek de gemeente Rhenen ook in financieel opzicht wat toeschietelijker geworden te zijn.

Aanvankelijk werd er met behulp van stoomlocomotiefjes gereden, korte, zwarte wagens die in twee uitvoeringen bekend waren: met ronde hoeken en met rechte. Gedurende korte tijd werd er geëxperimenteerd met benzo-electrische motorwagens. Hierbij werd door een benzinemoter een dynamo aangedreven, die stroom leverde voor de electromotoren. In 1913 waren er 18 van deze locomotieven, maar na 10 jaar werden ze definitief buiten gebruik gesteld. De oorzaak was, dat men sinds 1913 over elektrische motorwagens kon beschikken, de 'echte' tram met beugel. Deze wonnen al snel terrein, maar in de loop van de dertiger jaren was langzamerhand ook de autobus in opkomst.

Inmiddels was ook de maatschappij van naam veranderd. Hadden eerst de O.S.M. en de later gestichte N.B.M. (Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij) enige tijd naast elkaar gefunctioneerd, in 1927 werden alle activiteiten overgenomen door de N.B.M. In 1972/73 ontstond hieruit door fusie de grotere maatschappij 'Centraal Nederland', welke geen lang leven beschoren was. We kennen thans 'Midnet', dat vrijwel alle vervoer in de provincie beheerst.

De tram is voor Rhenen veel belangrijker geweest dan de trein. De remise met het deskundige personeel, onder leiding van de toen legendarische chef 'meester' Gijs van der Steeg heeft veel uitstraling naar de Rhenense burgerij gehad. De vele wagenvoerders, chauffeurs, conducteurs en administratief personeel woonden voor een groot deel in Rhenen.

Gezicht op het station en het spoorwegemplacement, vanaf het viaduct te zien. Op het terrein links konden goederen van tram en trein naar elkaar worden overgeladen. De middelste rails zijn van de tram. Het grote emplacement van de tram bevond zich links van de links goederenloods. (c. 1920).

De tram van Arnhem verlaat hier de Fred. van de Paltshof, richting Elst. In het gebouw rechts is thans Garage de Rhoter gevestigd. (c. 1930).

21. SIGARENFABRIEKEN

Rhenen is gunstig gelegen aan een oude transportweg en de goed bevaarbare Rijn, die het dichtbevolkte Ruhrgebied met het westen van Nederland verbinden. Daar kwamen bovendien in een vrij vroeg stadium trein en tram bij. Naast beschikbaarheid van grondstoffen, zijn dit belangrijke voorwaarden om tot industrieplaats uit te groeien. De eerste industriële activiteiten stoelden ook in Rhenen op de aanwezigheid van klei en turf alsmede landbouw- en veeteeltproducten van de streek. Volgens een officiële opgave van fabrieken in 1819 bevonden zich in Rhenen één bierbrouwerij, één leerlooierij en twee windmolens. Gezamenlijk hadden deze "fabrieken" slechts vijf knechten in dienst. In 1853 was het aantal opgelopen naar vijfentwintig fabrieken met vijfenzeventig werknemers en honderd jaar later waren er meer dan elfhonderd mensen in de industrie werkzaam. Vooral op de baksteenfabrieken vonden veel Rhenenaren werk. Het is niet uitgesloten dat bij de bouw van de stadsmuur en de Cunerakerk, een veldoven in de nabijheid opgericht werd om aan de tijdelijk grote vraag naar bakstenen te voldoen. Dit was eeuwen geleden bij de bouw van grote objecten gebruikelijk. Daardoor kan de vraag welke de eerste echte fabriek in Rhenen geweest is, niet beantwoord worden. Wel dat de baksteenindustrie aan veel mensen werk verschaft heeft. Minder bekend is dat de tabaksteelt en sigarenfabrieken gedurende een eeuw de belangrijkste bron van inkomsten gevormd hebben. Rond de eeuwwisseling was meer dan dertig procent van alle Rhenenaren hiervan afhankelijk.

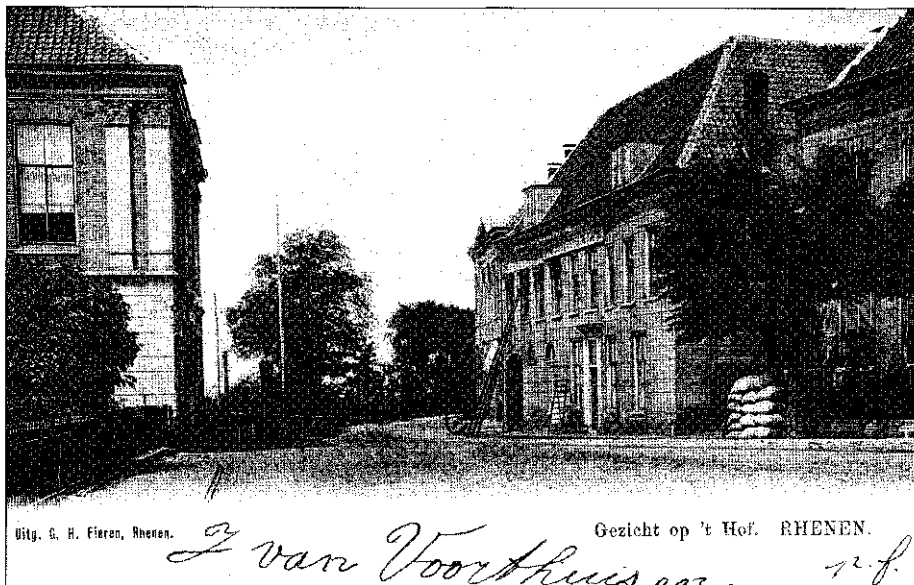
In Rhenen en omgeving werd vanaf circa 1625 tabak verbouwd. Vooral de warme zuidelijke hellingen van de Utrechtse heuvelrug waren voor dit gewas geschikt. Een aantal droogschuren herinneren nog aan de tabak. Rond het jaar 1800 werd een hoogtepunt bereikt. De oogst werd door o.a. Amsterdamse kooplieden opgekocht, maar een deel werd achtergehouden voor eigen gebruik. Tabak werd gesnoven en gepruimd en later in pijpen of in de vorm van sigaren gerookt. De eerste sigarenfabriek in Nederland werd in 1826 in Kampen gesticht. Ene V.d. Meer- v. Kuffeler begon in 1852 een fabriek in Rhenen. Hij was de eerste Rhenense sigarenfabrikant en na hem zouden er nog zo'n veertig volgen. Vóór die tijd was reeds een huisnijverheid voor het kerven van tabak ontstaan. J.C. van Ingen had al in 1840 een fabriek voor kerftabak. Menig sigaar zal thuis gemaakt en opgerookt zijn. In 1875 werkten er vijftig man, d.w.z. volwassenen en kinderen, bij Van Kuffeler. De fabriek sloot in 1900. Maar inmiddels hadden een tiental anderen waaronder A.C. Diesel, W. Bredius, H. Jansen, H.C. Boodt, L. Muller en de gebroeders Van Voorthuysen hun bedrijf opgericht.

Niettemin bleef het thuiswerk belangrijk. Men kreeg tabak van de fabriek en leverde er sigaren voor terug. Het werk was eentonig en door de stoffige omgeving ongezond. Vrouwen en kinderen werden volop ingeschakeld. Men werd voor het aantal geproduceerde sigaren uitbetaald. Een goede sigarenmaker kwam tot een

productie van drie- tot vier-duizend stuks per week en dat voor een loon van gemiddeld FL 1,50 in 1853, oplopend naar FL 3,50 per week in 1911. Daarvoor werkte men zes dagen per week van 's morgens zes tot 's avond zeven uur. Het kwam voor dat het loon op zaterdag in het café er doorgedraaid werd. De zondag was om uit te rusten. De eerste vakbond, opgericht in 1887 probeerde het armzalig bestaan te verbeteren. Toen in de twintiger jaren machines de handarbeid begonnen te verdringen en als gevolg daarvan de werkloosheid toenam, werd in 1936 de wet "Het Machineverbod" aangenomen die de mechanisatie tegen ging. Tot op de dag van vandaag worden bepaalde soorten sigaren nog met de hand gemaakt. Meer dan een tafel met daarop een zinken plaat, een mesje en een bakje voor de stijfjes heeft de sigarenmaker niet nodig. Het kort gesneden binnengoed wordt in een omblad gerold en het aldus verkregen bosje wordt van een met veel behendigheid uitgesneden dekblad voorzien. Eén sigarenmaker hield desgevraagd vol dat het werk afwisselend is, want elke sigaar is anders. Bedrijven in het westen vonden de hier ter plaatse lage lonen aantrekkelijk en stichtten een tweede bedrijf of verhuisden hun fabriek. Voorbeelden hiervan zijn Otto Roelofs, J.B. Ouwehand en Spaan&Bertram. Laatstgenoemde had in 1911 honderd vierentwintig man in dienst en is daarmee de grootste fabrikant in Rhenen geweest. De meeste fabrieken hadden minder dan twintig man personeel. In 1910 werd het hoogtepunt met een gezamenlijk bestand van officieel bijna driehonderd werkers bereikt en daarna is het geleidelijk met de branche bergafwaarts gegaan. Na een opleving in de oorlog hield in 1957 de laatste fabrikant, de Gebr. Baars, het voor gezien.

De fabrikanten deden er ook vroeger al van alles aan om hun waren goed te presenteren. Sigarenzakjes en dozen werden van kleurige reclame opdruk voorzien. Ouwehand zette de schijnwerpers op het groot geschilderde merk op de zijkant van z'n fabriek op de Achterbergse straatweg waar nu de Aldi is. Je kon "Rookt Business sigaren" vanaf de brug lezen. Sigarenbandjes hadden eerst de functie dat ook het laatste stukje bij elkaar gehouden en opgerookt kon worden. Later werden ze een reclame object. In Rhenen hebben vier fabrieken de voor de hand liggende naam "Cunera" gebruikt: Gebr. Baars, H.C. Boodt, Gebr. Van Voorthuysen en De Suyck. Laatstgenoemde was een Belg die hier slechts kort actief geweest is. Ook werd er veel uit de geschiedenis geput: J.J.Bastiaans met "Van Riebeeck" en Roelofs met "Van Hogendorp". Spaan&Bertram had dertien merken waaronder "Perikles". Fantasienamen zoals "Tijs de Jolleman" van De Heus en Noorduin, mythologie ("Joris I" van Van Voorthuysen), en plaatsnaam ("Padang" van de Bredius) werden gebruikt om merknamen van af te leiden. Het veranderen van de eigen naam was in trek zoals "Nove Bensch" van W. Bovenschen en "Badro" van Bart Drost.

Voor de oorlog gingen er al enige fabrieken failliet (Van Dijk) en zijn fabrieken afgebrand (Hardeman en Van Voorthuysen), verhuisd (Spaan&Bertram naar

Vitg. G. H. Fieren, Rhenen.

Gezicht op 't Hof. RHENEN.

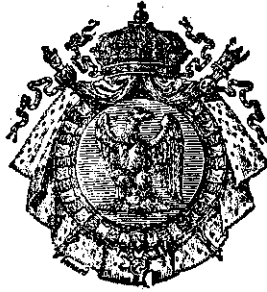
F. van Voorthuisen r.f.

De Frederik van de Paltshof in 1915. Rechts, onder de boom, ligt een aantal balen tabak gereed voor verzending naar elders. Geheel rechts 'De Koning van Denemarken', geheel links de huidige Garage de Rhoter.

De voormalige sigarenfabriek van Spaan en Bertram op de hoek van de Heerenstraat (thans Fred. v.d. Paltshof) en de Servetsteeg, vlak voor de afbraak einde 1975.

Amersfoort) en afgebroken. Toch staan er nog heel wat gebouwen waar ooit sigaren gemaakt zijn. De Gebr. Snijders die als merk o.a. "De Horsthof" voerden, zaten waar nu café De Grutter is: het zeventiende eeuwse pand zou op een industriële monumentenlijst niet misstaan. Bovenschen en na hem Hardeman hadden hun fabriek in het pand op de hoek van de Stationsstraat en de Duistere weg. Bredius zal niet vermoed hebben dat zijn fabriek in het plantsoen ooit omgetoverd zou worden tot een Gereformeerde kerk. De Gebr. Baars hielden kennelijk van verhuizen. Ze zijn in 1918 begonnen op de Cuneralaan en hebben daarna hun vak achtereenvolgens uitgeoefend in een pand aan de Rijnstraat/hoek Steile Steeg, aan de Herenstraat nr. 5, in het oude raadhuis en in een nog bestaand gebouw aan de Bantuinweg/Plantsoen, waar ook nog restaurant Soedi Mampir gezeten heeft. Het voert te ver om over het wel en wee van alle genoemde fabrikanten en J. ter Haar, A. v. Leeuwen, M.C. v.d. Berg, J.W. de Bruin en nog vele anderen verslag te doen. Uiteindelijk kon men de concurrentie met de grote fabrieken van Ritmeester, Schimmelpenninck en andere grotere Nederlandse en buitenlandse bedrijven niet meer aan. Rhenen was sinds de Middeleeuwen door de Cuneralegende een belangrijke toeristenplaats geworden en is dat tot op de dag van vandaag gebleven. De industrie heeft z'n kansen gehad en hoe zou het komen dat er geen grote bedrijven uit voortgekomen zijn? Misschien omdat opeenvolgende stadsbestuurders meer oog hadden voor ontwikkeling van toerisme dan voor de industrie.

ADMINISTRATIE DER ONBESCHREVENE
MIDDELEN.

B E R I G T

*Aan de genen die Tabaks-Bladeren
onder hun bezit hebben.*

Art. 61 van het Paragraaf 5 van Artikel 5 van het Keizerlijk Decreet van den 21 October 1811, geeft te kennen:

„ Van den eersten November 1811
„ zullen de Kweekers, Kooplieden, Fa-
„ brikanten, Handelaars, Slijters en alle
„ andere die Blader-Tabak onder zich
„ hebben, gehouden zijn dezelve optege-
„ ven aan de Geëmployeerden van dezel-
„ ve Regten, de quantiteit, de oor-
„ sprong en qualiteit van Blader-Tabak
„ die zij in hun bezit hebben.”

Gevolgelijk zijn de hier vorenstaande, vol-
gens het Artikel hier boven vermeld, gewaar-
schuwd, dat het Bureau waar zij zulks moe-
ten opgeven, gelegen is

T E W E E T E N :

*a. Rhenen, voor Gemeente Alenon
en voor de Gemeenten Veerendaal
Geldwisch en Veerendaal sticht*

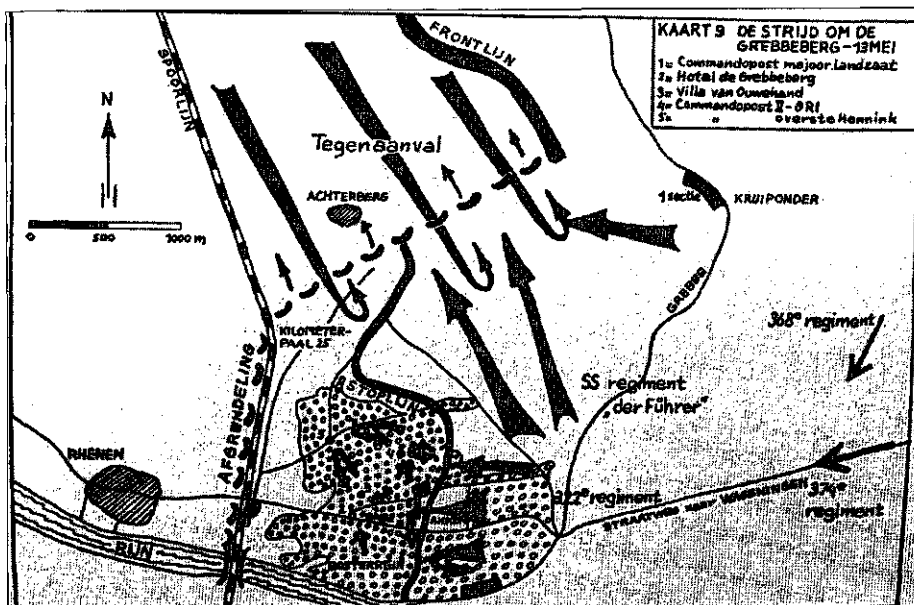
22. DE STRIJD OP DE GREBBEBERG IN DE MEIDAGEN VAN 1940

De Grebbeberg, vroeger Heimenberg genoemd, heeft in de loop der eeuwen vaak dienst gedaan als een beschermend bolwerk tegen aanvallen vanuit het oosten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat daar in de middeleeuwen een zandburcht is opgeworpen. Herhaaldelijk is de 'berg' dan ook het toneel geweest van strijd. Al het gebeurde in het verleden echter zinkt in het niet bij het drama dat er zich in de meidagen van 1940 heeft afgespeeld.

Terecht is bewezen dat deze hoge vooruitgeschoven post tegenover het laagland van de Gelderse Vallei van unieke betekenis is en is geweest zelfs in het geval van een aanval door een modern bewapende, overmachtige vijand en zelfs al waren de aangebrachte verdedigingsmiddelen van provisorische aard. Als men het relaas leest van de oorlogshandelingen die daar aan het begin van de Tweede Wereldoorlog hebben plaatsgevonden kan men alleen maar diepe bewondering hebben voor de grootse daden en de onverzettelijkheid van de Nederlandse soldaten op de Grebbeberg. Op en om de Grebbeberg heeft de aanvallende vijand zich verkeken en stukgebeten op het zich heldhaftig verdedigende Nederlandse leger.

In de dreigende periode vóór 1940, 'de Mobilisatie', was het wel duidelijk geworden dat de aanval vanuit het oosten te verwachten was en dat men deze grens het meest diende te versterken. Hoewel ook aan de Nederlandse kust verdedigingswerken werden hersteld of opgericht, werd toch de meeste zorg besteed aan het oostelijk gedeelte. De stemming bij velen in Nederland in die periode was toch een beetje, dat alles wat aan wapentuig werd uitgegeven maar weggegooid geld was. Men liet het neutraliteitsbeginsel niet los en deed bijna niets aan de aanwezige verdedigingsmiddelen en geld voor wapens kwam er uiterst mondjesmaat.

Er bevonden zich onder aan de Grebbeberg vanouds fortificatiewerken rond de sluis en er moest toch rekening gehouden worden met een aanval vanuit Duitsland. Daarom begon men, terugvallend op de verdedigingssystemen uit vroegere eeuwen, met het verbeteren van de zogenaamde 'Grebbeinie'. In het voorterrein van de Grebbeberg werd een aantal betonnen bunkers gebouwd en in en tegen de helling van de berg zelf werden houten stellingen aangebracht. De oude 'werken' bij de Grebbesluis werden gerestaureerd en er kwam in de noordelijke helling een loopgravenstelsel dat doorliep tot de 'Schans' bij Veenendaal. Dat dit alles veel en veel te weinig was om de vijand een halt toe te roepen, als deze reeds zover voorbij de IJssellinie was binnengedrongen, bleek al spoedig, toen de Duitse legers na op de tiende mei Nederland te zijn binnengevallen, op de frontlijn van de Grebbeinie stootten.

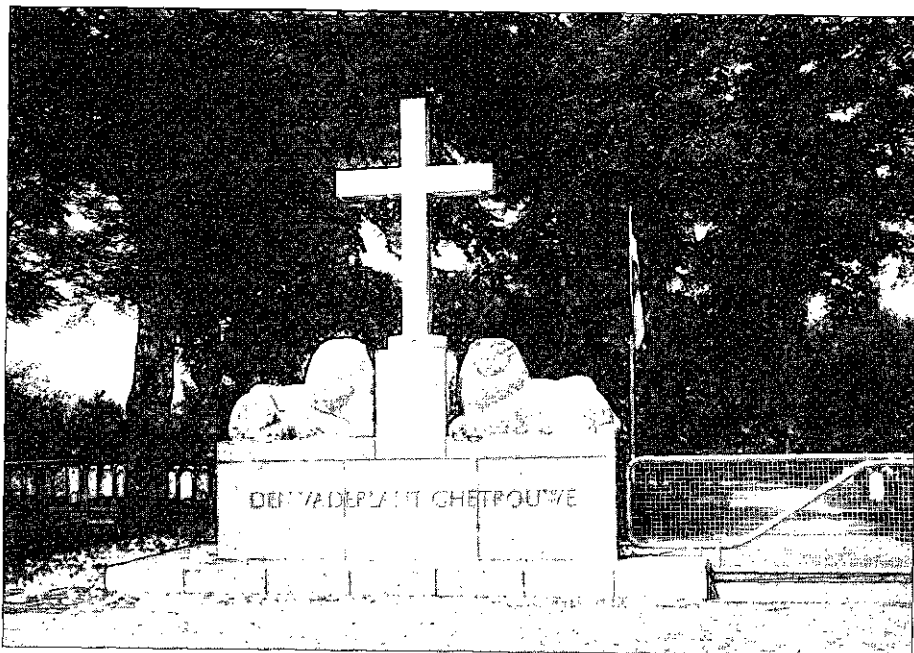

Kaartje van de strijd om de Grebbeberg op 13 mei 1940. De zogenaamde 'stoplijn' loopt dwars over de berg. Hier hielden de Nederlandse troepen stand toen de stellingen in de flank van de berg ontruimd waren. Op de plaats waar 'akker' staat is nu nog bouwland. Rechts daarvan is nu de Erebeegraafplaats.

Kranslegging voor Duitse gesneuvelden, kort na de strijd om de Grebbeberg.

Gesteund door verouderd geschut, het zogenaamde '6-veld', moesten twee infanteriecompagnieën Nederlandse soldaten proberen een gehele divisie Duitsers te weerstaan. In het begin wist het Nederlandse geschut de vijand inderdaad nog op een afstand te houden, maar helaas niet lang.

Het monument (1952) bij de Erebegraafplaats op de Grebbeberg te Rhenen. Het ontwerp was van architect J.J.P. Oud, de beeldhouwer was John Raedecker.

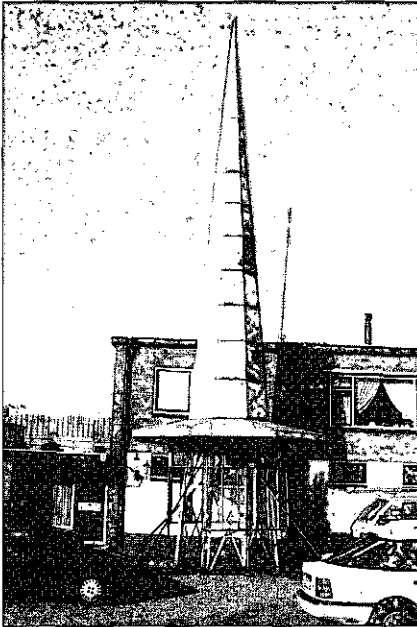
Doordat al vrij snel de weinige telefonische verbindingen uitvielen, werd een geordende stijd van onze kant uiterst moeilijk. Des te meer kan men bewondering hebben voor de vasthoudendheid waarmee onze soldaten het op de hellingen van de berg in onvoldoende kwaliteit stellingen, weliswaar ten koste van veel doden en gewonden, wisten uit te houden en het was pas op 12 mei dat de commandant van de Duitse 207-divisie tot bestorming besloot. De Nederlandse troepen kregen al spoedig te kampen met gebrek aan munitie, aanvoer van nieuwe wapens en voedsel, maar vooral niet te vergeten rust. Ongelooflijke staaltjes van moed en wil tot volhouden zijn in die uren geleverd door mannen die geen echte soldaten waren, maar die in het dagelijkse leven als rustige burgers geheel andere functies en banen bezetten.

Een latere geschiedenis- en aardrijkskunde leraar, vertelde hierover: "Als leiding-

gevende officieren wisten we ook niet goed hoe te handelen in deze situatie van explosies, steigerende en op hol geslagen paarden, vuur en schreeuwende en gewonde mensen. Hoe kon het ook anders, velen van ons, zoals ikzelf, waren officier geworden omdat we toevallig een academische opleiding hadden”. Maar men voelde zich als Nederlander beledigd, ‘men nam het gewoon niet’ en men wist ervoor te vechten. Toen de (houten) stellingen doorbroken waren, trok men terug in de bossen op de berg en leverde daar vaak strijd van man tegen man. Voor de verdediging had men ten westen van Ouwehands Dierenpark, aan de rand van een roggeveld en langs de Heimersteinselaan, een ‘stoplijn’ (een nieuw front) vastgesteld en van daar wist men opnieuw de Duitsers tegen te houden. Vanuit de commandopost in het er vlak achter gelegen ‘Paviljoen’ leidde majoor Landzaat de strijd en hield men geruime tijd stand. Dit alles zeer tot woede en verbazing van de Duitsers, die na afloop niet hebben kunnen begrijpen dat de verdediging vanuit houten stellingen en met een betrekkelijk kleine groep verdedigers was gevoerd. Men had de aanval van de goed getrainde SS-troepen doen vastlopen en de verdediging bij het inmiddels opgeblazen spoorwegviaduct en langs de spoorlijn tot op de 14e mei het Duitse leger weten tegen te houden, hetgeen het oprukkende Duitse leger vier uiterst kostbare dagen heeft gekost.

Lopend langs de graven op het ereveld op de Grebbeberg treffen we de namen aan van hen die stuk voor stuk het hoogste offer in deze strijd gebracht hebben. Een ieder, jong en oud, die zich een goed beeld wil vormen van wat zich allemaal op en rond de Grebbeberg in die dagen heeft afgespeeld, bevelen wij aan het boek van majoor (later luitenant-kolonel) Brongers ‘De Grebbelinie’ (uitgeverij Hollandia te Baarn) te lezen. Dan zullen namen als ‘de holle weg, de spoorweginsnijding, het Roggeveld, de Heimersteinselaan, het Paviljoen, het Viaduct’ en dergelijke, een diepere betekenis krijgen en zal men zich nauwelijks kunnen voorstellen dat, vertoevend in de rust van het Grebbebos van nu, al dat schokkende slechts een vijftigtal jaren geleden heeft plaatsgevonden. De oudere en oudste bewoners van Rhenen hebben dit alles nog meegemaakt. Zij zijn na de evacuatie teruggekeerd in een verwoeste stad en hebben de opbouw gezien van een geheel nieuwe woongemeenschap, die echter nooit meer is geworden zoals zij die vóór 1940 gekend hebben. Toch heeft men bij de wederopbouw geprobeerd enigszins het stadsbeeld terug te krijgen van wat eens is geweest. Helaas, een aantal huizen en gebouwen uit vroegere eeuwen in de binnenstad zijn verdwenen. De nieuwe huizen staan echter vaak nog op de oude fundamenten en vaak vindt men nog onder de huizen oude kelders.

23. NAWOORD

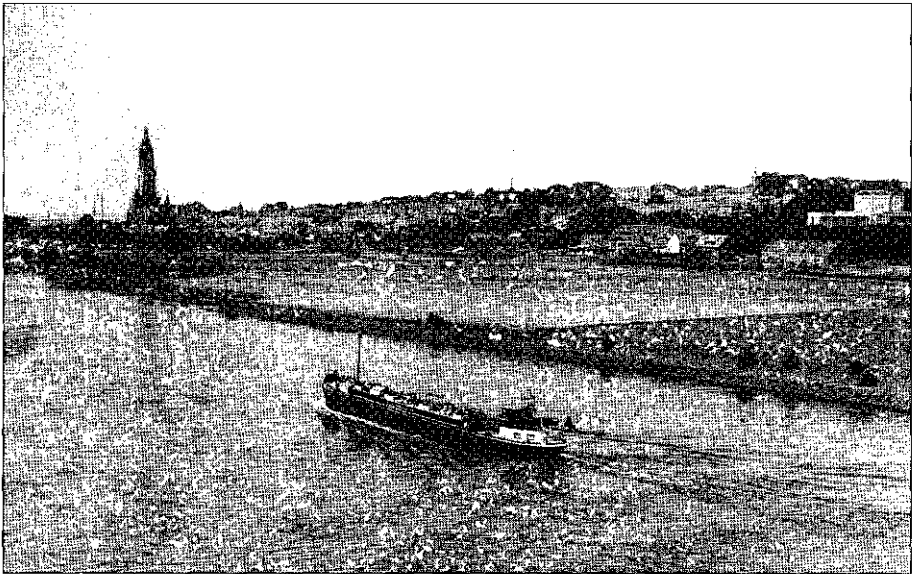
De 'hoed' van de voormalige watertoren de 'Koerheuvel' (links), tijdelijk opgeslagen, om later gerestaureerd en weer teruggeplaatst te worden op het luxe appartementen gebouw met dezelfde naam (rechts).

De stad Rhenen heeft zich inmiddels in alle richtingen uitgebreid, naar het westen richting Remmerden, Elst en Amerongen, naar het oosten tegen de Grebbeberg op en in het noorden tegen de Utrechtse Heuvelrug en in Achterberg. De bossen en andere terreinen rondom dit gebied zijn tot wandel- en recreatieterrein geworden, denk aan 'Kwintelooyen', de 'Remmerdse Hei' en het natuurgebied 'De Blauwe Kamer'. Het oude pontveer heeft plaatsgemaakt voor de in 1957 geopende verkeersbrug over de Rijn. Naast de busverbindingen met Amersfoort, Utrecht, Arnhem en de Betuwe is inmiddels ook weer de treinverbinding tussen Rhenen (via Veenendaal) en Utrecht geactiveerd.

Ook de binnenstad heeft een 'facelift' gehad, waarbij men geprobeerd heeft wat van het 'oude karakter' te behouden. Er zijn aan de ene kant moderne winkels gekomen, maar aan de andere kant zien we toch zorg voor behoud van monumenten uit het rijke verleden van Rhenen, zoals de Cuneratoren, de stadsmuren en een weer draaiende stadsmolen. Er zijn thans plannen om het gebied rondom de Markt weer een 'oud' gezicht te geven. Soms waren er moderne

ingrepen nodig en werden andere functionaliteiten aan gebouwen gegeven om toch de 'skyline van Rhenen' te kunnen behouden, zoals bij de unieke vroegere watertoren c.q. hotel 'De Koerheuvel'.

Als we vanuit het zuiden over de brug richting Rhenen rijden en het fraaie stadje tegen de helling zien liggen, dan kan men zich voorstellen, dat men ooit Rhenen wel eens het 'Montreux van Nederland' heeft genoemd.

Het na-oorlogse Rhenen in de 60-er jaren, gefotografeerd vanaf de Rijnbrug.

24. LITERATUUR BETREFFENDE RHENEN

Prehistorie, archeologie

- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, 'Verleden Land', Amsterdam, 1981.
- Bloemers, J.H.F., W. Groenman-van Waateringe en H.A. Heidinga, 'Voeten in de aarde', Amsterdam, 1993.
- Champion, Sara, 'Archeologische termen en technieken', Amerongen, 1981.
- Franssen, C.J.H. en A.M. Wouters, Archeologische berichten, de nrs. 1 t/m 6, Bonnekom/Lent, 1977-1979.
- Hendriks, J., 'Archeologie in de Lage Landen', Utrecht, 1994.
- Klok, R.H.J., 'Archeologisch reisboek voor Nederland', Bussum, 1977.
- Krauwier, M., 'Ringwalburchten in Nederland', doctoraal-scriptie.
- Reusink, H.J., 'Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinse Kop', Zutphen/Amersfoort, 1988.

De Cuneralegende

- Carasso-Kok, M., 'Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen', 's-Gravenhage, 1981.
- Combrink, J., 'Rhenen, van vestingstad tot grebbebestad', Zaltbommel, 1981.
- Combrink, J., 'Dat leven van Kunera', getranscribeerd, van annotaties en een inleiding voorzien. Rhenen, 1988.
- Koning-van der Veen, M., 'Een boekje open over het Cunera-Wandkleed', Rhenen, 1994.
- Staal, Casper H., 'Johan Ludolph van Rhenen, vicaris te Vleuten', in: Jaarboek Oud-Utrecht, 1996, p. 70-86.
- Oud-Rhenen, Tijdschrift voor de historie van Rhenen, diverse artikelen betreffende Cunera, jaargangen 1-16.

De Utrechtse Bisschoppen

- Burman, K., 'Utrechtse Jaarboeken van de Vyftiende Eeuw', Utrecht, 1750.
- Jansen, H.P., 'Hoekse en Kabeljauwse twisten', Bussum, 1966.
- Jong, A.J. de, 'St. Willibrord en de Cuneralegende', Oud-Rhenen 8. (1989), (1), 10 pag. ongenummerd.
- Jong, W.R. de, 'Geschiedenis van het Bisdom Utrecht', Utrecht, 1926.
- Rutgers, C.A., 'De Utrechtse bisschop in de Middeleeuwen', Den Haag, 1978.
- Tenhaeff, N.B., 'Bisschop David van Bourgondië en zijn stad', Utrecht, 1920.
- Zilverberg, S.B.J., 'Bisschop David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht', Proefschrift te Utrecht/Djakarta, 1951.
- Verhoog, J.H., 'Onvoltoode Room - De eerste negen Heeren van Brederode 1203-1473', Nijkerk, 1997.

Het Agnietenklooster te Rhenen

- Iterson, W. van, 'Het Rhenense Agnietenconvent en zijn onderaardse gangen', Jaarboekje Oud Utrecht 1952, p.66-89.
- Jong, A.J. de, 'Achtergrond en ontstaan van het Agnietenconvent te Rhenen', Oud-Rhenen 7. (1988), (3), 9 pag. ongenummerd.
- Jong, A.J. de, 'Het Agnietenconvent te Rhenen', Oud-Rhenen 10. (1991), (1), p. 1 e.v.
- Post, R.R., 'Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen', Utrecht/Antwerpen, 1957, p. 344 e.v.
- Zilverberg, S.B.J., 'Keters in de Middeleeuwen', Bussum, 1968, p. 79 e.v.

Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht

- D'Ablaing van Giessenburg, W.J. Baron, 'Wapenboek der Ridders van de Duitse Orde', 's-Gravenhage, 1871.
- Fabius, F.J.W. en H.W.B. Wefers Bettink, 'De Ridderlijke Duitse Orde van Verleden tot Heden', zonder jaar (c. 1961).
- Hinsbergen, P.J.C.G. van, 'Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht 1200-1811', Utrecht 1955/1982.

Vey Mestdagh, J.H. de, 'De Utrechtse Balije der Duitse Orde - Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden', Alden Biesen/Utrecht 1988/1989.

Stadsrechten

Gemeentearchief Rhenen, Oud-archief.

Iterson, W. van, 'De Stad Rhenen', Assen, 1960.

Deys, H.P., 'De Gelderse Vallei - Geschiedenis in oude kaarten', Utrecht, 1988.

Cunerakerk en -toren, interieur

Bunt, Aleid W. van de, 'De Sinte-Cunra van Rhenen', Rhenen, 1974.

Combrink, J., 'Rhenen, van vestingstad tot grebbeestad', Zaltbommel, 1981.

Deys, H.P., Jong, A.J. de en W.H. Strous, (samenstellers), '500 Jaar Cuneratoren te Rhenen', Voorthuizen, 1992.

Haakman, G.C., 'Rhenen en Omstreken', Amersfoort, 1847. Facsimile-uitgave: Alphen aan den Rijn, 1975/1978.

Schmidt, Victor M. en Mark Gudwin, 'De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen', Bulletin KNOB, 1991-5.

Religie, ouderenzorg, gezondheidszorg

Gemeentearchief Rhenen, Oud-archief.

Deys, H.P. en A. Valkenburg, 'Een eeuw Bejaardenzorg in Rhenen', Rhenen, 1986.

Deys, H.P., 'Vijfenveertig jaar Julianaziekenhuis Veenendaal', Veenendaal, 1990.

Rhenen en zijn veerhuizen

Gemeentearchief Rhenen, Oud-archief.

Deys, H.P., 'Achter Berg en Rijn - Over boeren, burgers en buitenlui te Rhenen', Wageningen, 1981.

De Windmolens

Gemeentearchief Rhenen, Oud-archief.

Iterson, W. van, 'De Stad Rhenen', Assen, 1960.

Deys, H.P., 'De eerste jaren van de Rhenense stadsmolen, 1572-1580', Oud-Rhenen 10, (1991), (3), p. 86-98.

Kastelen, ridderhofsteden en landhuizen

De Jong, A.J., en C.L. van Otterlo, 'Genealogie en Heraldiek te Rhenen', Voorthuizen/Zeist, 1996.

Deys, H.P., 'Achter Berg en Rijn - Over boeren, burgers en buitenlui te Rhenen', Wageningen, 1981.

'Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht', een uitgave van de Stichting Utrechtse Kastelen in 1995.

Frederik V van de Palts

Deys, H.P., 'Frederik V van de Palts en zijn bezittingen in Rhenen', Oud-Rhenen 16 (1997),(2), 59-87.

Het Oude Raadhuis

Dekhuysen, H.E., 'Rhenen en het gerestaureerde oude raadhuis', Flehite, Tijdschrift voor verleden en heden van Oost Utrecht, 10 (2) 1978.

Holland, W.Th., 'Het Oude Raadhuis', Rhenen, c. 1977.

De Bataafs-Franse Tijd

Algemene Winkler Prins, Amsterdam, 1973.

Bisschop, R., Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813. Veenendaal, 1995.

Oud-Rhemen, tijdschrift voor de geschiedenis van Rhemen, jaargangen 1 t/m 17, diverse artikelen.

Schama, Simon, 'Patriotten en bevrijders: revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813'. Uit het Engels vertaald, Amsterdam, 1989.

De postgeschiedenis van Rhemen

Jong A.J. de en Ir. H.P. Rozema, 'De Posthistorie van Rhemen, Elst en Veenendaal', Voorthuizen, 1989.

Openbaar vervoer

Broers, J.H., 'De Veenendaallijn', Op de Rails 49 (1981), 5, p. 183.

Bosman, Ferry, 'De Eeuw van de N.B.M.', Zeist, 1993.

Deys, H.P., 'Rhemen en de Tram', Oud-Rhemen 1 (1981), (1), 20 pag. (ongenummerd).

Herder, H. de, H.A. van Lith en A.J.J. Bink, 'Trams en tramlijnen, stoomtrams in het centrum van Nederland, Rotterdam, 1973.

Horst, G. v.d., 'Oude Auto's in het Rhemen van vroeger', Oud-Rhemen (1981), 1(1), 8 pag. (ongenummerd).

Kleijne, O.T., 'De laatste jaren van de oude Veenendaallijn', Op de Rails 49 (1981), 5, p. 197.

Meene, J.G.C. van de en R. Ankersmit, 'Kesteren-Amersfoort', Op de Rails 49 (1981), 5, p. 184-194.

Russer, G.A., 'Amersfoort-Kesteren, 'n veel besproken spoorlijn', Barneveld, 1981.

Russer, G.A., 'Het Veense spoor in vogelvlucht', Railhobby 4 (1981), 5/6, p.212-215.

Russer, G.A., 'Rhemen trein en tram', Railhobby 5 (1982), 9, p. 352-355.

Russer, Ger., 'Spoor en tram vervangen in Rhemen postwagens en diligence', Railhobby 6 (1983), 3, p. 4-9.

De strijd op de Grebbeberg 1940

Brongers, E.H., 'Grebbelinie 1940', Baarn, 1985.

Deys, H.P. et al, 'Rhemen - Bedreigd, Bezet, Bevrijd- 1940/1945', Rhemen, 1995.

Heerde, H. van, 'Tussen vuur en ijzer', Uitgave J.A. Boom & Zoon te Meppel, z.j..

Koekoek Jr., J.G. en H.P. Deys, 'Gebroken Lente - Rhemen 1940-'45', Wageningen, 1980.

Geschiedenis van de Stad Rhemen

Combrink, J., 'Rhemen - Van Vestingstad tot Grebbestad', Zaltbommel, 1981.

Deys, H.P., 'Achter Berg en Rijn - Over boeren, burgers en buitenlui te Rhemen', Wageningen, 1981.

Deys, H.P., 'De Gelderse Vallei - Geschiedenis in oude kaarten', Utrecht, 1988.

Haakman, G.C., 'Rhemen en Omstreken', Amersfoort, 1847. Facsimile-uitgave: Alphen aan den Rijn, 1975/1978.

Iterson, W. van, 'De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht', (2 banden), Leiden, 1932.

Iterson, W.van, 'De historische ontwikkeling der markeverhoudingen te Rhemen', Leiden, 1932.

Iterson, W. van, 'De Stad Rhemen', Assen, 1960.

Nas, W.J. van, 'Rhemen en Omstreken voor burgers en vreemdelingen', Rhemen, 1906. (Twee edities. 'Nieuwe uitgave' en 'Nieuwe vermeerdeerde uitgave', met resp. 94 en 184 paginas en resp. 10 en 15 prentbriefkaarten).

Voortman, C.J., 'Naar Rhemen en de Grebbe', Rhemen, 1890.

